

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

АДАСКАЛИЦЯ КОСТЯНТИН КОСТЯНТИНОВИЧ

УДК 340.134:347.91/95

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА ФОРМАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ
ПРАВА (НА ПРИКЛАДІ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО
ПРАВА УКРАЇНИ)**

081 Право

08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі права

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ К.К. Адаскалиця

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор
Дідич Тарас Олегович

Київ - 2026

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

AT4AM – Automatic Tool for Amendments (Автоматичний інструмент для внесення поправок)

LEOS – Legislation Editing Open Software (Відкрите програмне забезпечення для редагування законодавства)

ЄДЕБО – Єдина державна електронна база з питань освіти

ЄС – Європейський союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗУ – Закон України

КМУ – Кабінет Міністрів України

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України

НПА – Нормативно-правовий акт

п. – пункт

п.п. – підпункт

ст. – стаття

ст.ст. – статті

ЦК – Цивільний кодекс України

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс України

ч. – частина

ч.ч. – частини

АНОТАЦІЯ

К.К. Адаскалиця. Юридична техніка формалізації процесуальних норм права (на прикладі норм цивільного процесуального права України).

– Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2026.

Дослідження є першим у вітчизняній правовій науці, яке комплексно встановлює правила юридичної техніки формалізації процесуальних норм права на прикладі норм цивільного процесуального права України, надає характеристику їх правового забезпечення, виокремлює недоліки та обґрунтовує шляхи підвищення рівня формалізованості процесуальних норм права в Україні.

Сформульовано системну модель розуміння юридичної техніки як сукупності правил (методів, прийомів, способів та засобів), що використовуються для формалізації (правотворча техніка) та інтерпретації (техніка правозастосування) права, яка полягає у взаємозв'язку між загальними та особливими правилами формалізації та інтерпретації права.

Доповнено доктринальну класифікацію правил юридичної техніки за низкою критеріїв, а саме: за стадіями (правила формалізації та правила інтерпретації); за рівнем організації (застосовні до норм права, застосовні до нормативно-правових актів); за рівнем охоплення (загальні (застосовуються до всіх галузей права) та особливі (застосовуються до конкретної галузі права)); за пріоритетністю (критичні, факультативні пріоритетні та факультативні допоміжні); за варіативністю (на дихотомічні та градуальні).

Узагальнено доктринальні підходи до розуміння формалізації права в межах: а) юридичного підходу, як сукупності правил (вимог) надання формального визначення праву; б) технологічного підходу, тобто комплексу процедур, спрямованих на надання праву формального визначення; в) квалітологічного підходу, що являє собою сукупність характеристик норм та

нормативно-правових актів в частині їх відповідності правилам юридичної техніки формалізації.

Доведено доцільність виокремлення режимів здійснення правотворчої діяльності на невідкладний, оперативний та плановий режими із визначенням відповідного переліку правил формалізації, що підлягають застосуванню в межах кожного з них. Невідкладний режим передбачає застосування лише критичних правил формалізації; оперативний – критичних та факультативно-пріоритетних; плановий – усіх правил формалізації.

Удосконалено співвідношення понять «юридична техніка» та «формалізація права» як категорій «загального» та «конкретного», що полягає у визначенні формалізації права як складової юридичної техніки, яка охоплює сукупність правил (методів, прийомів, способів і засобів) надання праву властивостей формальної визначеності, тоді як юридична техніка є ширшою категорією і додатково включає правила (методи, прийоми, способи і засоби) інтерпретації права.

Деталізовано характеристику юридичної техніки та формалізації права крізь призму їх співвідношення шляхом виокремлення їхніх спільних (належність до методологічної основи правотворчої діяльності; орієнтація на забезпечення якості нормативного матеріалу; зв'язок із такими категоріями, як формальна визначеність, правова визначеність, системність та ефективність права) та відмінних рис (юридична техніка зосереджується на методологічному вимірі формалізації та інтерпретації права – правилах, методах, прийомах, способах і засобах, тоді як формалізація права охоплює також процедурний та якісний аспекти наділення права властивостями формальної визначеності).

Уточнено зміст складових формальної визначеності права як його невід'ємної властивості, а саме: 1) правової визначеності, яка включає вимоги чіткості, зрозумілості, логічності та змістовності норм права; 2) системності, що передбачає відповідність нормативно-правовим актам вищої юридичної сили, узгодженість із нормативно-правовими актами рівної юридичної сили та

термінологічну єдність; 3) ефективності, яка виявляється через реальність, економічність, ергономічність і гнучкість норм права.

Визначено доктринальне розуміння практичного значення юридичної техніки формалізації норм права через розкриття її впливу на забезпечення формальної визначеності права, цілісності, внутрішньої узгодженості та структурної організованості нормативного матеріалу, його передбачуваності та ефективності, що у сукупності підвищує показники якості та результативності правового регулювання.

Доповнено аргументацію положень про взаємозв'язок між формалізацією та інтерпретацією права, який виявляється у закономірностях між дотриманням правил юридичної техніки формалізації, рівнем формальної визначеності норм і встановленням їх змісту та єдності. Обґрунтовано, що квалітологічний підхід, який дозволяє оцінити відповідність формалізованих норм правилам юридичної техніки, є логічно попереднім етапом їх інтерпретації, оскільки саме через таку оцінку можливо прогнозувати потенційні недоліки реалізації норми права, ще до її офіційного закріплення та введення в дію. Це дало змогу розмежувати квалітологічний підхід до формалізації та інтерпретації права, а також визначити їх системні зв'язки, що поглиблює уявлення про взаємодоповнюваний характер формалізації та інтерпретації як складових юридичної техніки.

Розвинуто положення про взаємодію окремих правил формалізації норм права, яка може проявлятися у взаємодоповнювальному (наприклад, правила логічності та змістовності) та різноспрямованому впливі (наприклад, правила чіткості та зрозумілості) на формалізацію норм права.

Розширено характеристику впливу принципів цивільного судочинства на формалізацію норм цивільного процесуального права України. На основі розкриття та аналізу впливу принципів цивільного судочинства на формалізацію норм цивільного процесуального права України розкрито процесуальні аспекти їх формалізації. Обґрунтовано необхідність врахування принципів цивільного судочинства при формалізації цивільних процесуальних норм права та проілюстровано їх вплив на забезпечення формальної визначеності зазначених

норм, що виявляється у визначенні основних засад цивільного судочинства, меж здійснення прав та виконання обов'язків учасників судового процесу, а також орієнтирів змістовного наповнення цивільних процесуальних норм права.

Посилено аргументацію наукових положень щодо впливу цивільного права на формалізацію норм цивільного процесуального права. Обґрунтовано, що такий вплив проявляється у двох взаємопов'язаних напрямках: 1) у необхідності врахування змісту норм цивільного права під час формалізації процесуальних норм, зокрема при визначенні судових процедур розгляду окремих категорій справ в межах окремого провадження (надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності; визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку тощо); 2) у потребі врахування цивільно-правової природи відповідних правовідносин (юридична рівність, вільне волевиявлення, майнова самостійність) при визначенні судових процедур розгляду спорів що виникають в їх межах.

Доповнено характеристику недоліків формальної визначеності цивільних процесуальних норм права України до яких віднесено: 1) змістовні недоліки, що проявляються у самих правилах формалізації (визначення необхідної міри та пріоритетів при дотриманні правил формалізації); 2) недоліки кадрового забезпечення (кадровий дефіцит вузькопрофільних фахівців у галузі юридичної техніки та недостатнє розуміння суб'єктами правотворчої діяльності специфіки й особливостей відповідних суспільних відносин); 3) процедурні недоліки (дотримання вимог формалізації, що забезпечують системність норм, і обмежені часові рамки правотворчої діяльності).

Узагальнено шляхи вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права в межах: 1) покращення чинного законодавства (вдосконалення формалізації норм цивільного процесуального права, зокрема таких, що були розглянуті як приклади невдалого дотримання правил формалізації); 2) посилення якості правотворчої практики (використання інформаційних технологій, підготовка вузькоспеціалізованих фахівців у галузі юридичної

техніки, запровадженню режимів правотворчої діяльності залежно від ступеня її екстреності); 3) активізації наукових досліджень (у напрямках: аудит всіх чинних норм Цивільного процесуального кодексу України на предмет дотримання у них правил юридичної техніки формалізації норм права; поглиблений аналіз окремих правил формалізації, особливостей їх прояву та взаємодії з іншими правилами формалізації; дослідження особливостей формалізації норм права на прикладі норм інших процесуальних і матеріальних галузей права, а також їх порівняльний аналіз з виявленням спільних та відмінних рис; дослідження правил формалізації нормативно-правових актів та їх порівняння з правилами формалізації норм права; дослідження правил інтерпретації норм права та їх порівняльний аналіз із правилами формалізації норм права).

Висновки та рекомендації, запропоновані і обґрунтовані автором в дисертації, можуть бути застосовані у науково-дослідній, правотворчій, правозастосовній та викладацькій діяльності. Зокрема: для подальшого розвитку теоретико-правових і прикладних знань у сфері юридичної техніки загалом та формалізації процесуальних норм права зокрема, а також для зміцнення теоретико-правової бази дослідження проблем формалізації права на рівні окремих галузей права; удосконалення методологічного забезпечення правотворчої діяльності, а також формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства України в частині правового регулювання такої діяльності; у практиці підготовки актів правозастосування, заснованих на термінології, юридичних конструкціях та приписах актів цивільного процесуального законодавства України; для проведення навчальних занять та підготовки навчально-методичних матеріалів з дисциплін: «Юридична техніка», «Правотворча діяльність», «Нормопроекування», «Актуальні проблеми права та правничої термінології» та ін. для здобувачів бакалаврського та магістерського рівнів вищої освіти спеціальності «Право».

Ключові слова: юридична техніка, формалізація права, формальна визначеність, правова визначеність, правоутворення, правотворчість,

правотворча діяльність, правотворчий процес, цивільний процес, правовий моніторинг, суд, право, норма права, Конституція України, законодавство.

ABSTRACT

K.K. Adaskalytsia. Legal technique of the formalization of procedural norms of law (on the example of the norms of civil procedural law of Ukraine). – *Qualifying scientific work on manuscript rights.*

Scientific research for the PhD degree in specialty 081 «Law». «KROK» University». Kyiv, 2026.

The research is the first in domestic legal scholarship to comprehensively identify the rules of legal technique for the formalization of procedural norms of law, using the norms of civil procedural law of Ukraine as an example, to characterize their legal support, to single out deficiencies, and to substantiate ways to enhance the level of formalization of procedural norms of law in Ukraine.

A systemic model of understanding legal technique has been formulated as a set of rules (methods, techniques, ways, and means) used for the formalization (law-making technique) and interpretation (law-application technique) of law, which consists in the interrelation between general and special rules of formalization and interpretation of law.

The doctrinal classification of the rules of legal technique has been supplemented according to a number of criteria, namely: by stages (rules of formalization and rules of interpretation); by the level of organization (applicable to legal norms; applicable to normative legal acts); by the level of coverage (general – applicable to all branches of law; and special – applicable to a specific branch of law); by priority (critical, facultative-priority, and facultative-auxiliary); and by variability (dichotomous and gradational).

Doctrinal approaches to understanding the formalization of law have been generalized within the framework of: a) the legal approach, as a set of rules (requirements) for conferring formal certainty on law; b) the technological approach,

as a set of procedures aimed at conferring formal certainty on law; c) the qualitological approach, which represents a set of characteristics of legal norms and normative legal acts with regard to their compliance with the rules of legal technique of formalization.

The expediency of distinguishing regimes of law-making activity into urgent, operational, and planned regimes has been substantiated, with the determination of an appropriate set of formalization rules to be applied within each of them. The urgent regime provides for the application of only critical rules of formalization; the operational regime – for critical and facultative-priority rules; and the planned regime – for all rules of formalization.

The correlation between the concepts of “legal technique” and “formalization of law” has been improved as categories of the “general” and the “specific,” which consists in defining the formalization of law as a component of legal technique that encompasses a set of rules (methods, techniques, ways, and means) for conferring upon law the properties of formal certainty, whereas legal technique is a broader category that additionally includes rules (methods, techniques, ways, and means) of interpretation of law.

The characteristics of legal technique and the formalization of law have been detailed through the prism of their correlation by distinguishing their common features (belonging to the methodological basis of law-making activity; orientation toward ensuring the quality of normative material; connection with such categories as formal certainty, legal certainty, systemacity, and effectiveness of law) and their distinctive features (legal technique focuses on the methodological dimension of formalization and interpretation of law – rules, methods, techniques, ways, and means, whereas the formalization of law also encompasses the procedural and qualitative aspects of endowing law with the properties of formal certainty).

The content of the components of formal certainty of law as its inherent property has been clarified, namely: 1) legal certainty, which includes the requirements of clarity, comprehensibility, logical coherence, and substantive completeness of legal norms; 2) systemacity, which presupposes compliance with normative legal acts of higher legal force, consistency with normative legal acts of equal legal force, and

terminological unity; 3) effectiveness, which is manifested through the realism, economy, ergonomics, and flexibility of legal norms.

The doctrinal understanding of the practical significance of the legal technique of formalization of legal norms has been defined by revealing its impact on ensuring the formal certainty of law, the integrity, internal coherence, and structural organization of normative material, as well as its predictability and effectiveness, which collectively enhance the quality and efficiency of legal regulation.

The argumentation concerning the interrelation between the formalization and interpretation of law has been supplemented. This interrelation is manifested in the regularities between compliance with the rules of the legal technique of formalization, the level of formal certainty of norms, and the establishment of their content and unity. It is substantiated that the qualitological approach, which makes it possible to assess the compliance of formalized norms with the rules of legal technique, is a logically prior stage of their interpretation, since such an assessment allows for forecasting potential shortcomings in the implementation of a legal norm even before its official adoption and entry into force. This made it possible to distinguish between the qualitological approach to formalization and the interpretation of law, as well as to determine their systemic interconnections, thereby deepening the understanding of the complementary nature of formalization and interpretation as components of legal technique.

The provisions concerning the interaction of individual rules of formalization of legal norms have been developed. Such interaction may manifest itself in a complementary influence (for example, the rules of logical coherence and substantive completeness) or in a divergent influence (for example, the rules of clarity and comprehensibility) on the formalization of legal norms.

The characterization of the influence of the principles of civil procedure on the formalization of the norms of civil procedural law of Ukraine has been expanded. Based on the disclosure and analysis of the influence of the principles of civil procedure on the formalization of the norms of civil procedural law of Ukraine, the procedural aspect of their formalization has been revealed. The necessity of taking into account

the principles of civil procedure when formalizing civil procedural norms of law has been substantiated, and their influence on ensuring the formal certainty of these norms has been illustrated, which is manifested in the determination of the fundamental principles of civil proceedings, the limits of exercising rights and fulfilling obligations by participants in the judicial process, as well as the guidelines for the substantive content of civil procedural norms of law.

The argumentation of scientific provisions concerning the influence of civil law on the formalization of the norms of civil procedural law has been strengthened. It is substantiated that such influence manifests itself in two interrelated directions: 1) the necessity to take into account the content of civil law norms when formalizing procedural norms, in particular when determining judicial procedures for considering certain categories of cases within special proceedings (granting a minor full civil legal capacity; declaring an individual missing or deceased; providing compulsory psychiatric assistance, etc.); 2) the need to take into account the civil-law nature of the relevant legal relations (legal equality, free expression of will, property independence) when determining judicial procedures for the consideration of disputes arising within their framework.

The characterization of deficiencies in the formal certainty of civil procedural norms of law of Ukraine has been supplemented, including: 1) substantive deficiencies manifested in the rules of formalization themselves (problems of determining the necessary degree and priorities in observing the rules of formalization); 2) deficiencies in staffing support (a shortage of narrowly specialized experts in the field of legal technique and an insufficient understanding by law-making actors of the specifics and characteristics of the relevant social relations); 3) procedural deficiencies (problems of compliance with formalization requirements that ensure the systemacity of norms, and limited time frames for law-making activity).

Ways to improve the formalization of civil procedural norms of law have been generalized within the framework of: 1) improving current legislation (enhancing the formalization of civil procedural law norms, in particular those examined as examples of unsuccessful compliance with formalization rules); 2) strengthening the quality of

law-making practice (use of information technologies, training of narrowly specialized experts in the field of legal technique, and the introduction of regimes of law-making activity depending on the degree of urgency); 3) intensifying scientific research (in the following directions: auditing all current norms of the Civil Procedure Code of Ukraine for compliance with the rules of the legal technique of formalization of legal norms; in-depth analysis of individual formalization rules, the features of their manifestation and interaction with other formalization rules; studying the features of formalization of legal norms using examples from other procedural and substantive branches of law, as well as their comparative analysis to identify common and distinctive features; studying the rules of formalization of normative legal acts and comparing them with the rules of formalization of legal norms; studying the rules of interpretation of legal norms and their comparative analysis with the rules of formalization of legal norms).

The conclusions and recommendations proposed and substantiated by the author in the dissertation may be applied in research, law-making, law-enforcement, and teaching activities. In particular, they may be used for the further development of theoretical and applied knowledge in the field of legal technique in general and the formalization of procedural norms of law in particular, as well as for strengthening the theoretical and legal basis for studying the problems of formalization of law at the level of individual branches of law; for improving the methodological support of law-making activity and for formulating scientifically grounded recommendations for improving current Ukrainian legislation in terms of the legal regulation of such activity; in the practice of drafting law-enforcement acts based on the terminology, legal constructions, and prescriptions of the acts of civil procedural legislation of Ukraine; and for conducting educational activities and preparing teaching and methodological materials in the disciplines “Legal Technique”, “Law-Making Activity”, “Norm Drafting”, “Current Issues of Law and Legal Terminology”, and others for bachelor’s and master’s degree students in specialty “Law”.

Keywords: legal technique, formalization of law, formal definiteness, legal certainty, law-formation, lawmaking, lawmaking activity, lawmaking process, civil

procedure, legal monitoring, court, law, legal norm, Constitution of Ukraine, legislation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Адаскалиця К.К., Дідич Т.О. Стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права у вітчизняній юридичній науці. *Збірник наукових праць «Legal Bulletin»*. 2023. № 3 (9). С. 40–49. DOI: <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-09-40-49>

2. Адаскалиця К.К. Правова визначеність як вимога до формалізації норми права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2024. № 17 (29). С. 10–18. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.10-18>

3. Адаскалиця К.К., Михальчук І.І. Поєднання діджиталізації цивільного процесу та формалізації цивільних процесуальних норм в Україні в контексті сучасних тенденцій розвитку правосуддя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 194–199. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.29>

4. Адаскалиця К.К. Співвідношення системності та формальної визначеності як властивостей права в контексті формалізації норм права. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2025. № 87. Том 1. С. 15–22. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.2>

5. Адаскалиця К.К., Дідич Т.О. Правило реальності в юридичній техніці формалізації норм права як складова сучасної правотворчої політики. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. С. 11–16. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.1>

які засвідчують апробацію результатів дисертації:

1. Адаскалиця К.К. Формалізація цивільних процесуальних норм як необхідна умова покращення правового клімату в умовах воєнного стану та мирної розбудови. *Актуальні питання розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та мирної розбудови: Матеріали Міжнародної науково-*

практичної конференції (05 травня 2023 р.). Київ. КНУ ім. Т.Г. Шевченка. 2023. С. 281–283.

2. Адаскалиця К.К. Системна узгодженість цивільних процесуальних норм в Україні як умова виконання завдань цивільного судочинства. *Науково-правові читання, присвячені пам'яті професора А.П. Ткача (до 100-річчя від дня народження): тези доповідей міжнародної наукової конференції (6 грудня 2023 р.)*. Київ. КНУ ім. Т.Г. Шевченка. Т. 2. С. 14–17.

3. Адаскалиця К.К. Цивільна процесуальна норма як об'єкт формалізації. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей V Міжнародної конференції (07 грудня 2023 р.)*. Київ. «Університет економіки та права «КРОК». URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2023/paper/view/1702>

4. Адаскалиця К.К. Формалізація норм цивільного процесуального права в механізмі запобігання корупційним ризикам в цивільному судочинстві. *Виклики для правової системи України в період військового стану: матеріали круглого столу (8 жовтня 2024 р.)*. Київ. «Університет економіки та права «КРОК». 2024. С. 8–11.

5. Адаскалиця К.К. Юридична техніка та формалізація – системний підхід до визначення понять. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей VI Міжнародної конференції (05-06 грудня 2024 р.)*. Київ. «Університет економіки та права «КРОК». URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2245>

6. Адаскалиця К.К. Правила юридичної техніки як необхідна умова прозорості та передбачуваності права. *Права людини та права дитини в умовах воєнного стану: матеріали круглого столу (8 жовтня 2025 р.)*. Київ. «Університет економіки та права «КРОК». 2025. С. 5–7.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	33
1.1. Стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права в юридичній науці	33
1.2. Формалізація цивільного процесуального законодавства крізь призму положень сучасних підходів до праворозуміння та методів наукового дослідження	56
1.3. Правове забезпечення формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні	75
Висновки до Розділу 1	95
РОЗДІЛ 2. ФОРМАЛІЗАЦІЯ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА	98
2.1. Загальні правила формалізації норм права	98
2.2. Процесуальні аспекти формалізації цивільних процесуальних норм права	123
2.3. Матеріально-правові аспекти формалізації цивільних процесуальних норм права	145
Висновки до Розділу 2	168
РОЗДІЛ 3. НЕДОЛІКИ ТА НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ ПРАВА	170
3.1. Недоліки формалізації цивільних процесуальних норм права	170
3.2. Напрямки вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права	211
Висновки до Розділу 3	224
ВИСНОВКИ	227
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	233
ДОДАТКИ	266

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Юридична техніка формалізації норм права безпосередньо визначає рівень формальної визначеності, правової визначеності, системності та ефективності права. Акумулюючи правила, прийоми, способи та засоби наділення норм права властивостями формальної визначеності, юридична техніка формалізації норм права виступає методологічною основою правотворчої діяльності. Відтак поглиблення наукових досліджень у цьому напрямі сприятиме якісному вдосконаленню такої діяльності.

Юридична техніка формалізації норм права охоплює не тільки систематизацію таких правил, а й їх пізнання як правових явищ у сукупності та взаємозв'язку, що сприяє розвитку правової науки, вдосконаленню правотворчої та правозастосовної діяльності, а відтак – підвищенню рівня стабільності правової системи. Крім того, юридична техніка формалізації норм права, забезпечуючи правотворчу діяльність методологічним інструментарієм, водночас є тісно взаємопов'язаною із системою права не лише через сукупність правил, що визначають його формалізацію, але й через те, що значна частина таких правил формується на основі норм чинного законодавства. Таким чином, актуальність дослідження юридичної техніки формалізації обумовлена, по-перше, її визначальним впливом на якість нормативного матеріалу та рівень формальної визначеності, а по-друге, зростаючою потребою у забезпеченні передбачуваності, системності й ефективності правотворчої та правозастосовної діяльності в умовах динамічного розвитку законодавства. У цьому контексті слід підкреслити, що важливе місце в системі права України посідає цивільне процесуальне право, норми якого потребують особливо високого рівня формалізації. Ці норми відображають якість юридичної техніки їх побудови та рівень відповідності вимогам формальної визначеності. Предметність дослідження юридичної техніки формалізації норм цивільного процесуального

права є необхідністю з точки зору посилення вузькотематичності наукових досліджень юридичної техніки.

Актуальність обраної тематики додатково зумовлюється об'єктивною потребою, що сформувалася після здобуття Україною державної незалежності 24 серпня 1991 року, у розробленні та утвердженні власної, концептуально цілісної методологічної основи правотворчої діяльності, яка за своїм змістом і спрямуванням була б принципово відмінною від радянської правової традиції. У межах останньої правотворчість тривалий час розглядалася переважно як допоміжний інструмент технічного оформлення й нормативного закріплення управлінських рішень, що, у свою чергу, унеможливлювало належне визнання автономії права, його внутрішньої нормативної логіки та здатності до самостійної регуляції. Важливим етапом цього процесу стало ухвалення 28 червня 1996 року Конституції України, у розділі VIII якої закріплено конституційні засади функціонування правосуддя. Згодом було прийнято низку законів, серед яких і перша редакція Цивільного процесуального кодексу України. Актуальність теми цієї роботи доводиться також високим рівнем змінюваності положень ЦПК, в якому формалізовано цивільні процесуальні норми права, який з моменту свого прийняття зазнав більше ста змін, зокрема під час судової реформи 2016 року, коли до Конституції України та низки нормативно-правових актів було внесено зміни, ЦПК України отримує нову редакцію, проте вона не стає остаточною. З часу прийняття нової редакції ЦПК України до нього було внесено понад 50 змін, а окремі положення визнано неконституційними (п.1 ч.5, ч.7 ст. 454 ЦПК; п.1, 5, ч.6 ст.19 ЦПК). Більшість цих змін була націлена на усунення юридико-технічних недоліків та підвищення рівня формалізованості норм цивільного процесуального права. Зазначене вказує на недостатність науково обґрунтованого методологічного забезпечення правотворчого процесу, що безпосередньо впливає на стабільність правовідносин у сфері цивільного судочинства. Подібна ситуація з формалізацією норм цивільного процесуального права є типовою для більшості процесуальних галузей права України, що зумовлює насамперед необхідність

активізації наукових досліджень теоретичних і практичних аспектів формалізації процесуальних норм права. Водночас на прикладі норм цивільного процесуального права доцільно узагальнити проблематику формалізації процесуальних норм права в цілому.

Важливим кроком у напрямі вдосконалення правотворчої діяльності стало прийняття у 2023 році Закону України «Про правотворчу діяльність», який визначив її правові та організаційні засади. Цьому передувала низка невдалих спроб нормативного врегулювання відповідних питань. Попри зроблений крок уперед, у Законі України «Про правотворчу діяльність», закріплена в ньому система правил формалізації норм права має фрагментарний характер і залишається недостатньо розвиненою. Крім того, Закон не враховує галузевих особливостей правового регулювання, які потребують спеціальних підходів до формалізації процесуальних норм права, що, у свою чергу, актуалізує тематику цієї дисертації.

В цивільному судочинстві в Україні розглядається найбільша кількість справ серед усіх юрисдикцій, тому дослідження юридичної техніки формалізації процесуальних норм права на прикладі норм цивільного процесуального права видається найбільш доцільним, оскільки такий підхід потенційно спроможний:

- а) виокремити загальні та особливі правила формалізації норм права;
- б) використати для аналізу норми, що мають найширше практичне застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження становлять напрацювання вітчизняних і зарубіжних науковців у сфері теорії права, юридичної техніки та цивільного процесу. До переліку вітчизняних науковців, доробки яких становлять теоретичну основу дослідження, можна віднести: Л. М. Андрусів, Н. В. Артикуцу, Н. І. Атаманчука, Л. Ю. Бельо, І. О. Биліу-Сабадаш, С. В. Бобровник, В. Б. Бойко, О. С. Бондар, О. Р. Дашковську, Ж. О. Дзейко, Т. О. Дідича, І. М. Доляновську, Г. О. Дубова, З. А. Загиней-Заболотенко, А. М. Колодія, В. В. Комарова, О. О. Кота, А. Г. Лапко, І. В. Мішук, Н. М. Оніщенко, І. І. Онищука, М. І. Панова, С. П. Рабіновича, Р. І. Радейка, В. І. Риндюк, М. В. Савчина, В. Б. Скоморовського, Н. В. Степаненко, Т.

І. Тараховнич, В. М. Тернавську, Є. І. Фурсу, С. Я. Фурсу, А. І. Хальота, І. Д. Шутака, М. М. Ясинок та інших. До переліку зарубіжних: Дж. Боелла, В. Ван Пеймбрук, Л. ван дер Торре, Ф. Віталі, Т. Долідзе, Ф. Дуранго, Т. О. Мейн, М. Пальмірані, А. Редді, В. Б. Рубенштейн, У. Сарітомо та інших.

Незважаючи на вагомий внесок зазначених науковців у розвиток доктрини юридичної техніки формалізації процесуальних норм права, низка теоретичних і практичних питань залишається недостатньо дослідженою. Спостерігається дефіцит сучасних наукових розвідок, а результати раніше проведених досліджень потребують ґрунтовного переосмислення. Усе це зумовлює вибір теми дисертаційної роботи та підтверджує актуальність її подальшої розробки.

Нормативну основу цього дослідження становлять нормативно-правові акти України, акти міжнародного права, а також акти судової практики, зокрема постанови, ухвали та судові рішення національних судів і Європейського суду з прав людини.

Емпіричну основу даного дослідження складають: матеріали розгляду справ судами загальної юрисдикції, статистичні дані, аналітичні звіти, офіційні роз'яснення, публікації в наукових фахових виданнях, збірники матеріалів науково-практичних конференцій тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в контексті науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення прав людини та дитини в умовах розбудови правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0118U001384).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є встановлення на прикладі норм цивільного процесуального права України правил юридичної техніки формалізації процесуальних норм права, характеристика їх правового забезпечення, виокремлення недоліків та

обґрунтування шляхів підвищення рівня формалізованості процесуальних норм права в Україні.

Досягнення визначеної мети обумовлює необхідність вирішення наступних завдань:

- визначити стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права у юридичній науці;
- розкрити зміст переваг і функціональних недостатностей сучасних шкіл праворозуміння та методів наукового дослідження як методологічної основи дослідження юридичної техніки формалізації процесуальних норм права (на прикладі норм цивільного процесуального права);
- визначити стан правового забезпечення формалізації цивільних процесуальних норм права в нормах чинного законодавства України;
- сформулювати на прикладі норм цивільного процесуального права України загальні правила формалізації норм права;
- уточнити на прикладі норм цивільного процесуального права України процесуальні аспекти їх формалізації;
- уточнити на прикладі норм цивільного процесуального права України, матеріально-правові аспекти їх формалізації;
- виявити основні недоліки формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні та запропонувати засоби їх подолання;
- обґрунтувати напрями вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають при здійсненні правотворчої діяльності.

Предметом дослідження є теоретико-правові аспекти юридичної техніки формалізації процесуальних норм права.

Методи дослідження обрано з урахуванням його мети й завдань, а також об’єкта та предмета дослідження. Методологічну основу дисертаційної роботи становить комплекс принципів наукового пізнання, методологічних підходів і методів наукового дослідження загальнонаукового та спеціально-наукового

рівнів. Їх поєднання забезпечило всебічне, системне та достовірне вивчення юридичної техніки формалізації процесуальних норм права (на прикладі норм цивільного процесуального права України). Повнота, детермінізм, об'єктивність, достовірність, як принципи наукового пізнання, визначили основні засади побудови, планування та здійснення нашого дослідження.

На рівні методологічних підходів (стратегій) з урахуванням особливостей дослідження було використано такі базові підходи: раціональний, герменевтичний, функціональний та системний. Системний підхід було взято за основу, він дав можливість розглядати юридичну техніку формалізації процесуальних норм права як комплексне правове явище, що функціонує у взаємозв'язку своїх елементів, рівнів та проявів. Поєднання системного підходу з іншими методологічними стратегіями дозволило суттєво розширити аналітичний інструментарій дослідження. Функціональний підхід забезпечив можливість розкрити правила юридичної техніки формалізації крізь призму їх функціональної спрямованості на наділення джерел права властивостями правової визначеності, системності й ефективності, а також виявити їхню роль у забезпеченні стабільності правового регулювання та правотворчої діяльності. Раціональний методологічний підхід у межах нашого дослідження відіграв ключову роль у коректному визначенні його мети, формулюванні послідовних і взаємопов'язаних завдань, а також у вибудові логічно узгодженої архітекτονіки роботи. У першому розділі визначено стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів і стан правового регулювання формалізації цивільних процесуальних норм права, а також розкрито зміст переваг і функціональних недостатностей сучасних шкіл праворозуміння та методів наукового дослідження. У другому розділі, на прикладі норм цивільного процесуального права України, уточнено процесуальні та матеріально-правові аспекти їх формалізації, а також сформульовано загальні правила формалізації норм права. У третьому розділі виявлено основні проблеми формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні та обґрунтовано напрями вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права. Герменевтичний підхід

права, застосований в дослідженні, дозволив розкрити зміст відповідних норм і правил, виявити їхні змістовні зв'язки, кореляції та вектори спрямованості внутрішніх впливів на формальну визначеність процесуальних норм права.

На рівні інструментальних засобів, необхідних для дослідження теоретико-правових аспектів юридичної техніки формалізації процесуальних норм права, було визначено комплекс методів наукового пізнання, який охоплює як загальнонаукові, так і спеціально-правові методи.

Використання парних загальнонаукових методів аналізу й синтезу, зважаючи на їх методологічну універсальність, мало місце в межах всього дослідження. Методи індукції й дедукції також знайшли широке використання в дослідженні. Вони забезпечували цілісність логічних побудов, зокрема: сприяли встановленню стану наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права у юридичній науці (підрозділ 1.1); розкриттю змісту переваг і функціональних недостатностей сучасних шкіл праворозуміння та методів наукового дослідження як методологічної основи дослідження (підрозділ 1.2); формулюванню загальних правил формалізації норм права та уточненню процесуальних і матеріально-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3); виявленню основних недоліків та узагальненню напрямків вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права (підрозділ 3.1, 3.2).

Методи конкретизації та узагальнення забезпечили коректне визначення дослідницьких акцентів, зосередження уваги на питаннях, найбільш дотичних до предмета дослідження, та формулювання узгоджених теоретичних висновків. Зокрема, вони сприяли конкретизації наукових підходів до визначення предмета дослідження, а також системному узагальненню стану наукової розробленості теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права в юридичній науці, насамперед у частині виокремлення та концептуального осмислення основних категорій дослідження у працях вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема таких, як формальна визначеність, юридична техніка та формалізація (підрозділ 1.1); конкретизації переваг і функціональних

недостатностей сучасних шкіл праворозуміння як методологічної основи дослідження юридичної техніки формалізації процесуальних норм права та узагальненню їх в межах інтегративного підходу (підрозділ 1.2); конкретизації положень законодавства та узагальненню стану правового забезпечення формалізації цивільних процесуальних норм права (підрозділ 1.3); конкретизації загальних правил формалізації норм права, а також процесуальних і матеріально-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права та узагальненню їх за критерієм властивостей права наділенню яких вони сприяють у більшій мірі (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3); конкретизації основних недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права та узагальненню їх у межах блоків: змістовні, кадрові та процедурні (підрозділ 3.1), конкретизації напрямків удосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права та узагальненню їх у межах складових наукового, прикладного та правового забезпечення (підрозділ 3.2).

Метод аналогії використовувався для формування окремих дослідницьких гіпотез, зокрема щодо можливості поділу правил формалізації за аналогією з поділом норм права на загальні та особливі, що було обумовлено потребою уточнення процесуальних та матеріально-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3). Також метод аналогії застосовувався для обґрунтування поділу правил формалізації на імперативні (дихотомічні) та диспозитивні (градуальні). Зазначене було необхідним для виявлення основних проблем формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні та пропонування засобів їх подолання (підрозділ 3.1).

Метод ідеалізації сприяв побудові теоретичних моделей і визначень базових правових категорій, дотичних до теми дослідження, а також формуванню узагальненої моделі формалізації норм цивільного процесуального права (підрозділи 1.1, 2.2, 3.2).

Методи формалізації та інтерпретації забезпечили формулювання формалізованого визначення цивільних процесуальних норм як об'єкта

формалізації. В другому та третьому розділах – формування загальних правил формалізації норм права, уточнення процесуальних та матеріально-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права, виявлення основних недоліків та визначення засобів їх подолання (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1), зокрема в частині визначення ступеня формальної визначеності чинних цивільних процесуальних норм, що слугували прикладами вдалого та невдалого дотримання досліджуваних правил.

Серед спеціально-наукових методів у межах даного дослідження було застосовано формально-юридичний, порівняльно-правовий та логіко-юридичний методи. Формально-юридичний метод дозволив розкрити сутнісні характеристики юридичної техніки формалізації процесуальних норм права як правового явища, що характеризується наявністю власних завдань і функцій, взаємодіє з іншими правовими явищами і процесами поза впливом неправових чинників. Окрім визначення основних категорій дослідження (підрозділ 1.1), зазначений метод відіграв важливу роль у формулюванні загальних правил формалізації норм права, а також в уточненні процесуальних та матеріально-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права, зокрема в частині виявлення техніко-юридичних недоліків формалізації чинних цивільних процесуальних норм у контексті дотримання правил формалізації (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1). Застосування цього методу також сприяло визначенню напрямків вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права, зокрема в частині наукового та правового забезпечення такої діяльності (підрозділ 3.2).

Порівняльно-правовий метод забезпечив можливість зіставлення цивільного процесуального права з іншими галузями права (цивільним правом, конституційним правом, адміністративним правом, адміністративним процесуальним правом, кримінальним процесуальним правом), що дозволило встановити особливості його техніко-юридичного оформлення. Його застосування дозволило уточнити процесуальні та матеріально-правові аспекти формалізації цивільних процесуальних норм права, зокрема в частині впливу

таких аспектів на формування відповідних правил формалізації (підрозділи 1.1, 2.2, 2.3, 3.1).

Логіко-юридичний метод використовувався для аналізу внутрішньої логічної структури цивільних процесуальних норм права та правил юридичної техніки формалізації, а також для виявлення закономірностей їх формування та логічного зв'язку. Застосування цього методу дозволило встановити логічні передумови формування правил формалізації та оцінити відповідність чинних цивільних процесуальних норм вимогам формальної логіки. Логіко-юридичний метод було використано для формулювання загальних правил формалізації норм права (підрозділ 2.1), уточнення процесуальних і матеріально-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права (підрозділи 2.2, 2.3), а також для виявлення основних проблем формалізації цивільних процесуальних норм права та обґрунтування засобів їх подолання (підрозділ 3.1).

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена сучасністю наукового дослідження та полягає в обґрунтуванні нових і вдосконаленні наявних наукових положень щодо доктринального розуміння правового забезпечення та практики застосування юридичної техніки формалізації процесуальних норм права. Дослідження є першим у вітчизняній правовій науці, яке комплексно встановлює правила юридичної техніки формалізації процесуальних норм права на прикладі норм цивільного процесуального права України, надає характеристику їх правового забезпечення, виокремлює недоліки та обґрунтовує шляхи підвищення рівня формалізованості процесуальних норм права в Україні. Наукова новизна одержаних результатів відображається в низці положень, що визначають внесок автора у розвиток теорії юридичної техніки.

Вперше:

– сформульовано системну модель розуміння юридичної техніки як сукупності правил (методів, прийомів, способів та засобів), що використовуються для формалізації (правотворча техніка) та інтерпретації (техніка правозастосування) права, яка полягає у взаємозв'язку між загальними та особливими правилами формалізації та інтерпретації права;

– доповнено доктринальну класифікацію правил юридичної техніки за низкою критеріїв, а саме: за стадіями (правила формалізації та правила інтерпретації); за рівнем організації (застосовні до норм права, застосовні до нормативно-правових актів); за рівнем охоплення (загальні (застосовуються до всіх галузей права) та особливі (застосовуються до конкретної галузі права)); за пріоритетністю (критичні, факультативні пріоритетні та факультативні допоміжні); за варіативністю (дихотомічні та градуальні);

– узагальнено доктринальні підходи до розуміння формалізації права в межах: а) юридичного підходу, як сукупності правил (вимог) надання формального визначення праву; б) технологічного підходу, тобто комплексу процедур, спрямованих на надання праву формального визначення; в) квалітологічного підходу, що являє собою сукупність характеристик норм та нормативно-правових актів в частині їх відповідності правилам юридичної техніки формалізації;

– доведено доцільність виокремлення режимів здійснення правотворчої діяльності на невідкладний, оперативний та плановий режими із визначенням відповідного переліку правил формалізації, що підлягають застосуванню в межах кожного з них. Невідкладний режим передбачає застосування лише критичних правил формалізації; оперативний – критичних та факультативно-пріоритетних; плановий – усіх правил формалізації.

Удосконалено:

– співвідношення понять «юридична техніка» та «формалізація права» як категорій «загального» та «конкретного», що полягає у визначенні формалізації права як складової юридичної техніки, яка охоплює сукупність правил (методів, прийомів, способів і засобів) надання праву властивостей формальної визначеності, тоді як юридична техніка є ширшою категорією і додатково включає правила (методи, прийоми, способи і засоби) інтерпретації права;

– характеристику юридичної техніки та формалізації права крізь призму їх співвідношення шляхом виокремлення їхніх спільних (належність до методологічної основи правотворчої діяльності; орієнтація на забезпечення

якості нормативного матеріалу; зв'язок із такими категоріями, як формальна визначеність, правова визначеність, системність та ефективність права) і відмінних рис (юридична техніка зосереджується на методологічному вимірі формалізації та інтерпретації права – правилах, методах, прийомах, способах і засобах, тоді як формалізація права охоплює також процедурний та якісний аспекти наділення права властивостями формальної визначеності);

– зміст складових формальної визначеності права як його невід'ємної властивості, а саме: 1) правової визначеності, яка включає вимоги чіткості, зрозумілості, логічності та змістовності норм права; 2) системності, що передбачає відповідність нормативно-правовим актам вищої юридичної сили, узгодженість із нормативно-правовими актами рівної юридичної сили та термінологічну єдність; 3) ефективності, яка виявляється через реальність, економічність, ергономічність і гнучкість норм права;

– доктринальне розуміння практичного значення юридичної техніки формалізації норм права через розкриття її впливу на забезпечення формальної визначеності права, цілісності, внутрішньої узгодженості та структурної організованості нормативного матеріалу, його передбачуваності та ефективності, що у сукупності підвищує показники якості та результативності правового регулювання.

Набули подальшого розвитку:

– аргументація положень про взаємозв'язок між формалізацією та інтерпретацією права, який виявляється у закономірностях між дотриманням правил юридичної техніки формалізації, рівнем формальної визначеності норм і встановленням їх змісту та єдності. Обґрунтовано, що квалітологічний підхід, який дозволяє оцінити відповідність формалізованих норм правилам юридичної техніки, є логічно попереднім етапом їх інтерпретації, оскільки саме через таку оцінку можливо прогнозувати потенційні недоліки реалізації норми права, ще до її офіційного закріплення та введення в дію. Це дало змогу розмежувати квалітологічний підхід до формалізації та інтерпретацію права, а також

визначити їх системні зв'язки, що поглиблює уявлення про взаємодоповнюваний характер формалізації та інтерпретації як складових юридичної техніки;

- положення про взаємодію окремих правил формалізації норм права, яка може проявлятися у взаємодоповнювальному (наприклад, правила логічності та змістовності), та різноспрямованому впливі (наприклад, правила чіткості та зрозумілості) на формалізацію норм права;

- характеристику впливу принципів цивільного судочинства на формалізацію норм цивільного процесуального права України. На основі розкриття та аналізу впливу принципів цивільного судочинства на формалізацію норм цивільного процесуального права України розкрито процесуальні аспекти їх формалізації. Обґрунтовано необхідність врахування принципів цивільного судочинства при формалізації цивільних процесуальних норм права та проілюстровано їх вплив на забезпечення формальної визначеності зазначених норм, що виявляється у визначенні основних засад цивільного судочинства, меж здійснення прав та виконання обов'язків учасників судового процесу, а також орієнтирів змістовного наповнення цивільних процесуальних норм права;

- аргументація наукових положень щодо впливу цивільного права на формалізацію норм цивільного процесуального права. Обґрунтовано, що такий вплив проявляється у двох взаємопов'язаних напрямках: 1) у необхідності врахування змісту норм цивільного права під час формалізації процесуальних норм, зокрема при визначенні судових процедур розгляду окремих категорій справ в межах провадження (надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності; визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку тощо); 2) у потребі врахування цивільно-правової природи відповідних правовідносин (юридична рівність, вільне волевиявлення, майнова самостійність) при визначенні судових процедур розгляду спорів, що виникають в їх межах;

- характеристика недоліків формальної визначеності цивільних процесуальних норм права України, до яких віднесено: 1) змістовні недоліки, що проявляються у самих правилах формалізації (визначення необхідної міри та

пріоритетів при дотриманні правил формалізації); 2) недоліки кадрового забезпечення (кадровий дефіцит вузькопрофільних фахівців у галузі юридичної техніки та недостатнє розуміння суб'єктами правотворчої діяльності специфіки й особливостей відповідних суспільних відносин); 3) процедурні недоліки (дотримання вимог формалізації, що забезпечують системність норм, і обмежені часові рамки правотворчої діяльності);

– шляхи вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права в межах: 1) покращення чинного законодавства (вдосконалення формалізації норм цивільного процесуального права, зокрема таких, що були розглянуті як приклади невдалого дотримання правил формалізації); 2) посилення якості правотворчої практики (використання інформаційних технологій, підготовка вузькоспеціалізованих фахівців у галузі юридичної техніки, запровадження режимів правотворчої діяльності залежно від ступеня її екстреності); 3) активізація наукових досліджень (у напрямках: аудит всіх чинних норм Цивільного процесуального кодексу України на предмет дотримання у них правил юридичної техніки формалізації норм права; поглиблений аналіз окремих правил формалізації, особливостей їх прояву та взаємодії з іншими правилами формалізації; дослідження особливостей формалізації норм права на прикладі норм інших процесуальних і матеріальних галузей права, а також їх порівняльний аналіз з виявленням спільних та відмінних рис; дослідження правил формалізації нормативно-правових актів та їх порівняння з правилами формалізації норм права; дослідження правил інтерпретації норм права та їх порівняльний аналіз із правилами формалізації норм права).

Практичне значення отриманих результатів. Висновки та рекомендації, запропоновані і обґрунтовані в дисертації, можуть бути застосовані у:

– науково-дослідній роботі – для подальшого розвитку теоретико-правових і прикладних знань у сфері юридичної техніки загалом та формалізації процесуальних норм права зокрема, а також для зміцнення теоретико-правової бази дослідження проблем формалізації права на рівні окремих галузей права;

– правотворчій діяльності – з метою удосконалення її методологічного забезпечення, а також формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства України в частині правового регулювання такої діяльності (Лист Комітету з питань правової політики Верховної Ради України від 12.01.26 р.);

– правозастосовній діяльності – у практиці підготовки актів правозастосування, заснованих на термінології, юридичних конструкціях та приписах актів цивільного процесуального законодавства України;

– викладацькій діяльності – для проведення навчальних занять та підготовки навчально-методичних матеріалів з дисциплін: «Юридична техніка», «Правотворча діяльність», «Нормопроектування», «Актуальні проблеми права та правничої термінології» та інших для здобувачів бакалаврського та магістерського рівнів вищої освіти спеціальності «Право».

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем самостійно. Усі сформульовані в ній положення та висновки є результатом особистих досліджень автора.

У публікаціях, що були виконанні дисертантом у співавторстві, а саме: «Стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права у вітчизняній юридичній науці», «Правило реальності в юридичній техніці формалізації норм права як складова сучасної правотворчої політики» та «Поєднання діджиталізації цивільного процесу та формалізації цивільних процесуальних норм в Україні в контексті сучасних тенденцій розвитку правосуддя» внесок дисертанта полягає в опрацюванні літературних джерел, узагальненні теоретичного матеріалу та формуванні висновків (внесок здобувача 50%).

Інші публікації були виконані дисертантом одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Висновки, положення та рекомендації, обґрунтовані автором за результатами дисертаційної роботи, були апробовані на наступних міжнародних науково-практичних конференціях та круглих столах: Міжнародній науково-практичній конференції *«Актуальні питання розвитку*

юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та мирної розбудови» (Київ, 05 травня 2023 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«Науково-правові читання, присвячені пам'яті професора А.П. Ткача (до 100-річчя від дня народження)»* (Київ, 6 грудня 2023 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку»* (Київ, 07 грудня 2023 р.); Круглому столі *«Виклики для правової системи України в період військового стану»*: (Київ, 8 жовтня 2024 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку»* (Київ, 05-06 грудня 2024 р.); Круглому столі *«Права людини і дитини: виклики та перспективи в умовах формування правової держави і громадянського суспільства»* (Київ, 8 жовтня 2025 р.).

Публікації. За результатами проведеного дослідження опубліковано 11 наукових праць, серед них 5 статей у фахових виданнях України і 6 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та круглих столів.

Структура та обсяг дисертації визначається метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 268 сторінок, з них основного тексту – 217 сторінок, список використаних джерел (291 найменувань) – 33 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права в юридичній науці

Згідно ст. 8 Конституції, в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1, ст. 8]. У свою чергу, верховенство права передбачає його формальну визначеність [2, с. 53–59; 3, с. 96, 97; 4, с. 14, 15].

Д. Г. Манько, розглядаючи формальну визначеність права зазначає, що вона «...означає чіткість, однозначність, стислість формальних правових приписів, які виражені в законах, указах, постановах і, тим самим, й самі є юридичною цінністю» [5, с. 81].

Л. О. Макаренко розглядає формальну визначеність як характерну ознаку правового припису та правової норми і зазначає: «Формальна визначеність розуміється більшістю авторів саме як визначеність правових норм за формою, тобто поняття, яке не торкається логіко-юридичного змісту норми» [6, с. 37].

Є. О. Романюк вважає, що зміст категорії «формальна визначеність права» слід розглядати як сукупність вимог до законодавства, зокрема: чіткість, зрозумілість, точність та однозначність приписів, які повинні виконуватись людьми [7, с. 95].

Е. Є. Сілантьєва визначає її як таку, що «передбачає наявність сукупності точних, однозначних та прозорих правових приписів до процесів не лише правотворчості, а й правозастосування, покликаних забезпечити реалізацію прав, інтересів та свобод індивіда, а також захист від можливих проявів державного свавілля» [8, с. 28].

А. Г. Байбак вважає, що «формальна визначеність проявляється у двох формах: зовнішня формалізація – діяльність чітко уповноважених суб'єктів у межах процедури; внутрішня формалізація – уповноважений суб'єкт

безпосередньо створює норму права керуючись вимогами, які висуваються до нього формальною визначеністю для правильного створення норми» [9, с. 7].

Наведені погляди науковців не розкривають сутність терміна «формальна визначеність» у спосіб, що відповідає потребам даного дослідження. Кожен автор розглядає це поняття крізь призму власних наукових завдань, тому, попри акцент на точності та зрозумілості правових положень, їх підходи не відображають усієї системності й повноти категорії, необхідної для цієї роботи.

Слід зазначити, що точність і зрозумілість, про які згадує більшість науковців у контексті формальної визначеності, є складовими категорії «правова визначеність». Однак правова визначеність не є тотожною категорії «формальна визначеність», проте має з нею діалектичний зв'язок. Цей зв'язок проявляється по-різному залежно від контексту, у якому його розглядають науковці.

У цьому сенсі слушною є позиція В. Панкратової, яка зазначає: «Основу принципу правової визначеності історично становить формальна визначеність правових норм, яка робить суспільні відносини прогнозованими, впорядкованими та стабільними» [10, с. 191]. У цьому висловлюванні важливо, що правова визначеність не ототожнюється з формальною визначеністю, але остання розглядається як її основа.

Вважаємо за необхідне доповнити бачення автора, вказавши, що формальна визначеність охоплює не лише правову визначеність (як правильно зазначає дослідниця), але й такі властивості позитивного права, як системність та ефективність.

Серед інших розглянутих поглядів найближчою до нашого бачення є позиція А. Г. Байбака, яка найбільш повно розкриває зміст терміну «формальна визначеність». Однак навіть цей підхід виглядає недостатньо вичерпним.

У контексті дослідження юридичної техніки формалізації процесуальних норм права пропонуємо розглядати формальну визначеність як сукупність характеристик норм і правових актів, що відображають їхню відповідність правилам юридичної техніки формалізації. Такий підхід дозволяє більш системно визначити зв'язок формальної визначеності з формалізацією у всіх

можливих значеннях, у яких вона трактується в правовій науці, зокрема у взаємозв'язку з юридичною технікою формалізації.

Категорія «формалізація права» пов'язується науковцями з «формальною визначеністю». Вище наведено цитату А. Г. Байбака, який використовує термін «формалізація» як синонім «формальної визначеності». Подібний підхід спостерігається і в працях І. Д. Шутака, що підтверджується наступною цитатою: «Практика Європейського суду з прав людини також підтверджує тезу, що цілковита визначеність та формалізація законодавчих приписів не завжди є позитивним явищем» [11, с. 166]. Хоча автор не уточнює, про яку саме визначеність йдеться (правову чи формальну), з огляду на контекст можна припустити, що мається на увазі саме формальна визначеність.

Так, А. Г. Байбак зосереджується переважно на технологічному аспекті формалізації, розглядаючи її як сукупність процедур, І. Д. Шутак, своєю чергою, на квалітологічному, акцентуючи увагу на характеристиках уже сформованих норм права.

Пропонуємо більш системне бачення і вважаємо, що формалізацію права можна розглядати з позицій трьох основних підходів:

- юридичний підхід – як сукупність правил (вимог) надання формального вираження правовим нормам і актам. У цьому розумінні формалізацію можна розглядати як складову юридичної техніки;

- технологічний підхід – як комплекс процедур надання нормам і актам права формального вираження. У цьому значенні формалізацію можна розглядати як діяльність з проектування та нормативного закріплення відповідних норм і правових актів;

- квалітологічний підхід (квалітологія – наука про якість, лат. *qualitas* – якість та гр. *logos* – наука, знання [12; 13]) – як сукупність характеристик норм і правових актів, що розкривають їхню відповідність правилам юридичної техніки формалізації. У цьому розумінні формалізацію можна розглядати як синонім категорії «формальна визначеність».

Для ґрунтового співвідношення формальної визначеності та формалізації права пропонуємо дослідити значення терміну «формалізація» не лише в правовій сфері, а й у загальнонауковому контексті. Енциклопедичні та наукові джерела трактують його по-різному, залежно від галузі знань. У вітчизняній та зарубіжній енциклопедичній літературі можна знайти різні значення цього терміну, однак у спеціалізованих юридичних енциклопедіях як вітчизняних, так і зарубіжних, його визначення виявити не вдалося. Водночас це поняття трапляється у загальних та спеціалізованих неюридичних енциклопедіях (з економіки, філософії та інших галузей).

У вітчизняних енциклопедіях зазначається, що «формалізація» походить від латинського «*formalis*» (складений за формою) і зазвичай трактується як метод логіки, пов'язаний із заміною всіх змістових термінів символами, а тверджень – формулами [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20, с. 1544]. В англomовних тлумачних словниках це поняття має два основні значення: 1) акт укладення домовленості, плану або офіційного документа про відносини, 2) акт надання чомусь фіксованої структури або форми шляхом введення правил [21; 22].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «формалізувати» має два значення, одне з яких – «робити формальним; надавати чому-небудь установленої, прийнятої форми». Термін «формалізуватися» також має два значення, одне з яких – «ставати формальним, набувати встановленої, прийнятої форми» [23, с. 1544].

Формалізація також може розглядатись як метод математичної логіки, який є зворотним до інтерпретації [24, с. 247], має певну подібність до розуміння формалізації як складової юридичної техніки. У праві також наявна складова, функціонально аналогічна методу інтерпретації в математичній логіці, а саме – юридична техніка тлумачення.

Функціонально формалізація та інтерпретація як у математичній логіці, так і в загальнонауковій методології, а також у праві мають суттєву подібність. Відмінність полягає в тому, що ці галузі використовують формалізацію з різною метою, що впливає на зміст цього поняття залежно від галузі використання. У

математичній логіці формалізація передбачає заміщення термінів символами, а тверджень – формулами, тоді як інтерпретація – це зворотний процес перетворення символів і формул на терміни та твердження. У праві ж формалізація спрямована на те, щоб надати правовим нормам установлену, прийнятну форму [23]. Якщо в математичній логіці такою формою є символи та формули, то в праві поняття форми має інше значення.

У юридичній науці поняття форми права тісно пов'язане з поняттям джерела права. Так, Н. М. Оніщенко, коментуючи термін «форма права» в Юридичній енциклопедії зазначає, що він вживається як синонім «джерела права» [25]. П. М. Рабінович, визначаючи «джерело права», описує його як «спосіб зовнішнього вираження правових норм, який засвідчує їхню загальнообов'язковість», наголошуючи, що в демократичних правових системах основним джерелом права є нормативно-правовий акт [26].

Подібне визначення дає Словник фінансово-правових термінів, у якому зазначається, що «джерела фінансового права – це правові акти органів законодавчої, виконавчої влади та місцевого самоврядування, в яких містяться норми фінансового права». При цьому джерела фінансового права визначаються як «форми вираження правотворчої діяльності держави» [27, с. 176]. Такий підхід одночасно пов'язує нормативно-правові акти та норми права з категоріями «джерело права» та «форма права».

У Великій українській юридичній енциклопедії джерело права визначається як «визнана в конкретному суспільстві офіційна форма (спосіб) зовнішнього вираження та закріплення норм права, посилення на яку підтверджує їхнє існування» [28, с. 107].

Отже, аналіз наведених підходів свідчить, що форма права, принаймні в контексті даного дослідження, може розглядатися як тотожна поняттю «джерело права». Відповідно, джерелами права є нормативно-правові акти та норми, які в них закріплені.

Засобом формалізації правової інформації у наукових джерелах розглядається мова [29, с. 10; 30, с. 42]. Проте це не виключає можливості

використання математичних формул та символів (як, наприклад, у ст.ст. 25, 40 Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування»), однак не обмежується виключно ними [31, ст. 27, 40].

Мова, у свою чергу, поділяється на природну та формалізовану. А. Є. Конверський зазначає, що природна мова має певні обмеження (багатозначність, семантична замкненість, аморфність), які ускладнюють її використання для аналізу логічної структури правових норм. Аморфність природної мови, за його словами, зумовлена невизначеністю правил утворення виразів та їх інтерпретації [32, с. 62].

Таким чином, правова інформація потребує формалізації, оскільки не може бути передана виключно природною мовою (неформалізованою). Однак математичних символів та формул також недостатньо для забезпечення потреб правового регулювання. Це підтверджує тезу про унікальність формалізації права, яка хоч і містить схожі риси інших видів формалізації, проте відрізняється від них за своєю сутністю та функціональним призначенням.

Аналіз інших значень терміну «формалізація», наведених у енциклопедичних джерелах, свідчить про його трактування як акту [21; 22]. Так, у першому випадку це «акт укладення домовленості, плану або офіційного документа про відносини», а в другому – «акт надання чомусь фіксованої структури або форми шляхом введення правил».

Обидва значення можуть бути застосовані у праві в певному контексті, однак жодне не є достатньо широким, щоб повною мірою охопити всі аспекти, пов’язані з потребою формування джерела права.

Для глибшого розуміння поняття формалізації звернемося до етимологічного аналізу цього терміну.

Корінь «форм» (від лат. *forma* – форма, вигляд) [33, с. 28; 34, с. 73] вказує на зовнішню структуру або спосіб вираження. Суфікс «-ал-» свідчить про запозичення слова з іноземної мови, а суфікс «-ізація» може вказувати як на тривалий процес, так і на завершену дію [35].

Таким чином, етимологічне значення терміну «формалізація» дозволяє трактувати його у двох значеннях: як процес надання чому-небудь форми або як результат, тобто завершену дію такого процесу.

Отже, розглянуто предмет дослідження з дотриманням логічної послідовності його осмислення крізь призму доктринальних уявлень у правовій науці. Переважно використано аналіз енциклопедичних джерел, тоді як окремі погляди науковців залучалися лише у випадках їх методологічної доцільності. Водночас дослідження було б неповним без звернення до наукових підходів, що заслуговують на окрему увагу та потребують додаткового аналізу. Йдеться про погляди Р. І. Радейка та Д. Г. Манька, які мають самостійні ґрунтовні напрацювання у відповідному напрямі. Доцільним є розгляд ідей зазначених авторів та їх аналіз у контексті загальнонаукового підходу до формалізації.

Серед останніх досліджень найбільш ґрунтовною є праця Р. І. Радейка, який дослідив теоретико-правові засади формалізації права. Автор зазначає, що в юридичній науці категорія «формалізація» майже не досліджена, на відміну від технічних наук, де цьому питанню присвячено багато фундаментальних досліджень [36, с. 12]. Також науковець підкреслює, що у вітчизняній юриспруденції не існує єдиного розуміння цього поняття і пояснює це фрагментарністю використання та розробки категорії «формалізація права» в радянській теорії права [36, с. 12]. Р. І. Радейко визначає формалізацію права як «словесно-текстуальну форму вираження правових ідей, закріплених у джерелах права» [36, с. 166].

Окремі положення автора кореспондують із раніше сформульованими науковими судженнями, однак не в повному обсязі. Справді, категорія «формалізація» у правовій науці залишається недостатньо дослідженою, а єдиного підходу до її розуміння серед науковців не вироблено [37, с. 40-49]. Частково поділяється запропоноване автором визначення формалізації права, з урахуванням уточнень, які будуть наведені далі. Водночас відмінності у підходах до тлумачення цієї категорії, на які звертає увагу автор, зумовлені не стільки

різним розумінням одного й того самого значення, скільки відмінним контекстом її сприйняття.

Така полісемантичність зазначеного поняття, а також відсутність цілісного уявлення про формалізацію як одночасно діяльність, результат діяльності та нормативно впорядковану сукупність правил, що регулюють відповідну діяльність, зумовлює неповноту визначення, запропонованого Р. І. Радейком, з огляду на завдання та потреби цього дослідження. Запропонований ним підхід фактично зводить формалізацію виключно до результату певної попередньої діяльності, що передує виникненню джерела права, водночас залишаючи поза увагою інші концептуально значущі аспекти цього поняття, зокрема формалізацію як процесуальну діяльність та формалізацію як сукупність правил і прийомів, які забезпечують упорядкування та закріплення правових норм.

Інший підхід до цього питання пропонує Д. Г. Манько, який виділяє три основні види формалізації: дескриптивна (описова), зображення абстрактних об'єктів термінами; математична, зображення абстрактних об'єктів за допомогою математичних знаків, символів, формул та знаків математичних операцій; логічна (дедуктивна), тобто зображення форм мислення за допомогою логічних знаків і символів.

Проектуючи ці види формалізації на сферу юриспруденції, Д. Г. Манько робить висновок, що «формалізація є процедурою наділення права певною формою, вираження ідей та бажаної моделі у конкретній, загальнообов'язковій конструкції». Також автор зазначає, що формалізація права обумовлює його зовнішню вираженість, системність та ієрархічність [38, с. 19].

Отже, можна зробити висновок, що Д. Г. Манько розглядає формалізацію у праві як «процедуру», тобто діяльність, що передує появі норми чи нормативного акта (джерела права). Водночас він звертає увагу на її результативний аспект, зазначаючи, що формалізація забезпечує зовнішню визначеність правових норм.

Якщо порівняти підходи Д. Г. Манько та Р. І. Радейка, можна побачити, що автори трактують один і той самий термін у різних значеннях, а не одне значення тлумачать по-різному. Д. Г. Манько зосереджується на процедурній складовій

формалізації (тобто розглядає її як діяльність), тоді як Р. І. Радейко, навпаки, аналізує формалізацію як її результат, що виражається у формі джерел права.

Водночас у судженнях Д. Г. Манька міститься натяк на існування певних правил цієї діяльності. Оскільки вказується на ознаки зовнішньої вираженості, системності та ієрархічності, можна припустити, що ці характеристики не є випадковими, а випливають із застосування відповідних правил формалізації.

Проте жоден із цих підходів не розглядає формалізацію як складову юридичної техніки достатньо системно. Зокрема, не простежується чіткий зв'язок із правотворчою технікою, та не виділяється сукупність правил, що визначають цей процес.

Таким чином, для більш ґрунтовного розуміння формалізації права необхідно вийти за межі аналізу її як результату чи процедури та розглянути як складову юридичної техніки, що дозволить визначити її функціональну роль у правотворчому процесі.

Однак, перш ніж продовжити, доцільно підсумувати основні результати попереднього аналізу. По-перше, розуміння формалізації відрізняється залежно від галузі знань, що зумовлено різницею в об'єктах, які формалізуються, а також у критеріях «належної форми», що визначаються метою та завданнями формалізації. Наприклад, у математичній логіці належною формою є символи та формули, тоді як у праві вона передбачає формальну визначеність джерел права (норм та нормативно-правових актів).

По-друге, на сьогодні в юридичній науці відсутнє доктринальне визначення формалізації права, що підтверджується проведенням вище аналізом. Проте це не перешкоджає частково окреслити її зміст.

По-третє, проведений аналіз дозволяє обґрунтовано стверджувати, що у правовій сфері формалізація може розглядатися не лише як процес, що забезпечує наділення права властивостями формальної визначеності (належної форми), але й як результат цього процесу.

Формалізація права також може розглядатись і як складова юридичної техніки. Зазначене обґрунтовуються наступним.

Юридична техніка в Юридичній енциклопедії визначається як: «(від грец. – вправний, майстерний, професійний, від – мистецтво, майстерність, ремесло, професія) – система засобів, методів і прийомів, що використовуються у процесі юридичної діяльності, спрямованої на вироблення та реалізацію юридичних норм, з метою її раціоналізації та забезпечення ефективності правового регулювання суспільних відносин. Включає правотворчу техніку і техніку правозастосування. Правотворча техніка поділяється на законодавчу техніку і техніку вироблення підзаконних нормативно-правових актів. До засобів і прийомів юридичної техніки належать, зокрема, юридична термінологія, юридичні конструкції, прийоми викладу нормативних актів, способи їх опублікування, упорядкування та систематизації, реалізації актів правозастосування тощо» [39].

Щодо цього визначення доцільно внести наступні уточнення. По-перше, у запропонованому визначенні метою діяльності, у межах якої використовується юридична техніка, визначено забезпечення ефективності правового регулювання суспільних відносин. Зазначений підхід може бути підтриманий лише частково, оскільки ефективність становить лише одну з властивостей права, якими юридична техніка формалізації наділяє право. У ширшому розумінні юридична техніка формалізації забезпечує надання йому таких властивостей, як правова визначеність (яку слід відрізнити від формальної визначеності), системність та ефективність. Це застереження є принциповим, оскільки зазначені властивості перебувають у взаємозв'язку, водночас зберігаючи автономний характер. Орієнтація виключно на одну з цих характеристик, зокрема на ефективність, як це має місце у запропонованому визначенні, може призвести до нівелювання інших, не менш важливих складових, що забезпечують формальну визначеність права. Крім того, ефективність за своєю природою не може бути досягнута без належного рівня правової визначеності та системності, у зв'язку з чим ці характеристики мають бути включені до смислового ряду поряд з ефективністю у разі акцентування на них у відповідному контексті.

По-друге, у визначенні здійснено поділ юридичної техніки за сферами застосування на правотворчу та правозастосовчу. Такий підхід видається загалом обґрунтованим, водночас більш коректним є позначення відповідних сфер як юридичної техніки формалізації та юридичної техніки інтерпретації. Запропоноване уточнення зумовлене необхідністю узгодження розуміння формалізації в праві із загальнонауковими традиціями, у межах яких формалізація розглядається як метод, протилежний інтерпретації. Це має принципове значення з огляду на уникнення міжгалузевих протиріч, що, своєю чергою, сприятиме більш послідовному сприйняттю та глибшому розумінню правових категорій загалом.

По-третє, у визначенні змісту діяльності, в межах якої застосовується юридична техніка, охарактеризовано як «вироблення та реалізація юридичних норм». Такий підхід може бути підтриманий лише частково, оскільки він є дещо звуженим: юридична техніка охоплює не лише норми права, а й вищі рівні організації джерел права, зокрема нормативно-правові акти.

У наукових напрацюваннях представлено й інші підходи до визначення юридичної техніки. Зокрема, О. В. Легка визначає її як «сукупність науково обґрунтованих і перевірених на практиці правил складання найдосконаліших за формою правових актів» [40, с. 103, 106]. Такий підхід обґрунтовано виходить із розуміння юридичної техніки як сукупності правил, водночас його зміст є певною мірою звуженим, оскільки поза увагою залишається техніка інтерпретації. Частково поділяється також позиція авторки щодо впливу юридичної техніки на якість юридичної практики та ефективність правового регулювання. Водночас зауваження щодо необхідності врахування правової визначеності та системності поряд з ефективністю є релевантними і для цього підходу.

І. Д. Шутак також розглядає юридичну техніку дещо вузько, як «галузь знань про правила ведення юридичної роботи та створення в її процесі різних юридичних документів» [41, с. 82]. Позиція автора щодо розуміння юридичної техніки як «галузі знань про правила» загалом є слушною, водночас обмеження

її ролі виключно «створенням документів» видається недостатньо обґрунтованим. У науковому контексті юридичну техніку доцільно трактувати ширше – не лише як діяльність зі створення (юридична техніка формалізації), а й як діяльність із застосування права (юридична техніка інтерпретації), що стосується не тільки рівня юридичних документів (нормативно-правових актів), а й рівня норм права.

В. І. Лебеденко пропонує більш широкий підхід до визначення юридичної техніки. Автор пропонує її визначати як: «сукупність правил, приписів, прийомів і способів дій щодо створення, систематизації та застосування нормативно-правових актів і юридично значущих документів відповідними уповноваженими суб'єктами (фізичними та юридичними особами)» [42, с. 53, 55].

Автор пов'язує юридичну техніку з ефективністю законодавства, його правильним розумінням і застосуванням, звертає увагу на низьку якість значної частини чинних нормативно-правових актів України з точки зору нормотворчої техніки та наголошує на негативних наслідках недотримання її вимог. Таким чином, не лише визначає юридичну техніку як сукупність правил, що регулюють процеси нормотворення та правозастосування, а й підкреслює її практичну значущість для підвищення якості законодавства і правового регулювання загалом.

Ключові положення В. І. Лебеденка щодо визначення юридичної техніки як сукупності правил, що забезпечують створення, систематизацію та застосування нормативно-правових актів і юридично значущих документів, загалом поділяються. Підтримується також позиція про безпосередній вплив юридичної техніки на якість законодавства та правового регулювання, оскільки недотримання її вимог може призводити до зволікання в ухваленні рішень, юридичних помилок, непорозумінь і ускладнення правозастосування. Узагальнений аналіз відповідних суджень свідчить, що автором фактично охоплено всі три властивості права, які забезпечуються юридичною технікою формалізації, хоча вони подані без належної систематизації. Водночас їх наявність у змісті є очевидною. Запропонований підхід загалом заслуговує на

підтримку, однак сформульована у даному дослідженні позиція характеризується більшою системністю та структурованістю.

Підхід В. І. Лебеденка також потребує уточнення щодо розмежування юридичної техніки за рівнем організації: на рівні норм і на рівні нормативно-правових актів, оскільки правила їхньої формалізації та інтерпретації мають істотні відмінності. Крім того, систематизація не є окремим від формалізації процесом, а виступає її складовою та забезпечується дотриманням відповідних правил, які нею охоплюються. На рівні формалізації норм до таких правил можна віднести: правило відповідності (нормам вищої юридичної сили), правило узгодженості (з нормами рівної юридичної сили) та правило термінологічної єдності. Системність і формальна визначеність у контексті формалізації права розглядаються як його властивості, що пов'язані діалектичним зв'язком частини і цілого [43].

Узагальнюючи результати попереднього аналізу, юридичну техніку доцільно розглядати як сукупність правил (методів, прийомів і засобів), що використовуються для формалізації (правотворча техніка) та інтерпретації (правозастосовча техніка) права (правових норм і нормативно-правових актів).

Додатково пропонується класифікація правил юридичної техніки за такими критеріями: за стадіями – на правила формалізації та правила інтерпретації; за рівнем організації – на правила для норм та правила для нормативно-правових актів; за рівнем охоплення – на загальні правила (для всіх галузей права) та особливі правила (для конкретних галузей).

Особливі правила можуть додатково поділятися на матеріальні та процесуальні, залежно від характеру регульованих правовідносин.

З огляду на викладене вище, може бути визначено третє, завершальне значення формалізації як складової юридичної техніки. Воно відповідає раніше запропонованому значенню формалізації в межах юридичного підходу, тобто як сукупності правил (вимог) надання формального вираження правовим нормам і актам. Раніше було висунуто гіпотезу щодо можливих значень формалізації права, яку перевірено з різних теоретико-методологічних підходів та

підтверджено її обґрунтованість у межах трьох значень формалізації, релевантних для потреб правової науки.

У подальшому термін «правила формалізації» використовується як узагальнене позначення всіх методологічних інструментів, включаючи методи, прийоми, техніки та стандарти. Такий підхід є виправданим, оскільки правило може передбачати як необхідність застосування окремого методу чи стандарту, так і їх взаємодію, що сприятиме спрощенню викладу та підвищенню сприйняття матеріалу. У цьому контексті з'являється можливість усвідомлено й аргументовано оцінити актуальність дослідження з практичної точки зору. Розкриття всіх аспектів його практичної значущості здійснюватиметься впродовж усього дослідження, відповідно до логіки викладу. На цьому етапі доцільно зосередитися на наступному питанні – юридичних помилках, що виникають на стадії формалізації.

В. М. Косович на рівні дисертаційного дослідження розглядає якість нормативно-правових актів як визначальний показник їхньої досконалості. Аналізуючи якість закону, автор звертає увагу на принцип юридичної визначеності як його невід'ємну характеристику та наводить рішення ЄСПЛ у справі «Корецький та інші проти України», де наголошується на проблемі передбачуваності закону. Водночас автор зауважує: «Створюючи якісний нормативно-правовий акт, необхідно формувати механізм його ефективної реалізації чи застосування, а не навпаки» [44, с. 92; 45].

З погляду автора впливає, що правова визначеність та ефективність як властивості права пов'язані з якістю джерел права та процедурою їх створення. З урахуванням контексту, в межах якого здійснювалося дослідження, з таким висновком можна погодитися.

Окрім цього, зазначені властивості джерел права, а також системність (яка не була згадана автором), безпосередньо забезпечуються дотриманням відповідних правил юридичної техніки формалізації у процесі правотворчої діяльності.

Звернемося до думки І. Д. Шутака, актуальної в цьому контексті. Науковець зазначає, що найважливішою умовою та засобом запобігання й виправлення юридичних помилок є юридична техніка. Автор вважає, що поява юридичної техніки була зумовлена еволюційним розвитком суспільства та переходом від соціального до нормативного регулювання. Крім того, вона «виступала як формалізований регулятор для надання праву системних та структурних ознак».

Проводячи історичний аналіз уявлень про юридичну техніку, автор зазначає, що в Україні активні наукові дослідження в цьому напрямку розпочалися з 1990-х років, після здобуття незалежності. Проте швидкі темпи законотворення, характерні для цього періоду, без урахування прийомів та засобів юридичної техніки, призвели до ухвалення значної кількості неякісних нормативно-правових актів. Подальше їх застосування стало причиною численних юридичних помилок, колізій і суперечностей [46, с. 8, 10-11].

Зазначена позиція автора загалом підтримується. Особливо заслуговує на увагу його судження щодо зв'язку між недотриманням правил юридичної техніки як причиною та виникненням юридичних помилок, колізій і суперечностей як наслідків.

Н. М. Оніщенко також досліджувала питання юридичних помилок. Науковиця зазначає, що для них характерна ненавмисність, а також те, що їх допускають органи та особи, які мають повноваження на правотворчу діяльність. Також визначає постійний розвиток суспільних відносин як об'єктивну причину появи юридичних помилок. Водночас наслідком таких помилок є відставання законодавства від динаміки суспільних відносин та його невідповідність суспільним реаліям [47, с. 76-77].

Загалом позиція авторки підтримується, водночас з урахуванням особливостей даного дослідження доцільним є її доповнення окремими уточненнями. Слід зазначити, що постійний розвиток суспільних відносин є об'єктивним і закономірним явищем, з яким правова наука стикається від моменту виникнення права в будь-якій його формації. У зв'язку з цим такий

розвиток доцільно розглядати не як безпосередню причину юридичних помилок, а як фактор, що зумовлює необхідність змін і доповнень у законодавстві, що, своєю чергою, пов'язано з потребою у формалізації права.

Водночас більш обґрунтованим є визначення основної причини юридичних помилок, зокрема на стадії формалізації, як недотримання правил юридичної техніки. Додатково зазначену проблему доцільно структурувати на дві складові: 1) недостатньо розроблений методологічний інструментарій; 2) організаційні фактори, що впливають на процес формалізації як виробничого процесу (брак часу, фінансування, кваліфікованих спеціалістів тощо).

На високу динаміку законотворчої діяльності як на причину юридичних помилок звертають увагу й інші дослідники. Так, Н. Гунько зазначає, що сучасне законодавство України перевантажене великою кількістю законів та має стихійний характер [48, с. 154]. Вона вказує, що така стихійність законотворчої діяльності призводить до деформацій у системі законодавства [49, с. 138]. Аналізуючи практику коригуючого законотворення, авторка виокремлює низку проблем, серед яких високий динамізм та нерівномірність законотворчого процесу; відсутність плановості, недотримання техніко-технологічних вимог. Автор зазначає: «Ці проблеми спричиняють появу низки законотворчих помилок: невідповідність змін (а подекуди й суперечливість) потребам та меті правового регулювання суспільних відносин та чинній системі законодавства, невідповідність змін змісту і меті первинного закону, неправильний вибір правових засобів, термінологічний різнобій, порушення реквізитних вимог, неправильний вибір форми та багато інших» [48, с. 155, 157].

Науковиця наголошує на необхідності врахування техніко-технологічних вимог під час здійснення коригуючої законотворчої діяльності. Водночас із викладеної позиції залишається не цілком зрозумілим, яке саме значення вкладається у визначені проблеми (високий динамізм та нерівномірність законотворчого процесу, відсутність плановості, недотримання техніко-технологічних вимог) та яким чином, на думку авторки, вони пов'язані причинно-наслідковим зв'язком із окресленими наслідками.

Так, у разі розгляду високого динамізму як причини юридичних помилок до такого твердження можуть бути застосовані зауваження, сформульовані раніше. Нерівномірність законотворчого процесу, своєю чергою, може розглядатися як причина (з огляду на неорганізованість відповідної діяльності), так і як наслідок (у випадку відсутності належного методологічного інструментарію).

Що стосується твердження про відсутність плановості у законотворчому процесі України, то воно видається дискусійним, оскільки не повною мірою відповідає фактичному стану речей. Плановість законотворчої діяльності існує, хоча й не обов'язково в тому форматі, який передбачається авторкою. Зокрема, елементи планування закріплені на рівні Регламенту Верховної Ради України, яким передбачено план роботи сесії, план законопроектної діяльності, план співробітництва з парламентами іноземних держав, а також план проведення обговорень (круглих столів, громадських обговорень, слухань у комітетах тощо) [50, ст. 19, 191, 204].

Плановість передбачена також Законом України «Про комітети Верховної Ради», зокрема у положеннях щодо організації роботи комітетів [51, ст. 3] та планування їхньої діяльності [51, ч. 1 ст. 9, абз. 6 ч. 1 ст. 12, абз. 1 ч. 1 ст. 13, абз. 1 ч. 1 ст. 29, абз. 2, 3 ч. 2 ст. 34, абз. 1, 2, 7 ч. 1 ст. 36, ст. 41-53].

Недотримання техніко-технологічних вимог обґрунтовано розглядається як одна з причин юридичних помилок, зокрема на стадії формалізації. Як зазначалося вище, такі порушення можуть виникати внаслідок відсутності належної методології або через організаційні проблеми (брак часу, ресурсів, кваліфікованих кадрів тощо).

Таким чином, аналіз наукових підходів до визначення причин юридичних помилок дає підстави дійти висновку, що ключову роль у їх виникненні відіграє недотримання правил юридичної техніки. Водночас висока динаміка законотворчого процесу, яку окремі дослідники розглядають як одну з причин юридичних помилок, є радше об'єктивним фактором, що зумовлює потребу в належному законодавчому регулюванні. Відсутність плановості, на яку також

звертається увага в наукових працях, не може розглядатися як загальна характеристика законотворчого процесу в Україні, оскільки чинне законодавство містить положення, що забезпечують певний рівень його організованості, навіть за умови потреби подальшого вдосконалення.

Недотримання правил юридичної техніки як причину юридичних помилок доцільно структурувати на дві складові: відсутність належного методологічного інструментарію та організаційні проблеми.

Формалізація норм права має низку особливостей, які відрізняють її від формалізації нормативно-правових актів. У межах цього дослідження основну увагу зосереджено саме на рівні формалізації норм права, тому важливо відмежувати предмет дослідження в цій частині. На цьому рівні триланкова структура норми права (гіпотеза, диспозиція, санкція) набуває ознак формальної визначеності, яка, своєю чергою, охоплює такі властивості права, як правова визначеність, системність та ефективність.

Зазначене має концептуальне значення для розуміння предмета дослідження, оскільки право одночасно виступає формалізованим феноменом і носієм відповідних властивостей. Саме в межах норм права визначається зміст правового регулювання (правила поведінки, права, обов'язки, відповідальність), у зв'язку з чим на рівні формалізації норм права відбувається наділення позитивного права цими властивостями.

Натомість формалізація нормативно-правового акта полягає переважно у технічному та структурному оформленні юридичного документа і не спрямована на формування його змістовного наповнення. Вона охоплює впорядкування нормативного матеріалу в межах відповідного акта, а також належне зазначення його обов'язкових реквізитів, зокрема дати прийняття, номера, найменування суб'єкта правотворчої діяльності, офіційної назви нормативно-правового акта, його структурної побудови та тексту, а також інших елементів, що забезпечують формальну визначеність і юридичну коректність акта.

У контексті формалізації норм права правова визначеність формулює вимоги до їх зовнішнього вираження, які полягають у необхідності забезпечення

достатньої чіткості та зрозумілості, що уможливлює суб'єкту правовідносин передбачати наслідки своєї поведінки. Прецедентна практика ЄСПЛ і позиції науковців одностайно вказують на те, що чіткість і зрозумілість є ключовими елементами правової визначеності. Водночас ці характеристики не є тотожними, можуть реалізовуватись на різних рівнях і не завжди співіснують в межах однієї норми. У разі суперечності між ними пріоритет надається чіткості, оскільки саме вона дозволяє досягти правової визначеності за умови, що суб'єкт здатен передбачити правові наслідки своїх дій, звернувшись за потреби до кваліфікованих спеціалістів.

Ступінь необхідної чіткості залежить від характеру правовідносин: у публічно-правовій сфері він є вищим, тоді як у приватному та конституційному праві допускається більша гнучкість. Для забезпечення належного рівня передбачуваності правозастосування необхідно враховувати не лише окремі норми, а й систему законодавства в цілому, практику їх застосування судами, а також доктринальні підходи [52, с. 10–18].

Р. Мінченко, досліджуючи питання юридичної техніки внесення змін до цивільного процесуального законодавства України зауважує, що юридична техніка сприяє дотриманню одного з найважливіших правових принципів – принципу юридичної визначеності [53, с. 196].

Зазначене судження є показовим з огляду на те, що воно сформульоване в межах дослідження проблематики цивільного процесу та водночас узгоджується з раніше обґрунтованим положенням про те, що формалізація як елемент юридичної техніки забезпечує позитивне право відповідною властивістю. Воно підтверджує обґрунтованість зроблених висновків і може бути розцінене як наукова підтримка запропонованого підходу.

Актуальною також є позиція С. В. Васильєва, який, розглядаючи принцип правової визначеності у контексті цивільного судочинства, пов'язує його з ситуацією, коли суд, «зайнявши певну нормативно-правову позицію, дотримується цієї позиції і в подальшому» [54, с. 11].

Виражене судження автора вказує на те, що він розглядає судову практику як джерело, з якого суб'єкт права може отримати інформацію щодо того, до яких наслідків призведуть ті чи інші його дії. Зазначене також узгоджується з раніше сформульованими висновками.

Таким чином, з урахуванням особливостей даного дослідження пропонується розглядати правову визначеність як властивість позитивного права, яка охоплюється формальною визначеністю та на рівні норм права забезпечується дотриманням правил юридичної техніки формалізації.

Системність також є однією з ключових властивостей права та відіграє важливе значення в контексті формалізації норм права. Системність як властивість позитивного права полягає в його цілісності, внутрішній узгодженості та структурній організованості. Внутрішня узгодженість пов'язується з формалізацією норм права, структурна організованість з формалізацією нормативно-правових актів, а цілісність частково з першим та другим [55, с. 19].

В науково-практичних коментарях до цивільного процесуального кодексу автори звертають увагу на недотримання правил формалізації пов'язаних з системністю. Наприклад Н. Ю. Голубєва, коментуючи положення ст. 9 Цивільного процесуального кодексу України («Мова цивільного судочинства»), звертає увагу на невідповідність її положень міжнародним зобов'язанням України. Зокрема, ч. 3 ст. 9 ЦПК не відповідає всім зобов'язанням, які Україна взяла на себе при ратифікації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Автор зазначає, що хоча Україна і не взяла на себе всіх зобов'язань за цим документом у Законі про ратифікацію, навіть у межах прийнятих зобов'язань існує невідповідність. Вказане зумовлено відмінностями в тлумаченні питання щодо обов'язку сплати за послуги перекладача. Окрім цього, він наводить приклади реальних проблем у судовій практиці, які виникли через недоліки у формалізації цієї норми (відхилення процесуальних документів судом) [55, с. 31, 32].

Додатково наведений коментар вказує і на неузгодженість. Зокрема між положеннями ч. 3 ст. 9 ЦПК та ч. 8 ст. 10 ЦПК. Згідно з ч. 3 ст. 9 ЦПК, учасники процесу, які не володіють українською мовою, мають користуватися послугами перекладача. Згідно з ч. 8 ст. 10 ЦПК, у разі невідповідності правового акта міжнародному договору, суд застосовує міжнародний договір [55, с. 32].

Зазначені недоліки свідчать про недотримання низки правил формалізації відповідної норми, що забезпечують її системність. Це проявляється у невідповідності актам вищої юридичної сили (у даному випадку – Європейській хартії регіональних мов або мов меншин) та неузгодженості з нормами рівної юридичної сили (зокрема, з згаданими нормами ЦПК).

Особливим для потреб даного дослідження є питання узгодженості норм ЦПК та ЦК.

С. Я. Фурса та Є. І. Фурса, розкриваючи тему необхідності проведення реформи цивільного судочинства в Україні, вказують на пов'язаність з цивільним судочинством норм, що містяться і в інших нормативно-правових актах. Своє твердження ілюструють порівнянням норм Цивільного та Цивільного процесуального кодексів України, та зазначають: «норми ЦК та ЦПК мають бути узгоджені між собою, тому базовим нормативно-правовим актом слід визнати ЦК, який буде обумовлювати завдання та способи вирішення таких справ у порядку цивільного судочинства згідно ЦПК» [56, с. 19].

Позиція авторів збігається з зробленими раніше висновками щодо необхідності узгодження норм ЦПК в процесі їхньої формалізації, але також настановує на іншу важливу думку про особливий взаємозв'язок норм ЦПК та ЦК через специфічну пов'язаність перших з матеріальним правом, потреби якого вони обслуговують.

Продовжуючи, автори наглядно проілюстрували приклад невдалої формалізації ч. 9 ст. 265 ЦПК, про спори з спонуканням укласти договір. Науковці вказали на суперечність цього положення доктрині чинного Цивільного кодексу в питаннях свободи договору. Підсумовуючи порівняння відповідних норм ЦК та ЦПК, автори доходять до висновку: «суду залишається визнати

правовідносини такими, що вони підпорядковуються певному виду договору і визнати його укладеним, а не спонукати до укладення договору» [56, с. 19].

Позиція, відповідно до якої взаємозв'язок між ЦПК та ЦК має важливе значення, заслуговує на підтримку. Формалізація норм процесуального законодавства з огляду на це, має здійснюватися з урахуванням положень матеріального права. У такому контексті застосування правила узгодженості не завжди є достатнім, що зумовлює необхідність виокремлення додаткових, спеціальних правил формалізації цивільних процесуальних норм, які впливають із їхнього функціонального зв'язку з нормами матеріального права, потреби якого ці норми покликані забезпечувати [57, с. 186-191].

З огляду на наведене більш обґрунтованим видається другий підхід. У більшості випадків застосування правила узгодженості є цілком достатнім, проте не у всіх. Зокрема, ознаки цивільних правовідносин доцільно розглядати як особливі правила формалізації цивільних процесуальних норм права, оскільки, попри їх закріплення у ст. 1 ЦК України, їх зміст не розкривається у межах самого кодексу та встановлюється переважно через доктринальне тлумачення [58, ст. 1]. Внаслідок цього такі ознаки не завжди отримують достатньо чітке нормативне вираження, водночас вони мають бути обов'язково враховані при формалізації цивільних процесуальних норм.

Таким чином, пропонується розглядати системність як властивість позитивного права, яка охоплюється формальною визначеністю та на рівні формалізації норм права забезпечується дотриманням правил юридичної техніки формалізації.

Вище було зазначено, що однією з якостей, якими наділяється право завдяки застосуванню правил юридичної техніки формалізації, є ефективність. У ч. 1 ст. 2 ЦПК ефективність визначається як мета цивільного судочинства [59, ч. 1 ст. 2]. У даному контексті актуальною є дисертація Х. А. Джавадова на тему «Проблеми ефективності цивільного судочинства». Автор посиляється на позицію Конституційного суду, який вказує, що правосуддя може визнаватись таким лише, якщо воно забезпечує ефективне відновлення в правах, а також

зазначає: «Судові рішення у багатьох випадках залишаються декларативними, фізичні і юридичні особи не знаходять реального захисту своїх прав. Правосуддя стає випадковим і у край дорогим результатом судочинства» [60, с. 3].

Описані вище наслідки автором пов'язуються з ефективністю цивільного судочинства. Водночас такий підхід видається некоректним з огляду на наступне.

Щодо декларативності судових рішень та неможливості реально захистити свої права – дається взнаки невірне розуміння автором природи цивільного судочинства та його ефективності. Зокрема, такі наслідки можуть бути результатом ризиків, притаманних судовому захисту, таких як вичерпання засобів доказування, неплатоспроможність відповідача, невдалий вибір способу судового захисту, тривалість розгляду справи, проблеми з виконанням судового рішення тощо. Однак ці ризики є природними для судочинства загалом і цивільного зокрема.

Водночас передбачається, що учасники правовідносин, володіючи дієздатністю, можуть передбачати наслідки своїх дій та керувати ними. Інформація про чине законодавство та судову практику його застосування є загальнодоступною, що створює можливості для її врахування з метою прогнозування правових наслідків.

Щодо тези автора про випадковість правосуддя, доречно уточнити, що певний рівень випадковості у судових рішеннях дійсно існує, проте він не є критичним. Більше того, такий ризик компенсується можливістю апеляційного та касаційного перегляду, а також поданням скарг до ЄСПЛ.

З огляду на зазначене, ефективність цивільного судочинства доречно розглядати як виробничий процес, що оцінюється за якісними та кількісними показниками з урахуванням завдань цивільного судочинства [59, ч. 1 ст. 2]. Якісними показниками можна вважати справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ, а кількісними – кількість розглянутих справ.

1.2. Формалізація цивільного процесуального законодавства крізь призму положень сучасних підходів до праворозуміння та методів наукового дослідження

Предмет даного дослідження є складним і багатоаспектним, що зумовлює необхідність особливо виваженого підходу до добору методів наукового пізнання з метою забезпечення належної якості отриманих наукових результатів. Наукове дослідження розглядається як комплексний процес, пов'язаний із дотриманням відповідних законів, методів і методики [61, с. 6, 7]. Чинне законодавство України, що регулює питання наукової діяльності, рекомендації міжнародного наукового співтовариства, в тому числі вітчизняних вчених, підкреслюють важливість відповідального ставлення до наукової діяльності та розумного відношення до творчої свободи у ній [1, ст. 28, 54; 62, ст. 5, 46; 63].

Етичний кодекс ученого, схвалений Національною академією наук України, визначає основні принципи наукової діяльності, серед яких – свобода в науці. У п. 1.8. наголошено на праві вченого самостійно обирати напрями, проблеми та методи дослідження, а також на пріоритеті свободи думки й слова. Водночас Кодекс встановлює моральну відповідальність ученого за наслідки своєї діяльності (п. 1.4.), обов'язок діяти в інтересах гуманізму, використовувати знання на благо людства та охорони довкілля (п. 1.7.), а також враховувати економічну доцільність досліджень (п. 2.2.) [64].

Реалізуючи свободу вибору напрямів і методів дослідження та дотримуючись принципів етичності й відповідальності [64, п. 2.1], здійснюється звернення до аналізу класичних підходів до праворозуміння з метою виявлення їхніх переваг і функціональних недостатностей та формування інтегративного підходу, який становитиме концептуальну основу подальшого дослідження.

Термін «праворозуміння» має численні трактування та розглядається в різних площинах, тому серед науковців немає єдиного підходу до його визначення [65, с. 173].

С. І. Максимов, надаючи тлумачення праворозумінню як процесу та результату осмислення природи права, що пов'язаний із визначенням поняття та формуванням певної концепції права, водночас зазначає, що це питання дуже складне, на нього неможливо дати однозначну відповідь, так що кантівське «юристи досі шукають визначення для свого поняття права» відбиває особливу діалектику цього безкінечного процесу пізнання права (його сутності, мети, смислу)» [66, с. 587]. Позиція автора підтримується з уточненням, що зазначене зумовлено можливістю варіативності підходів до праворозуміння в межах наукових досліджень залежно від предмета дослідження та обраної дослідником творчої траєкторії.

Позиція П. М. Рабіновича щодо терміну «праворозуміння» видається більш слушною з огляду на предмет даного дослідження. Автор зазначає, що праворозуміння переслідує мету «формування й дослідження права і дозволяє охопити усі існуючі та можливі у майбутньому роз'яснення стосовно того, що становить собою право» [67, с. 16]. Примітним є те, що П. М. Рабінович вказує, що ця категорія пов'язана як з «формуванням та дослідженням права», так і з майбутнім його «роз'ясненням», тоді як цим аспектам праворозуміння С. І. Максимов не приділив уваги. Зазначене є важливим з огляду на тематику даного дослідження, оскільки воно пов'язане з формалізацією права у вигляді джерел права, а остання – з його інтерпретацією.

До класичних шкіл праворозуміння належать позитивізм, юснатуралізм та соціологічний підхід [66, с. 587–592; 68, с. 52].

Позитивізм – це школа права, яка стверджує, що право є продуктом людської діяльності, а не божественного або природного порядку. Позитивізм виходить із того, що право можна знайти лише в законах, прийнятих державою, а не в природі буття, як стверджують прихильники школи природного права. Також прихильники юридичного позитивізму ставлять позитивне право вище інших міркувань у правовій дійсності та заперечують основні ідеї природного права, як такі, що належать до метафізики, а не до реальної дійсності. Для

прикладу, Т. Гоббс сповідував концепцію всемогутності держави, а Дж. Бентам – теорію утилітаризму [69, с. 104].

Позитивізм як підхід до праворозуміння характеризується деякими перевагами та функціональними недостатностями як методологічна основа дослідження юридичної техніки формалізації процесуальних норм права. До переваг позитивізму доречно віднести наступні:

- утвердження верховенства права та формальної визначеності. Це відображено в концепції «правила визнання» Г. Харта, що встановлює критерії, за якими норма визнається правовою [66, с. 590; 70, с. 35–36];

- позитивізм забезпечує стабільність і передбачуваність правової системи, адже право походить із формально визначених джерел, прийнятих у встановленому порядку. Такий підхід сприяє правовій визначеності, стабільності законодавства й формуванню у сторін процесу правомірних очікувань щодо передбачуваного результату судового розгляду;

- позитивізм підвищує ефективність правозастосування, оскільки закони мають чіткий і зрозумілий зміст. Ця риса, подібна до соціологічного підходу, сприяє досягненню завдань цивільного судочинства, визначених ч. 1 ст. 2 ЦПК України [59, ч. 1 ст. 2].

До функціональних недостатностей позитивізму можна віднести наступні.

Позитивізм може призводити до формалізму, коли суди обмежуються буквою закону, ігноруючи соціальні реалії та моральні засади. Як зазначає Ю. В. Цуркан-Сайфулін, абсолютизація формально визначеного права небезпечна для суспільства, хоча й повна відмова від нього також неможлива [70, с. 38]. У Юридичній енциклопедії «формалізм» трактується як надмірне дотримання букви закону, що відриває право від життя та сприяє бюрократизму [71].

Такі наслідки виникають, коли право тлумачать лише як волю влади, позицію, властиву І. Бентаму, Дж. Остіну й Т. Гоббсу [66; 72], які вважали право наслідком владних наказів. У межах цього дослідження формальна визначеність визнається важливою властивістю права, водночас радикальний підхід до

визначення його походження виключно як прояву волі влади не підтримується. Право також має враховувати соціальні реалії та мораль, інакше воно стає неефективним і викликає опір.

Надмірний формалізм без належної гнучкості створює невизначеність і знижує ефективність правозастосування. Враховуючи конституційний статус України як соціальної держави, у якій людина визнається найвищою цінністю [1, ст. 1, 3], правотворчість також має спиратися на соціальний контекст. Зазначене повинно відображатися і в правилах юридичної техніки формалізації процесуальних норм права, які розглядатимуться далі, зокрема у правилі реальності, що вимагає забезпечення можливості фактичного виконання прав і обов'язків.

Юснатуралізм – це підхід до праворозуміння, що розглядає право як явище природного походження, засноване на вищих моральних принципах. Природне право вважається невід'ємним і незалежним від держави: держава лише визнає та гарантує його реалізацію [73, с. 33, 34; 74, с. 61; 75]. Відповідно до цієї концепції, існує звід моральних правил поведінки, що походять від природи або Бога [76], а людська поведінка повинна ґрунтуватися на цих принципах [77].

У контексті формалізації норм права юснатуралізм найбільш пов'язаний із системністю як властивістю права, оскільки справедливість у його розумінні досягається завдяки узгодженому та послідовному застосуванню норм, що забезпечує рівність і неупередженість.

На відміну від позитивізму, який спирається на ієрархію норм та ігнорує моральну складову, юснатуралізм передбачає моральну логіку права. На відміну від соціологічного підходу, що допускає змінність права під впливом суспільства, природне право орієнтоване на сталість і цілісність правової системи. Таким чином, юснатуралізм найповніше виражає ідею внутрішньої узгодженості, моральної обґрунтованості та системності права.

Серед переваг юснатуралізму як методологічної основи даного дослідження можна виокремити наступні:

– моральна правомірність, так як юснатуралізм ґрунтується на вищих моральних принципах. Як зазначає Юридична енциклопедія, мораль є системою поглядів і звичок, що регулюють поведінку людей [78]. Ігнорування моральних суджень суспільства знижує довіру до суду і сприяє посиленню протестних настроїв, тоді як їх врахування підвищує ефективність правового регулювання;

– справедливість і неупередженість, ці принципи розглядаються основою юснатуралізму й водночас завданнями цивільного судочинства [59, ч. 1 ст. 2]. Якщо соціологічний підхід розглядає їх як інструменти оцінки ефективності, то юснатуралізм – як самостійну мету права;

– гуманність, оскільки юснатуралізм акцентує на захисті прав людини та забезпеченні доступу до правосуддя. Суди мають уникати надмірно ускладнених процедур і створювати реальні можливості для здійснення захисту прав учасниками цивільного судочинства, зокрема шляхом використання онлайн-комунікації та електронних сервісів. Формалізація цивільних процесуальних норм права повинна враховувати необхідність доступності для сприйняття та зручності у застосуванні для відповідних адресатів.

До функціональних недостатностей юснатуралізму як методологічної основи цього дослідження можна віднести такі:

– нечіткість. Моральні принципи часто є абстрактними, відносними або суперечливими, що знижує придатність юснатуралізму як методологічної основи дослідження формалізації процесуальних норм права, у якій важливою є чіткість. Оскільки моральні уявлення різняться між соціальними групами, норми права повинні спиратися лише на загальновизнані моральні орієнтири. Межі врахування моралі слід визначати за критеріями суспільної усталеності та економічної доцільності;

– суб'єктивізм. Вищі моральні принципи інтерпретуються по-різному, що зумовлює різні уявлення про справедливість. У контексті формалізації цивільних процесуальних норм права питання територіальної підсудності [59, ст. 27] ілюструє, що кожна зі сторін може вважати справедливим лише те рішення, яке

є вигідним саме для неї. У подібних випадках виправданим є надання переваги нормативізму з метою забезпечення стабільності правового регулювання;

– недоступність. Вищі моральні ідеали часто є складними для розуміння пересічними громадянами. Деякі символи моральності (судовий дрес-код, мантиї, судові традиції) можуть видаватися непрактичними або обтяжливими [79; 80, с. 26–27]. Тому врахування моральних ідеалів під час формалізації процесуальних норм права має обмежуватися принципами практичності, економічності та ергономічності, а також забезпечувати зрозумілість і доступність права для всіх категорій громадян.

У контексті соціологічного підходу право розглядається як продукт соціальних відносин, що змінюється відповідно до суспільних трансформацій, тісно пов'язаний із концепціями правового реалізму в американській юриспруденції та теорією «живого права» О. Ерліха (австрійського правознавця, який працював у Чернівецькому університеті у 1900-1918 рр.). Він ґрунтується на тому, що право не є статичним явищем, а розвивається відповідно до актуальних потреб суспільства. Прихильники цього підходу вважають, що джерела права є радше ймовірнісними конструкціями та мають формальний характер, тоді як реальні суспільні відносини можуть бути суттєво відірвані від них. У цьому контексті О. В. Голмс зазначав: «Право – це лише передбачення (прогноз), як діятимуть судді» [66, с. 592].

Коротко соціологічну теорію праворозуміння можна охарактеризувати трьома ключовими рисами: залежність права від суспільних відносин; відмінність права від закону та моралі; важливість судової практики як основного джерела права [66, с. 591–592; 73, с. 36–37; 74, с. 62–63].

Для потреб даного дослідження соціологічний підхід характеризується наступними перевагами:

– гнучкість та адаптивність, адже на відміну від абстрактних концепцій нормативізму та юснатуралізму, соціологічний підхід виходить із нерозривного зв'язку права із соціальними відносинами. У контексті юридичної техніки це означає, що при формалізації процесуальних норм права необхідно передбачати

гнучкість норм, тобто їх здатність до варіативного застосування, а також адаптивність, тобто здатність пристосовуватися до змін умов їх функціонування [81, с. 53–59];

– ефективність права, так як соціологічний підхід орієнтує право на врахування соціальних реалій і фактичного змісту суспільних відносин. У межах цивільного судочинства це проявляється, зокрема, у можливості застосування судом аксіоми «*Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem*» [82, § 4, абз. 45]. Відступ від буквального тлумачення норм права також є виправданим у випадках необхідності правової оцінки суспільних відносин, зміст яких не був або не міг бути передбачений на момент формалізації відповідної норми;

– соціальна обумовленість права, саме соціологічний підхід виходить із того, що цінність права визначається ступенем його відповідності реальним соціальним потребам і очікуванням. У контексті формалізації цивільних процесуальних норм права така орієнтація забезпечує належне виконання правом регулятивної функції та підвищує його сприйняття адресатами як дієвого й обґрунтованого інструменту впорядкування суспільних відносин.

До недоліків соціологічного підходу як методологічної основи цього дослідження належать такі:

– надмірний акцент на функціональності, зокрема ігнорування елементів нормативізму та юснатуралізму може призвести до нестабільності права, оскільки надмірна залежність від соціальних змін загрожує втратою правової визначеності та системності. Формалізація норм права має не лише відображати соціальні зміни, а й певною мірою спрямовувати їх, інакше прагнення до ефективності може обернутися протилежним результатом;

– абсолютизація судової практики, оскільки соціологічний підхід перебільшує роль судової практики в регулюванні суспільних відносин, розглядаючи її як основне джерело права. Натомість ефективність правового регулювання забезпечується стабільністю і передбачуваністю правових норм, що застосовуються багаторазово. Цивільні процесуальні норми, якими визначаються

основні засади цивільного судочинства, порядок доказування, правовий статус учасників справи та принципи процесу забезпечують сталість судочинства й ефективність правового регулювання;

– суб'єктивізм, через різні інтерпретації соціальних реалій судова практика може набувати непослідовного характеру, що ускладнює для учасників правовідносин можливість передбачення правових наслідків своїх дій. Надмірна увага до індивідуальних обставин справи може знижувати передбачуваність результатів, позбавляючи право його важливої властивості – правової визначеності.

Таким чином, кожен із класичних підходів до праворозуміння характеризується певним набором переваг та функціональних недостатностей, однак усі вони у різний спосіб сприяють наділенню необхідними властивостями: правовою визначеністю, системністю та ефективністю, що є концептуально важливими для формалізації цивільних процесуальних норм права.

Таким чином ігнорування положень будь-якого із зазначених підходів на користь іншого може призводити до однобічності наукових висновків і, як наслідок, зниження їх практичного значення. Орієнтація виключно на один із підходів зумовлює не виправдану обмеженість, що потенційно негативно впливає на об'єктивність отриманих результатів.

З огляду на викладене, найбільш доцільним є формування інтегративного підходу, який уможлиблює поєднання переваг різних концепцій праворозуміння та забезпечує цілісне й теоретично обґрунтоване осмислення досліджуваної проблематики. У зв'язку з цим у межах цього дослідження застосовується інтегративний підхід до праворозуміння, що поєднує окремі положення нормативізму, юснатуралізму та соціологічного підходу.

Водночас провідне місце в структурі інтегративного підходу з огляду на тематику дослідження закономірно відводиться положенням нормативізму. Категорія формальної визначеності обґрунтовано пов'язується саме з цією концепцією, оскільки вона становить безпосередній предмет цього дослідження

та розглядається як ключова умова забезпечення правового порядку загалом і ефективного цивільного судочинства зокрема.

У межах цього дослідження формальна визначеність розглядається через сукупність правил, що забезпечують наділення права цією властивістю. Водночас у межах дослідження не абсолютизується воля влади як єдине джерело формування уявлень про правила формалізації норм права, на чому наполягають окремі представники юридичного позитивізму. Справедливість, моральність і ефективність визнаються не менш значущими чинниками правового регулювання, у зв'язку з чим положення юснатуралізму та соціологічного підходу також враховуються в роботі.

Другим за пріоритетністю розглядається соціологічний підхід, з якого запозичено ключову ідею – забезпечення ефективності правового регулювання. Це дає змогу спрямувати дослідження не лише на теоретичний аналіз, а й на виявлення шляхів покращення реального стану правового регулювання відповідних суспільних відносин.

У другому розділі здійснюється детальний аналіз аспектів ефективності правового регулювання цивільних процесуальних відносин із зосередженням уваги на правилах, що її забезпечують, а також на конкретних прикладах їх належного та неналежного дотримання. Дослідження відповідних прикладів дає змогу виявити проблеми ефективності на стадіях формалізації та інтерпретації цивільних процесуальних норм.

У такому контексті дослідження спрямоване на формування теоретичних висновків, що мають практичне значення та здатні сприяти вдосконаленню правового регулювання і підвищенню його ефективності.

Із позицій юснатуралізму не запозичується його базова категорія справедливості як самостійна методологічна основа з огляду на її надмірну широту та залежність від суб'єкта інтерпретації. Водночас використовуються окремі її структурні елементи, зокрема баланс (рівновага), системність і розумність правового регулювання, які мають істотне значення для формалізації норм права.

Зазначені положення застосовуються в дослідженні послідовно. Так, у другому розділі обґрунтовується, що окремі правила формалізації, зокрема правила точності та зрозумілості, можуть мати різноспрямований вплив, а їх ефективне застосування можливе лише за умови дотримання розумного балансу.

Крім того, під час аналізу спеціальних правил формалізації цивільних процесуальних норм, які відображають матеріально-правові аспекти їх формалізації, акцентується увага на тому, що коректне розуміння характеристик, які виокремлюють цивільні правовідносини серед інших, можливе лише з позицій балансу, розумності та системності. Ігнорування цих засад може призводити до хибних і методологічно непродуктивних висновків.

Ідея розумного балансу також покладена в основу формування класифікації принципів за критеріями пріоритетності та варіативності в межах третього розділу.

Підтвердження обґрунтованості обраного інтегративного підходу простежується як у положеннях Конституції України, так і в наукових поглядах дослідників. Конституція України демонструє системне поєднання трьох основних підходів до праворозуміння – нормативістського, юснатуралістичного та соціологічного.

Елементи нормативізму знаходять відображення, зокрема, у положеннях статей 8, 15 та 16 Конституції України. У статті 8 закріплено, що джерелами права в Україні є Конституція України, закони України, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, прийняті відповідно до Конституції та законів України, а також міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [1, ст. 8, 15, 16]. Зазначені положення відображають позитивістське розуміння права як результату цілеспрямованої діяльності держави.

Риси юснатуралістичного підходу виявляються у положеннях статей 2, 19 та 22 Конституції України. Зокрема, у статті 2 проголошується, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1, ст. 2, 19, 22]. Таке положення відображає

людиноцентричну орієнтацію та ідею пріоритету вищих моральних цінностей як основи правового регулювання.

Соціологічний підхід до праворозуміння знаходить своє закріплення у статтях 11, 12 та 13 Конституції України. Так, відповідно до статті 11, народ визнається носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні [1, ст. 11, 12, 13]. Це положення кореспондує із соціологічною концепцією права, відповідно до якої право формується та функціонує як результат розвитку й упорядкування суспільних відносин.

Звернення до наукових позицій також підтверджує доцільність інтегративного підходу. Так, К. О. Шелестов, досліджуючи проблеми праворозуміння та герменевтики, зазначає, що на початку ХХІ ст. у юриспруденції сформувалася методологічна криза, зумовлена невідповідністю застарілих підходів сучасним викликам і демократичним орієнтирам розвитку правової системи України [83, с. 108–113]. Водночас уточнюється, що «застарілими» слід вважати не класичні правові школи як такі, а їх вузькі та однобічні інтерпретації, які не враховують сучасного плюралізму правової думки.

Подібну позицію висловлює О. Петришин, підкреслюючи, що інтегративний підхід є природною реакцією на розширення правових знань та потребу збереження цілісності правової науки. Водночас розвиток різних напрямів об'єктивно зумовлює активізацію наукових дискусій і виявлення суперечностей між класичними школами [84, с. 9–16]. При цьому наукові дискусії розглядаються не як джерело нових розбіжностей, а як спосіб виявлення вже наявних методологічних відмінностей.

У такому контексті інтегративний підхід до праворозуміння спрямований на поєднання наукового плюралізму з методологічною цілісністю, що створює передумови для всебічного аналізу проблематики та формулювання практично значущих висновків і рекомендацій.

Наступним етапом постає обґрунтування вибору комплексу методів як методологічної основи дослідження.

Категорія «методологія наукового дослідження» визначається як сукупність принципів, засобів, методів і форм організації та здійснення наукового пізнання поставленої проблеми [85, с. 9; 86, с. 374–376]. Її значення пов’язується з можливістю систематизації всього масиву наукового знання та створенням умов для формування й розвитку подальших ефективних напрямів дослідження [85, с. 12].

Визначення методу в науковій літературі переважно пов’язується зі способом виконання завдання або розв’язання проблеми [86, с. 373; 87; 88; 89]. Таким чином, вибір методів дослідження визначається предметом дослідження з урахуванням поставленої мети та сформульованих завдань.

Серед загальнонаукових методів для потреб цього дослідження обрано та використано такі: аналіз, синтез, індукція, дедукція, конкретизація, узагальнення, аналогія, ідеалізація, формалізація та інтерпретація.

Методи аналізу та синтезу матимуть широке застосування в роботі завдяки їх універсальності та практичності. Метод аналізу дозволяє виокремлювати різні складові частини проблеми та досліджувати їх окремо, тоді як метод синтезу забезпечує цілісне вивчення проблеми у взаємозв’язку всіх її елементів [90; 91; 92; 93; 94].

Розглядаючи ці парні методи в контексті правових досліджень, А. Найчук зазначає, що «аналіз і синтез являють собою двоєдиний специфічний засіб дослідження системних утворень взагалі та системних соціальних утворень зокрема. Їхня єдність базується на тому, що один виконується за допомогою іншого» [95, с. 26].

Застосування зазначених методів простежується в усіх розділах цього дослідження. Так, у попередньому підрозділі здійснено аналіз стану наукового опрацювання проблематики та синтезовано базову картину наукового уявлення, яка слугуватиме методологічною основою для подальшого дослідження. У наступному підрозділі буде проведено аналіз законодавства України щодо наявності положень, які регламентують процес формалізації норм цивільного процесуального права, та синтезовано загальну оцінку правового забезпечення

формалізації права. У третьому розділі буде здійснено аналіз конкретних недоліків формалізації норм права та синтезовано їхню структуру, що охоплює змістовні, кадрові й процедурні недоліки.

У другому розділі застосовується структурно-генетичний метод, який поєднує елементи аналізу та синтезу з метою виявлення внутрішньої структури об'єкта та логіки його розвитку [96, с. 25; 97, с. 40]. Використання цього методу дозволяє виокремити з усієї сукупності норм, що формують законодавство про цивільне судочинство, ті структурні елементи, які мають вирішальний вплив на процес формалізації норм цивільного процесуального права в Україні.

У другому розділі також застосовується метод порівняльного аналізу [96, с. 17; 97, с. 39; 98, с. 35], що дозволяє визначити спільні та відмінні риси цивільної процесуальної норми порівняно з іншими нормами системи законодавства як об'єктами формалізації. Використання зазначених методів забезпечує можливість уточнення процесуального та матеріально-правового аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні.

Методи індукції та дедукції обрано з огляду на їхній евристичний потенціал у пізнанні правових явищ загалом і предмета дослідження зокрема. Метод індукції дозволяє робити висновки про явище загалом на підставі дослідження його складових, тоді як метод дедукції – доходити висновків про складові явища на підставі вивчення його загальної структури [61, с. 165–166; 96, с. 26–27; 99, с. 143–144; 100, с. 241].

Зазначені методи застосовуються протягом усього дослідження у взаємозв'язку між собою, подібно до методів аналізу та синтезу, що дозволяє досягти цілісності наукових висновків. Дедукція на основі напрацьованих у правовій доктрині концепцій, принципів і закономірностей дозволяє сформулювати на прикладі норм цивільного процесуального права України загальні правила формалізації норм права та уточнити процесуальний і матеріально-правовий аспекти їх формалізації (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3). У свою чергу, індукція методологічно доповнює дедукцію, забезпечуючи конкретизацію сформульованих положень, узагальнення окремих проявів відповідних правових

явищ і формування гіпотез, придатних для подальшої перевірки іншими методами дослідження.

У третьому розділі метод дедукції сприятиме уточненню характеристик формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні, на підставі чого метод індукції дозволить здійснити узагальнення основних недоліків формалізації шляхом аналізу окремих випадків їх прояву. Це створює підґрунтя для обґрунтування засобів їх подолання та визначення пріоритетних напрямів удосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права (підрозділи 3.1, 3.2).

Отже, поєднане використання методів індукції та дедукції дозволяє досліджувати проблематику формалізації цивільних процесуальних норм як на емпіричному, так і на загальнотеоретичному рівнях, забезпечуючи комплексне, системне та глибоке осмислення предмета дослідження.

Методи конкретизації та узагальнення. Метод конкретизації дозволяє перейти від загального до конкретного, використовуючи знання про суттєві ознаки об'єктів, тоді як метод узагальнення забезпечує перехід від конкретного до загального шляхом виділення загальних ознак груп об'єктів [61, с. 167; 101, с. 30, 32].

Метод конкретизації був застосований у попередніх підрозділах для визначення підходів до праворозуміння в контексті даного дослідження, зокрема для з'ясування переваг і функціональних недостатностей кожної з класичних шкіл для поставлених завдань (підрозділ 1.2). У подальшому, під час аналізу нормативно-правової бази, цей метод сприятиме встановленню вимог до формалізації цивільних процесуальних норм, закріплених у законодавстві України (підрозділ 1.3), а також дозволить виокремити конкретні правила формалізації та розглянути їх на прикладі окремих норм (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3).

Метод узагальнення забезпечив формування методологічної основи дослідження, зокрема у частині створення загального уявлення про стан наукового опрацювання проблематики та ключові категорії, а також дозволив окреслити тенденції розвитку юридичної техніки формалізації на підставі

аналізу наукових джерел, практики та результатів попередніх досліджень (підрозділ 1.1).

Поєднання методів узагальнення та конкретизації дозволяє у підрозділі 3.1 сформулювати обґрунтовані висновки щодо недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права шляхом їх конкретизації та узагальнення з виділенням змістовних, кадрових і процедурних недоліків. Крім того, це поєднання методів дає змогу конкретизувати пріоритетність правил формалізації цивільних процесуальних норм та узагальнити їх як критичні, факультативно-пріоритетні та факультативно-допоміжні, а також конкретизувати можливість варіативності їх дотримання та узагальнити її як градуальну або дихотомічну.

У підрозділі 3.2 буде конкретизовано напрями вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права та узагальнено їх у межах комплексного підходу до вдосконалення наукового, правового та прикладного забезпечення.

Отже, методи конкретизації та узагальнення є ефективним інструментом дослідження складних і багатогранних явищ, зокрема таких, як юридична техніка формалізації норм права. Поєднання цих методів дозволяє отримати всебічне й глибоке розуміння об'єкта дослідження та створює підґрунтя для розробки обґрунтованих, чітко окреслених і практично значимих результатів.

Метод аналогії дає змогу формулювати обґрунтовані припущення щодо ймовірної подібності одиничних об'єктів, які мають спільні ознаки [61, с. 167–168; 96, с. 25–26; 97, с. 40; 100, с. 33]. Водночас цей метод використовується лише як засіб висування гіпотез щодо властивостей досліджуваних об'єктів, тому його застосування здійснюється з належною методологічною обережністю та у поєднанні з іншими методами пізнання.

Припущення, сформульовані на підставі аналогії, використовуються як орієнтири для визначення подальшої траєкторії дослідження та перевіряються іншими методами з метою підтвердження або спростування їхньої обґрунтованості.

Зокрема, у першому та другому розділах дослідження, за аналогією з галузевим поділом законодавства, висувається припущення щодо наявності

галузевих особливостей цивільних процесуальних норм як об'єкта формалізації (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3). Це припущення перевіряється за допомогою інших методів дослідження, після чого формуються відповідні наукові висновки. У підрозділі 3.1, за аналогією з поділом норм права на диспозитивні та імперативні, запропоновано поділ правил формалізації на дихотомічні та градуальні.

Метод ідеалізації полягає в абстрагуванні від окремих властивостей або ознак об'єкта дослідження та зосередженні на його суттєвих рисах. У результаті ідеалізації формується теоретична модель об'єкта, у якій його характеристики представлені в більш повному вигляді, ніж у реальності (підрозділи 1.1, 2.2, 3.2) [61, с. 168–169; 96, с. 21; 97, с. 41; 101, с. 31–32].

Через методологічну особливість застосування метод ідеалізації супроводжується необхідною обачністю, оскільки зосередження на певних ознаках об'єкта як на найбільш суттєвих може призводити до нехтування іншими його характеристиками та, як наслідок, – до обмеженості отриманих висновків. Проте такий підхід є методологічно виправданим для визначення відправних точок у дослідженні раніше недосліджених явищ і потребує перевірки та уточнення із застосуванням інших методів.

У підрозділі 1.1 метод ідеалізації сприяв побудові теоретичних моделей і визначень базових правових категорій, дотичних до теми дослідження, а також формуванню узагальненої моделі формалізації норм цивільного процесуального права. У другому розділі ідеалізація уявлень про цивільний процес на підставі його істотних рис дозволить уточнити процесуальні аспекти формалізації цивільних процесуальних норм права (підрозділ 2.2). У третьому розділі метод ідеалізації сприятиме виявленню основних недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні та формулюванню пропозицій щодо засобів їх подолання (підрозділ 3.1).

З огляду на тематику дослідження та методологічну необхідність, у межах роботи також буде застосовано методи формалізації та інтерпретації. Ці методи є взаємопов'язаними: формалізація полягає у відображенні знань про об'єкти у

знаково-символічній формі, тоді як інтерпретація забезпечує зворотний процес – розкриття змісту, зафіксованого у формалізованих конструкціях.

Формалізація базується на розрізненні природних і штучних мов. Перший етап полягає в описі реальності за допомогою термінів природної мови, подальший етап – створення формалізованих структур із використанням логічної, юридичної чи математичної мови. Застосування спеціальних штучних мов або елементів символіки дозволяє усунути багатозначність природної мови та досягти більшої точності у формулюванні понять. У межах формалізованих конструкцій кожен термін або символ має строго однозначне значення. Найпростішою формою формалізації є опис або позначення за допомогою чітко визначених юридичних термінів [61, с. 169; 96, с. 20–21; 97, с. 39; 101, с. 29; 24, с. 247; 102, с. 686].

Метод формалізації у межах дослідження має важливе евристичне значення: він дозволяє аналізувати правові об'єкти з різних ракурсів, виявляти внутрішні закономірності побудови правових норм, які складно або неможливо зафіксувати за допомогою природної мови.

Застосування методу формалізації передбачає: формулювання формалізованих визначень цивільних процесуальних норм як таких, що складають зміст законодавства про цивільне судочинство, та формального окреслення цивільної процесуальної норми як об'єкта формалізації (підрозділи 1.1, 2.1).

Метод інтерпретації використовується для розкриття змісту як наявних законодавчих норм, так і запропонованих формалізованих конструкцій. Завдяки цьому методу можливо зіставити існуючі формулювання норм із ідеальною формою, яку пропонує системна модель формалізації, та здійснити глибший аналіз формальної визначеності чинних норм цивільного процесуального права.

Інтерпретація дозволяє роз'яснити значення конкретних термінів, понять і структур, а також виявити недоліки існуючих норм, що є передумовою для їхнього подальшого вдосконалення. Наприклад, за допомогою інтерпретації можна аналізувати норми з низькою формальною визначеністю (підрозділи 2.1,

2.2, 2.3, 3.1) та продемонструвати, як дотримання визначених правил формалізації здатне усунути виявлені недоліки.

Поєднання методів формалізації та інтерпретації дозволяє розробити системну модель формалізації цивільних процесуальних норм, що включає юридичний, технологічний та квалітологічний підходи (підрозділ 1.1).

Серед спеціально-наукових методів для потреб дослідження обрано: формально-юридичний, порівняльно-правовий та логіко-юридичний методи.

Формально-юридичний метод полягає у вивченні права як особливого соціального явища, що має власну структуру, логіку та внутрішню системність. Він дозволяє простежити взаємозв'язки між внутрішнім змістом і зовнішньою формою правових явищ. Сутність цього методу полягає у вивченні та логічній обробці догми права, застосуванні правил юридичної техніки для систематизації, тлумачення, класифікації та типологізації правових положень. Завдяки цьому окремі норми та правові приписи трансформуються в чіткі поняття, правові категорії та юридичні конструкції, що забезпечує цілісне й послідовне розуміння права [61, с. 181; 103, с. 11].

У контексті дослідження застосування формально-юридичного методу має вагоме теоретичне та практичне значення. Його орієнтація на аналіз внутрішньої структури права, його елементів та взаємозв'язків дозволяє виявляти прогалини, суперечності та інші недоліки, які можуть бути усунуті шляхом застосування правил і засобів юридичної техніки формалізації процесуальних норм права.

Зазначений метод буде застосовано у другому розділі для дослідження конкретних прикладів формалізації норм Цивільного процесуального кодексу України. Він дозволить визначити регулятивний зміст таких норм, з'ясувати, як вони взаємодіють із іншими нормами, та яким чином ця взаємодія впливає на виконання їхніх функцій (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3). Крім того, формально-юридичний метод сприятиме виявленню недоліків формалізації норм цивільного процесуального права у контексті забезпечення їх ключових властивостей формальної визначеності – правової визначеності, системності та ефективності (підрозділ 3.1).

У підрозділі 3.2 застосування цього методу дозволить прогнозувати подальший розвиток формалізації норм цивільного процесуального права з урахуванням досягнень правової науки, технічного прогресу та актуального стану розвитку суспільства. Зокрема, увага буде зосереджена на очікуваних трансформаціях, пов'язаних із поступовим впровадженням цифрових технологій у сферу правового регулювання, що зумовить посилення ролі діджиталізації у формалізації права та зміну підходів до його техніко-юридичного оформлення.

Порівняльно-правовий метод полягає у зіставленні різних державних і правових систем, інститутів та категорій з метою виявлення спільних рис або відмінностей між ними. Він застосовується для порівняння однойменних або функціонально тотожних правових явищ у різних правових системах (країнах), проте може використовуватися й для зіставлення різних явищ у межах однієї правової системи за умови дотримання вимог схожості щодо рівня, обсягу, змісту та ознак [61, с. 180; 103, с. 11].

Зазначений метод буде застосований для порівняння цивільного матеріального права та цивільного процесуального права з метою виявлення особливостей останнього як об'єкта формалізації. Також він використовуватиметься для порівняння цивільного процесуального права з іншими галузями процесуального права з тією ж метою (підрозділи 1.1, 2.2, 2.3).

Метод буде застосовано й для порівняння різних інститутів цивільного процесуального права, зокрема інститутів спрощеного та загального позовного провадження. Таке порівняння дозволить виявити їх спільні та відмінні риси, а також визначити вплив на формалізацію цивільних процесуальних норм права.

У межах дослідження також передбачено порівняння різних правил формалізації норм права: загальних та особливих, зокрема тих, що відображають процесуальний та матеріально-правовий аспекти формалізації зазначених норм (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1).

Логіко-юридичний метод полягає у вивченні права з використанням логічних законів і правил [61, с. 181–182; 104, с. 32]. Юридична техніка формалізації нерозривно пов'язана з логікою, тому застосування цього методу в

контексті дослідження є особливо важливим. Використання законів логіки дозволяє зберегти початковий регулюючий задум правової норми після її інтерпретації та оптимізувати її вплив на суспільні відносини.

Застосування логіко-юридичного методу дає змогу розглядати систему норм права як логічне рівняння, виявляти суперечності, прогалини та інші недоліки, а також аналізувати їх у сукупності. Цей метод необхідний для дослідження загального стану формалізації цивільних процесуальних норм, виявлення логічних суперечностей, прогалин та недоліків у системі цивільного процесуального законодавства загалом та в конкретних нормах (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1).

1.3. Правове забезпечення формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні

На формалізацію норм цивільного процесуального права впливають різні компоненти системи національного законодавства. Одні норми встановлюють безпосередні вимоги до формалізації норм і нормативно-правових актів, інші – впливають опосередковано, вимагаючи узгодженості або відповідності формалізованих норм із ними. Окремі положення чинного законодавства потребують глибшого системного аналізу, оскільки їхній вплив на процес формалізації цивільних процесуальних норм не завжди очевидний і потребує уточнення.

З метою посилення системності дослідження та впорядкування теоретичного матеріалу, огляд правового забезпечення формалізації цивільних процесуальних норм в Україні буде здійснено за чотирма блоками, що розкривають характер впливу норм законодавства на цей процес: 1) за рівнем нормативного закріплення; 2) за ступенем спеціалізації; 3) за функціональним призначенням; 4) за юридичною силою.

Для обґрунтування методологічної доцільності обраного підходу необхідно також уточнити вплив норм інших галузей законодавства на формалізацію цивільних процесуальних норм права.

Норми права виражаються мовними засобами, оскільки писане право не може існувати поза мовною формою [105, с. 19]. Водночас природна мова має певні обмеження: багатозначність, аморфність, семантичну невизначеність [32, с. 62], що ускладнює формалізацію норм права.

У підрозділі 1.1 зазначено, що формалізація може розглядатися як метод логіки, що полягає у знаковому моделюванні – позначенні явищ або предметів спеціальними знаками чи їх комбінаціями [32, с. 61]. Практична цінність формалізації полягає у здатності протидіяти недолікам природної мови, наближаючи нормативний текст до логічного рівняння. Мова права є формалізованою та вирізняється точністю, офіційністю, логічною послідовністю та високим рівнем стандартизації [106, с. 136].

Формалізація правової інформації може мати різну інтенсивність – від використання природної мови до спеціалізованих знаків, символів та формул. Втім, жоден із цих підходів не є повністю придатним для правового регулювання. Правова інформація потребує спеціальних підходів до формалізації, які ґрунтуються на розумному балансі між природною та штучно-логічною мовами. Мова права посідає проміжне місце між ними, поєднуючи чіткість і зрозумілість на необхідних рівнях, що забезпечує її регулятивну ефективність та доступність для адресата [107, с. 83].

Для побудови юридично значущих суджень враховується весь контекст системи законодавства. Окремі норми не функціонують у відриві від решти. Відповідно, зміст та структура окремої норми значною мірою зумовлені її місцем у системі, що визначає її роль у правовому регулюванні.

Цей підхід підтверджується науковими поглядами. Так, М. В. Котенко, досліджуючи методологічні засади системної інтерпретації норм права, зазначає переваги використання прийомів формальної логіки з огляду на такі властивості права, як формальна визначеність і системність. Системність, на його думку, – це

«логічно послідовна, чітко фіксована система, змістом якої є система правових визначень, які повинні відповідати правилам логічної побудови та чіткої визначеності» [108, с. 154].

Позиція автора щодо зв'язку системності як властивості права з його формальною визначеністю підтримується. Водночас уточнюється, що в контексті даного дослідження йдеться не про систему правових визначень, а про систему норм права.

У межах законодавства України норми взаємодіють як елементи логічного рівняння: кожна має власну функцію, а узгодженість між ними забезпечує відсутність колізій та лакун [109, с. 16]. Цивільні процесуальні норми займають визначене місце в цій системі, а їх формалізація передбачає відповідність актам вищої юридичної сили та узгодженість із нормами актів рівної юридичної сили.

Про необхідність узгодження проєктів нормативно-правових актів з метою уникнення суперечностей зазначається у Законі України «Про правотворчу діяльність» [110, п. 3, 5 ч. 1, п. 2, 4 ч. 4 ст. 34], Законі України «Про Регламент Верховної Ради України» [50, ст. 131] та в «Правилах оформлення проєктів законів та основних вимогах законодавчої техніки» [111, абз. 8 ст. 1].

У науковій літературі такий підхід також знаходить підтримку. Зокрема, Н. М. Оніщенко розглядає визначеність, точність та однозначність правової норми як ключові ознаки якості закону [112, с. 3–6]. У цьому контексті доцільно уточнити, що в межах юридичної техніки формалізації норм права системність охоплюється формальною визначеністю. Точність, як правило формалізації правових норм, пов'язана з властивістю правової визначеності. Водночас однозначність, як своєрідний показник рівня точності, не може розглядатися як універсальне правило формалізації, оскільки вона не завжди доречна. Існують ситуації, коли для ефективного правового регулювання потрібна певна гнучкість та адаптивність, що дозволяє врегульовувати суспільні відносини, прямо не передбачені нормою права. У таких випадках точність присутня, але її рівень не можна охарактеризувати як «однозначність», що, втім, відповідає потребам правового регулювання в окремих випадках.

Подібної позиції дотримується І. В. Міщук, який відносить системну узгодженість, однозначність та логічність до основних правил законодавчої техніки, підкреслюючи, що їх недотримання негативно впливає на якість законодавства [113, с. 94]. Водночас судження автора заслуговує на підтримку, але потребує уточнення. Чіткість, як правило формалізації норм права, слід розглядати разом із правилом зрозумілості (ясності), оскільки їх вимоги мають різноспрямований характер: високий рівень чіткості може ускладнювати сприйняття пересічним громадянином, тоді як надмірна доступність викладеного може призводити до втрати чіткості [52, с. 10–18]. Відповідно, необхідно визначати оптимальну міру застосування цих правил для конкретного випадку. Щодо згадки автора про однозначність, до неї застосовні зауваження, наведені вище у коментарі до позиції Н. М. Оніщенко.

Системна узгодженість норм цивільного процесуального права є ключовою складовою їх формальної визначеності. Вона передбачає логічну узгодженість норм у межах системи законодавства, відповідність актам вищої юридичної сили та узгодження з нормами актів рівного рівня. Норми інших галузей права, залежно від свого статусу, впливають на формалізацію цивільних процесуальних норм субординаційно або координаційно [43, с. 15–22].

Це обумовлює необхідність проведення системного огляду нормативно-правової бази, що прямо чи опосередковано здійснює такий вплив. Такий підхід дозволяє об'єктивно оцінити стан формалізації цивільних процесуальних норм, а також сформулювати обґрунтовані висновки та практичні рекомендації.

Аналіз чинного законодавства буде структурований за чотирма блоками, кожен із яких розкриватиме вплив системи права на формалізацію норм цивільного процесуального права з різних аспектів.

За рівнем нормативного закріплення джерела права, що впливають на формалізацію цивільних процесуальних норм, доцільно класифікувати на міжнародний та національний рівні.

Найбільш значущими джерелами міжнародного рівня є: Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з протоколами до

неї [114]; практика Європейського суду з прав людини щодо тлумачення цих положень [115]; Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [116]; Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах [117]; Конвенція про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах [118]; Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах [119]; Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів [120]; Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах [121]; Конвенція про право, що застосовується до дорожньо-транспортних пригод [122]; Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання [123]; Конвенція про право, що застосовується до режимів власності подружжя [124]; Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей [125]; Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей [126]; Конвенція про угоди про вибір суду [127].

Серед зазначених джерел міжнародного рівня особливе значення для правозастосовної практики та наукових досліджень має Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікована Верховною Радою України 17 липня 1997 року [114; 128]. Офіційне тлумачення положень Конвенції здійснює Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Практика ЄСПЛ має прецедентний та послідовний характер, що забезпечує передбачуваність наслідків юридично значущих дій і, таким чином, сприяє забезпеченню правової визначеності.

Відповідно до ч. 4 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України, суд застосовує при розгляді справ, зокрема, практику ЄСПЛ як джерело права [59, ч. 4 ст. 10]. Це свідчить про її інтеграцію до системи національного законодавства та обумовлює її вплив на формалізацію норм цивільного процесуального права, зокрема у частині приведення їх змісту та структури у відповідність до стандартів Конвенції та усталеної практики ЄСПЛ.

Безпосередньо текст Конвенції не містить прямої вказівки на обов'язок держав-учасниць змінювати своє законодавство з урахуванням практики ЄСПЛ. Водночас такий обов'язок випливає із системного тлумачення її положень, зокрема статей 1, 19 та 46 [114, ст. 1, 19, 46]. Відповідно до статті 1 Конвенції, держави-учасниці зобов'язані забезпечувати кожному, хто перебуває під їх юрисдикцією, права і свободи, гарантовані Конвенцією. Стаття 19 визначає повноваження ЄСПЛ щодо забезпечення дотримання державами-учасницями їхніх зобов'язань, а стаття 46 встановлює обов'язковість виконання державами остаточних рішень Суду у справах, у яких вони є сторонами.

З огляду на те, що саме Європейський суд з прав людини уповноважений здійснювати офіційне тлумачення положень Конвенції, а його рішення мають обов'язковий характер для держав-учасниць, врахування усталеної практики Суду є необхідною умовою забезпечення ефективної реалізації конвенційних стандартів на національному рівні. Прецедентний характер рішень ЄСПЛ, а також необхідність усунення виявлених Судом порушень, обумовлюють обов'язок держав-учасниць адаптувати національне законодавство, у тому числі цивільне процесуальне законодавство, відповідно до правових позицій Суду. Це, у свою чергу, здійснює безпосередній вплив на формалізацію норм цивільного процесуального права, зокрема у частині забезпечення їх формальної визначеності, узгодженості та відповідності міжнародно-правовим стандартам.

Положення статті 6 Конвенції встановлюють вимоги щодо забезпечення справедливого судового розгляду, які включають, зокрема, гарантії справедливості, публічності, розгляду справи упродовж розумного строку, незалежності та безсторонності суду, а також обґрунтованості судових рішень. Реалізація цих гарантій безпосередньо залежить від рівня формальної визначеності процесуальних норм, оскільки лише чітко сформульовані норми забезпечують передбачуваність судової процедури та унеможливають їх довільне застосування.

Водночас пункт 2 статті 10 та пункт 1 статті 5 Конвенції містять формулювання «має бути встановлене законом» та «має бути законним» [114, п. 2

ст. 10, абз. 2 п. 1 ст. 5]. Тлумачачи ці положення, ЄСПЛ сформулював правову позицію, відповідно до якої Конвенція вимагає, щоб право, як писане, так і неписане, було достатньо чітким і передбачуваним, щоб дозволити особі, за необхідності отримавши належну консультацію, передбачити наслідки своєї поведінки [129, § 54]. Це положення відображає один із ключових аспектів принципу правової визначеності та встановлює вимоги до якості правового регулювання, які повинні враховуватися під час формалізації норм цивільного процесуального права.

Крім того, положення статей 13 і 14 Конвенції гарантують право на ефективний засіб правового захисту та забороняють дискримінацію. Зазначені положення мають субординаційний вплив на цивільні процесуальні норми, оскільки визначають загальні стандарти їх змісту та застосування. Відповідно, вони повинні враховуватися під час формалізації таких норм з метою забезпечення ефективності судового захисту та рівності учасників процесу.

Положення Конвенції та протоколів до неї мають загальний характер і формулюють базові стандарти правового регулювання. У зв'язку з цим конкретні вимоги до формалізації цивільних процесуальних норм права уточнюються на основі практики ЄСПЛ, яка деталізує зміст відповідних конвенційних гарантій. Незважаючи на значний обсяг рішень Суду, їх прецедентний і послідовний характер забезпечує системність відповідних правових позицій і дозволяє використовувати їх як надійне джерело для визначення вимог до формалізації цивільних процесуальних норм. Саме правові позиції ЄСПЛ становлять важливе джерело для виявлення критеріїв формальної визначеності, передбачуваності та узгодженості цивільних процесуальних норм у межах даного дослідження.

Окрім згаданої вище цитати позиції ЄСПЛ, щодо чіткості, заслуговують на увагу також наступні:

– «Норма не може вважатися законом, якщо вона не сформульована з необхідною точністю» [130, § 49];

– «У той же час, незважаючи на те, що певність закону є дуже бажаною, вона може призвести до надмірної жорсткості, і закон повинен бути в змозі йти в ногу з мінливими обставинами» [131, § 31].

З цих позицій можна дійти висновку, що рівень точності (чіткості), необхідний для формалізації норми права, буде вважатися витриманим, якщо суб'єкт права зможе передбачити наслідки своїх дій. Можна підкреслити, що така вимога має розумну межу. Недостатня або надмірна точність призводить до відповідних несприятливих наслідків, описаних в процитованих вище позиціях ЄСПЛ.

Доповнимо аналіз ще однією позицією ЄСПЛ щодо необхідності обмеження дискреційних повноважень суб'єктів публічної влади при формалізації норм права:

«... буде суперечити верховенству закону, одному з основних принципів демократичного суспільства, закріпленому в Конвенції, якщо правовий розсуд, наданий виконавчій владі, буде виражений у формі необмеженої влади. Таким чином, закон має чітко вказувати межі будь-якого такого розсуду та спосіб його застосування» [132, § 33].

Отже, у практиці Європейського суду з прав людини простежується підхід, відповідно до якого рівень точності (чіткості) норми права визначається залежно від конкретних обставин та змісту правового регулювання. Зокрема, при встановленні дискреційних повноважень органів влади наголошується на необхідності підвищеної точності з метою запобігання можливим зловживанням.

Найбільш значущим джерелом національного рівня є Конституція України. За своєю правовою природою Конституція України визначає найбільш вагомі засади організації державної влади в Україні. Розділ VIII Конституції України присвячений питанню правосуддя, в ньому висвітленні важливі складові організації судової гілки влади [1, ст. 124–131²].

Детальний аналіз положень VIII розділу Конституції дає змогу виявити, що в ньому містяться вимоги до формалізації норм права, які стосуються всіх трьох

основних якостей формальної визначеності, що були визначені раніше: правової визначеності, системності та ефективності.

До положень, що передбачають наділення цивільних процесуальних норм властивостями правової визначеності, можна віднести: здійснення правосуддя на засадах верховенства права (ст. 129); обов'язковість судового рішення (абз. 9 ст. 129, ст. 129¹); здійснення правосуддя виключно судами (ст. 124).

До положень, що передбачають наділення цивільних процесуальних норм властивостями системності можна віднести: принципи територіальності та спеціалізації (ст. 125); забезпечення права на апеляційний перегляд справи та на касаційне оскарження рішення (у випадках, визначених законом) (абз. 8 ст. 129); рівність всіх учасників справи перед законом та судом (абз. 1 ст. 129).

До положень, що передбачають наділення цивільних процесуальних норм властивостями ефективності, належать: змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (абз. 3 ст. 129); гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами (абз. 6 ст. 129); розумні строки розгляду справи судом (абз. 7 ст. 129); поширення юрисдикції судів на будь-який юридичний спір та на будь-яке кримінальне обвинувачення (абз. 2 ст. 124); заборона впливу на суддю у будь-який спосіб (ст. 126).

Звернемо детальнішу увагу на окремі положення Конституції України та проаналізуємо їх у контексті встановлення вимог до формалізації цивільних процесуальних норм права. Частина друга статті 8 Конституції України закріплює принцип верховенства права та визначає пряму дію норм Конституції України. Водночас стаття 129 Конституції України конкретизує зміст цього принципу у сфері здійснення правосуддя, встановлюючи основні засади судочинства. Відповідно до зазначених положень цивільні процесуальні норми повинні бути сформульовані таким чином, щоб забезпечувати реалізацію принципу верховенства права в усіх його проявах, зокрема у частині забезпечення справедливості, рівності учасників процесу, правової визначеності та передбачуваності судової процедури [1, ст. 8, 129].

Конституційний Суд України, розкриваючи зміст принципу верховенства права, зазначив, що «верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [133, п. 4.1, абз. 2]. Це положення безпосередньо стосується формалізації норм цивільного процесуального права, оскільки формалізація є одним із ключових інструментів правотворчої діяльності, що забезпечує належну якість нормативного регулювання та відповідність правових норм конституційним принципам.

Крім того, Конституційний Суд України наголосив, що «зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення» [133, п. 4.1, абз. 3–4]. Наведена правова позиція підкреслює необхідність формування цивільних процесуальних норм таким чином, щоб їх структура, зміст і спосіб формального вираження забезпечували рівність учасників процесу, пропорційність процесуальних засобів та досягнення цілей правосуддя.

Таке тлумачення Конституційним Судом України положень Конституції підтверджує обґрунтованість обраної наукової траєкторії дослідження, зокрема у частині застосування інтегративного підходу до праворозуміння. Зазначений підхід передбачає поєднання елементів юснатуралістичного підходу, який акцентує увагу на необхідності відповідності права принципам справедливості, розумності та свободи, та соціологічного підходу, що підкреслює значення ефективності правового регулювання і його відповідності потребам суспільства. У контексті даного дослідження це означає, що формалізація права має забезпечувати не лише логічну визначеність і системність правового

регулювання, а й відповідність фундаментальним цінностям права та ефективність їх практичної реалізації.

В ч. 1 ст. 19, ст. 92 Конституції України закріплено принцип правової визначеності та передбачуваності закону [1, ч. 1 ст. 19, ст. 92]. Відповідно до цих вимог, цивільні процесуальні норми повинні бути сформульовані з достатньою чіткістю та зрозумілістю, щоб суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин могли впевнено орієнтуватися в них та передбачати наслідки своєї поведінки.

Ст. ст. 21, 24 Конституції України встановлюють рівність усіх людей у гідності і правах, а також заборону упередженості (привілеїв чи обмежень) за будь-якими ознаками. Ст. 52 вказує на рівність всіх дітей у правах незалежно від їх походження [1, ст. 21, 24, 52]. Відповідно до цих вимог цивільні процесуальні норми не можуть принижувати гідність учасників справи, або передбачати будь-які привілеї чи обмеження в цивільному судочинстві.

Ст. 63 Конституції встановлює, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання чи пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Відповідно до цієї вимоги в цивільних процесуальних нормах не можуть міститись будь-які види відповідальності за таку відмову, або заходи процесуального примусу спрямовані на отримання таких показань чи пояснень.

Зазначенні вище та інші положення Конституції України здійснюють безпосередній вплив на процес формалізації цивільних процесуальних норм. При формалізації цивільних процесуальних норм необхідно розглядати положення Конституції, як вимоги, яким вони мають відповідати.

За ступенем спеціалізації нормативно-правові акти законодавства України з погляду їх впливу на формалізацію цивільних процесуальних норм доцільно поділяти на такі, що містять загальні (універсальні) та особливі (галузеві) норми. Такий поділ дозволяє систематизувати вимоги до формалізації залежно від рівня їх універсальності та сфери застосування, а також визначити співвідношення між загальними правилами юридичної техніки та їх галузевою конкретизацією у цивільному процесуальному праві.

Найбільш повний перелік загальних вимог до формалізації норм права міститься у Законі України «Про правотворчу діяльність». Окремі положення цього нормативно-правового акта вже були згадані вище у контексті аналізу системності законодавства та необхідності узгодження нормативно-правових актів. Водночас саме цей закон формує базову нормативну основу юридичної техніки формалізації норм права, встановлюючи універсальні вимоги до структури, змісту, мови та системної узгодженості нормативно-правових актів.

Зокрема, Закон України «Про правотворчу діяльність» визначає правові засади правотворчої діяльності (ст. 2), її принципи, а також містить легальні визначення ключових категорій, таких як норма права та нормативно-правовий акт (ст. 8). Особливе значення для формалізації норм права має положення статті 9, відповідно до якого законодавство України визначається як взаємопов'язана та впорядкована система нормативно-правових актів. Це положення закріплює системний характер законодавства, що обумовлює необхідність формалізації кожної окремої норми з урахуванням її місця у загальній системі права та узгодженості з іншими нормативними приписами.

Крім того, зазначений закон встановлює визначення закону та кодексу як основних форм нормативно-правових актів (ст.ст. 10, 11), визначає юридичну силу та ієрархію нормативно-правових актів (ст. 19), що має безпосереднє значення для формалізації цивільних процесуальних норм, оскільки обумовлює їх підпорядкованість Конституції України, міжнародним договорам та законам України.

Важливе значення для юридичної техніки формалізації мають також положення щодо техніки нормопроєктування (ст. 31), структури та позначення структурних елементів нормативно-правового акта (ст.ст. 32, 33), вимог до змісту нормативно-правового акта (ст. 34), а також вимог до мови та стилю нормативно-правового акта (ст. 35). Зазначені положення встановлюють формальні вимоги до побудови правових норм, забезпечуючи їх чіткість, логічність, системність та однозначність у межах необхідного рівня формальної визначеності.

Окремо слід відзначити положення щодо порядку внесення змін до нормативно-правових актів (ст. 42), дії нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом суб'єктів (ст.ст. 57–60, 63, 64), а також положення щодо правових прогалин і колізій та механізмів їх усунення і подолання (ст.ст. 65, 66) [110, ст. 2, 8–11, 19, 31–35, 42, 57–60, 63, 66]. Ці норми мають безпосередній вплив на формалізацію цивільних процесуальних норм, оскільки встановлюють вимоги до їх системної узгодженості, логічної завершеності та здатності ефективно функціонувати у межах єдиної системи законодавства.

Таким чином, Закон України «Про правотворчу діяльність» встановлює універсальні вимоги до формалізації норм права, які поширюються на всі галузі законодавства, у тому числі на цивільне процесуальне право. Його положення формують нормативну основу юридичної техніки формалізації цивільних процесуальних норм та визначають загальні правила їх побудови, структурування, формулювання та системної узгодженості.

Норма права в цьому Законі описується як «загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, що регулює суспільні відносини, яке охороняється і забезпечується державою» (ст. 8), а законодавство України – як «взаємопов'язана та упорядкована система нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів» (ст. 9). Своєю чергою, юридична сила пов'язується зі співвідношенням взаємної ієрархічної підпорядкованості нормативно-правових актів та їх системністю (ст. 19). Серед вимог до норми права вказані, зокрема, такі: однозначність; передбачуваність; відповідність нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженість з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили; логічна послідовність викладення (включаються лише ті норми права, що стосуються предмета регулювання; взаємоузгодженість). Усе вищезазначене загалом узгоджується з попереднім аналізом і, будучи закріпленим у законодавстві, додатково підтверджує актуальність обраної дослідницької траєкторії. Винятком є лише підхід до «однозначності» як універсальної вимоги до формалізації норми права,

що, як було зазначено раніше, не є виправданим з огляду на специфіку окремих випадків правового регулювання [110, ст. 8, 9, 19].

У цьому Законі приділено увагу і питанню мови, що є важливим з огляду на предмет дослідження. У ст. 35 вказано на необхідність викладати текст нормативно-правових актів державною мовою, використовувати офіційно-діловий стиль, а також визначено, що терміни повинні бути короткими, однозначними та зрозумілими [110, ст. 35].

Особливі (галузеві) вимоги до формалізації цивільних процесуальних норм переважно містяться в Цивільному процесуальному кодексі України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів», а також можуть бути виокремлені з норм цивільного матеріального права [59; 134].

Відповідно до ст. 1 ЦПК України Цивільний процесуальний кодекс України визначає юрисдикцію та повноваження загальних судів щодо розгляду цивільних спорів та інших визначених цим Кодексом справ, а також встановлює порядок здійснення цивільного судочинства. Зазначене визначає предмет правового регулювання ЦПК. Відповідно до положень п.п. «а» п. 5 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про правотворчу діяльність», до нормативно-правового акта включаються лише ті норми права, що стосуються його предмета регулювання. Тому окреслене вище призначення Цивільного процесуального кодексу України має бути враховане під час формалізації норм, які містяться в ЦПК, зокрема в частині їх відповідності визначеному предмету правового регулювання [59, ст. 1; 110, п.п. «а» п. 5 ч. 1 ст. 34].

Важливо уточнити, що норми різних нормативно-правових актів, відповідно до яких здійснюється цивільне судочинство, у сукупності іменуються «законодавством про цивільне судочинство». Саме таке словосполучення використовується в чинній редакції ЦПК України. Ч. 1 ст. 3 ЦПК України розкриває зміст цього поняття, встановлюючи, що цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу, Закону України «Про міжнародне приватне право», інших законів України, що визначають

особливості розгляду окремих категорій справ, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [59, ч. 1 ст. 3].

З метою встановлення впливу ЦПК України на процес формалізації цивільних процесуальних норм необхідно звернутися до його структури. Розділ I ЦПК України присвячений загальним положенням. У ньому містяться норми, що визначають основоположні засади цивільного судочинства. Оскільки зазначені положення мають загальний характер, інші норми ЦПК України повинні бути узгоджені з ними. Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 32 Закону України «Про правотворчу діяльність», розділи, підрозділи, глави, параграфи об'єднують статті закону залежно від його обсягу і змісту. Водночас, відповідно до п.п. «а» п. 5 ч. 1 ст. 34 цього ж Закону, до нормативно-правового акта включаються лише ті норми права, що стосуються його предмета регулювання. Таким чином, норми розділів ЦПК України повинні відповідати тематиці відповідних структурних елементів та не виходити за межі предмета правового регулювання цього Кодексу [110, п. 3 ч. 2 ст. 32; п.п. «а» п. 5 ч. 1 ст. 34].

Серед положень ЦПК України, що справляють найбільш вагомий вплив на формалізацію цивільних процесуальних норм, доцільно виокремити, зокрема, ст.ст. 1–3, 10, 12, 13 та 18 ЦПК України, які визначають предмет правового регулювання, джерела цивільного процесуального права, принцип верховенства права, засади змагальності сторін, диспозитивності та обов'язковості судових рішень [59, ст. 1–3, 10, 12, 13, 18].

Положення ст. 1 ЦПК України вже було розглянуто вище, тому доцільно звернутися до аналізу ст. 2 ЦПК України. У цій статті визначено завдання та основні засади (принципи) цивільного судочинства. Завданням цивільного судочинства є «справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави». Крім того, зазначена норма встановлює, що визначені завдання превалюють над будь-якими іншими міркуваннями у судовому процесі [59, ст. 2].

Основні засади (принципи) цивільного судочинства також повинні враховуватися під час формалізації цивільних процесуальних норм. Їх вплив на процес формалізації зумовлений необхідністю забезпечення узгодженості змісту відповідних норм із визначеними принципами цивільного судочинства [59, ст. 2]. Перелік основних засад (принципів) цивільного судочинства наведено у ч. 3 ст. 2 ЦПК України, а їх зміст конкретизується в інших положеннях розділу I ЦПК України, зокрема у ст.ст. 6–8, 10–13, 17, 18, 44 та 121 ЦПК України (за винятком принципу відшкодування судових витрат сторонам, на користь якої ухвалено судові рішення, який закріплено окремо) [59, ст. 2, 6–8, 10–13, 17, 18, 44, 121].

У ч. 3 ст. 3 ЦПК України також встановлено, що провадження в цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи. Це положення впливає на процес формалізації цивільних процесуальних норм, зокрема в частині необхідності врахування їх темпоральних характеристик, тобто дії норм у часі, що має важливе значення для забезпечення правової визначеності та передбачуваності цивільного судочинства.

Продовжуючи розгляд особливих (галузевих) вимог до формалізації цивільних процесуальних норм, необхідно уточнити особливості цивільної процесуальної норми як об'єкта формалізації.

Цивільні процесуальні норми як об'єкт формалізації мають специфічні ознаки, зумовлені особливостями предмета їх правового регулювання [135]. Як зазначалося вище, законодавство про цивільне судочинство охоплює ширше коло нормативних приписів, ніж ті, що безпосередньо містяться в ЦПК України. У зв'язку з цим у науковій літературі визначення цивільних процесуальних норм формулюється з урахуванням їх регулятивного спрямування. Так, зокрема, О. В. Гетманцев визначає норми цивільного процесуального права як такі, що «регулюють суспільні відносини між судом і учасниками судового процесу у сфері здійснення судочинства в цивільних справах шляхом розгляду і вирішення цивільних справ у суді першої інстанції, а також у порядку перегляду судових рішень судами вищих інстанцій, перегляду рішень третейських судів і видачі

виконавчих листів на примусове виконання їх рішень, відносини, пов'язані з виконанням судових рішень у цивільних справах, а також визнанням і виконанням рішень іноземних судів на території України» [136, с. 13–14].

У свою чергу, І. М. Доляновська акцентує, що «матеріальне право впливає на формалізацію норм цивільного процесуального права двома способами: координаційним і субординаційним». Зокрема, субординаційний вплив матеріального права автор пов'язує з підпорядкованістю процесуального права матеріальному, тоді як координаційний – зі змістовними орієнтирами для формалізації цивільних процесуальних норм [57, с. 186–191].

М. С. Кельман також вказує, що процесуальне право походить від матеріального та обслуговує його інтереси [137, с. 104]. На думку колективу авторів навчально-методичного посібника «Загальна теорія права та держави», процесуальні правові норми є формою реалізації змісту норм матеріального права [138, с. 44]. Т. М. Дашковська, досліджуючи співвідношення норм матеріального і процесуального права, також наголошує на службовій ролі процесуальних норм, підкреслюючи, що вони є засобом реалізації приписів матеріального права [139, с. 93].

Отже, можна простежити усталену в науковій літературі позицію про нерозривний зв'язок процесуального права з матеріальним правом, яку поділяє більшість вітчизняних учених. У контексті цього дослідження зазначена позиція також видається обґрунтованою, оскільки формалізація цивільних процесуальних норм не може здійснюватися ізольовано від змісту матеріально-правових норм, реалізацію яких вони забезпечують.

Для проєкції зазначеного положення на процес визначення особливих (галузевих) вимог до формалізації цивільних процесуальних норм доцільно звернутися до відповідних положень ЦПК України та ЦК України. Так, відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦПК України, суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім тих, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Крім того, зазначено, що суди розглядають також

вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо відповідного майна або майнових прав і цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді разом із такими вимогами [59, ч. 1 ст. 19].

У свою чергу, І. В. Спасибо-Фатєєва, коментуючи положення ст. 1 ЦК України, виокремлює такі ознаки цивільних правовідносин, як юридична рівність їх учасників, вільне волевиявлення та майнова самостійність [140, с. 15]. Також, аналізуючи положення ст. 9 ЦК України, автор зазначає, що Земельний кодекс України, Водний кодекс України, Лісовий кодекс України, Повітряний кодекс України, Сімейний кодекс України, Господарський кодекс України, Кодекс України про надра та Кодекс торговельного мореплавства України утворюють сукупність нормативно-правових актів, що сформувалися навколо ЦК України. При цьому зазначені акти містять норми, які за своєю правовою природою регулюють цивільні відносини, хоча питома вага таких норм у кожному з них є різною [140, с. 81].

Отже, цивільні відносини регулюються не лише нормами, що містяться в ЦК України, а й нормами, розміщеними в інших актах законодавства. Як зазначає І. В. Спасибо-Фатєєва, такі акти можуть доповнювати положення ЦК або регулювати відносини відмінним чином, ніж це робить ЦК, і в цьому вони мають перевагу як спеціальні норми. Проте вони не можуть замінювати регулювання, яке здійснює ЦК. У прикладі, наведено наведеному автором щодо окремих положень Господарського кодексу, доводиться, що у разі конфлікту застосовуються норми ЦК, незважаючи на статус ГК як спеціального акта по відношенню до ЦК [140, с. 89].

Таким чином, незалежно від місця розміщення, цивільно-правові норми залишаються такими за своїм змістом і зберігають приватноправовий характер, а отже — і характерні ознаки, згадані вище: юридичну рівність, вільне волевиявлення та майнову самостійність. Саме ці ознаки, як найбільш загальні для цивільного матеріального права, мають враховуватися при формалізації цивільних процесуальних норм, оскільки вони нерозривно пов'язані з

матеріальними нормами цивільного права та забезпечують ефективні процедурні механізми для їх реалізації.

Вплив зазначених ознак на формалізацію цивільних процесуальних норм відображає матеріально-правові аспекти їх формалізації. Аналіз їх дотримання через приклади успішної та неуспішної реалізації у нормах ЦПК дозволяє підтвердити обґрунтованість відповідного підходу.

За критерієм функціонального призначення законодавство України з точки зору його впливу на формалізацію цивільних процесуальних норм можна класифікувати на методичне (яке впливає на визначення правил формалізації) та організаційне (яке регламентує формалізацію як процедуру).

Найбільш вагомими джерелами методичних вимог є Закон України «Про правотворчу діяльність», який було розглянуто вище, Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», а також «Правила оформлення проєктів законів та основні вимоги законодавчої техніки (Методичні рекомендації)» [110; 141; 111].

У ст. 13 Закону України «Про правотворчу діяльність» визначено, що мовою нормативно-правових актів є державна мова, а також, що проєкти нормативно-правових актів складаються відповідно до стандартів української правничої термінології. У ст. 14 регламентується застосування державної мови в судочинстві [110, ст. 13, 14].

Джерела організаційних вимог, тобто тих, що визначають комплекс процедур, спрямованих на надання нормам і актам права формального вираження (формалізація у значенні технологічного підходу), включають: ЗУ «Про Регламент Верховної Ради України» [50], ЗУ «Про комітети Верховної Ради України» [51], ЗУ «Про обов'язковий примірник документів» (поповнення національного інформаційного фонду України обов'язковим примірником документів) [142], Постанова ВРУ «Про заходи з реалізації рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України» [143], Розпорядження Голови Верховної Ради України «Про деякі питання забезпечення документообігу у Верховній Раді України в електронній та

паперовій формах» [144], Постанова КМУ «Про затвердження Порядку здійснення правового моніторингу нормативно-правових актів, включених до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів» [145], Постанова КМУ «Про функціонування Єдиного глосарія правових термінів» [146], Постанова КМУ «Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, доступу до нього та користування ним» [147], Постанова КМУ «Про затвердження Порядку моніторингу наукових результатів у захищених дисертаціях на здобуття ступеня або наукового ступеня у сфері права» [148] та інші.

Зазначені нормативно-правові акти визначають організаційні аспекти процесу формалізації правових норм, тобто регламентують відповідні процедури, етапи та коло відповідальних суб'єктів.

За юридичною силою нормативно-правові акти законодавства України, що містять норми, які справляють вплив на формалізацію цивільних процесуальних норм права, доречно класифікувати на ієрархічні – ті, що здійснюють субординаційний вплив, та колізійні – ті, що чинять координаційний вплив.

Ієрархічний (субординаційний) вплив на формалізацію норм цивільного процесуального права справляють норми чинного законодавства, закріплені в нормативно-правових актах, що мають вищу юридичну силу порівняно з актом, у якому міститься норма, що формалізується. У випадку Цивільного процесуального кодексу України такими є норми Конституції України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Зокрема, до них належить Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а також інші міжнародні договори.

Ст.ст. 8, 9 Конституції України визначають, що вона має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі й повинні відповідати їй [1, ст. 8, 9]. Детальніше норми Конституції України в контексті їх впливу на формалізацію норм цивільного процесуального права були розглянуті вище.

Ч. 2. ст. 3 ЦПК встановлює пріоритет міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, над положеннями ЦПК [59, ч. 2 ст. 3]. Детальний огляд міжнародних договорів на предмет їх впливу на формалізацію цивільних процесуальних норм подано вище.

Колізійний (координаційний) вплив на формалізацію цивільних процесуальних норм здійснюють норми чинного законодавства, що закріплені в нормативно-правових актах, які мають рівну юридичну силу порівняно з актом, у якому міститься норма, що формалізується. Такі норми містяться, зокрема, в Цивільному процесуальному кодексі України [59], а також у: Цивільному кодексі України [58], ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» [134], ЗУ «Про правотворчу діяльність» [110], ЗУ «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [141], ЗУ «Про Регламент Верховної Ради України» [50], ЗУ «Про міжнародне приватне право» [149] та інших актах.

Висновки до розділу 1

Визначено стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права у юридичній науці, який заснований переважно на таких теоретико-правових уявленнях про право: 1) формально визначений феномен; 2) формалізований феномен; 3) оформлений відповідно до правил юридичної техніки. Узагальнення відповідного стану наукових досліджень дало змогу систематизувати їх у межах трьох основних напрямів: 1) наукові дослідження формальної визначеності права, у яких вона розглядається як властивість права, як результат діяльності уповноважених суб'єктів, а також як сукупність вимог до правотворчої діяльності; 2) дослідження, присвячені формалізації права, яка в юридичній доктрині здебільшого трактується аналогічно формальній визначеності, що дає підстави розглядати ці категорії як взаємопов'язані та близькі за змістом. Принциповою відмінністю між зазначеними категоріями є значення, яке вважається для них основним: для формальної визначеності права основним значенням є властивість

права, тоді як для формалізації права – процедури та правила їх здійснення;
 3) наукові розробки з теорії та практики юридичної техніки, яка у правовій науці розглядається як самостійна правова категорія у вузькому (як сукупність правил, методів, прийомів і засобів правотворчої діяльності) та у широкому значеннях (додатково включає правила, методи, прийоми і засоби правозастосовної діяльності).

Розкрито зміст переваг і функціональних недостатностей сучасних шкіл праворозуміння та методів наукового дослідження як методологічної основи дослідження юридичної техніки формалізації процесуальних норм права (на прикладі норм цивільного процесуального права). Обґрунтовано доцільність застосування інтегративного методологічного підходу як такого, що синтезує сильні сторони кожної з сучасних шкіл праворозуміння та дозволяє уникнути їх функціональних недостатностей як методологічної основи.

Методологічними перевагами позитивізму визначено орієнтацію на формальну визначеність і внутрішню логічність права, функціональними недоліками – надмірний акцент на формалізмі та звуження ролі права до «нормативної волі влади». Перевагами юснатуралізму визначено акцент на справедливості, неупередженості та гуманності, функціональними недоліками – нечіткість категоріального апарату, суб'єктивізм оцінок і потенційну недоступність у практичному застосуванні. Перевагами соціологічного підходу визначено його реалістичність, ефективність та гнучкість, функціональними недоліками – схильність до надмірного акценту на функціональності, переоцінювання ролі судової практики та суб'єктивізм у визначенні правових явищ.

Обґрунтовано вибір загальнонаукових (аналіз і синтез, індукція і дедукція, конкретизація та узагальнення, аналогія, ідеалізація, формалізація та інтерпретація) і спеціально-наукових (формально-юридичний, порівняльно-правовий та логіко-юридичний) методів дослідження, поєднання яких дозволило повно та всебічно дослідити юридичну техніку формалізації процесуальних

норм права, а також отримати обґрунтовані й достовірні результати, що мають теоретичне та практичне значення.

Визначено стан правового забезпечення формалізації цивільних процесуальних норм права в положеннях чинного законодавства України шляхом узагальнення норм, що регламентують формалізацію цивільних процесуальних норм за чотирма критеріями: 1) за рівнем нормативного закріплення (міжнародний та національний рівні); 2) за ступенем спеціалізації (загальні (універсальні) та особливі (галузеві) положення); 3) за функціональним призначенням (методичні – ті, що впливають на визначення правил формалізації та організаційні – ті, що регламентують формалізацію як процедуру); 4) за юридичною силою (ієрархічні – ті, що здійснюють субординаційний вплив, та колізійні – ті, що здійснюють координаційний вплив).

РОЗДІЛ 2

ФОРМАЛІЗАЦІЯ НОРМ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

2.1. Загальні правила формалізації норм права

У попередньому розділі встановлено, що правила юридичної техніки, застосовувані для формалізації цивільних процесуальних норм, відрізняються за своїм характером: частина має загальний характер, інша – особливий, властивий лише цивільному процесуальному праву. Зазначене слугує підставою для поділу правил формалізації цивільних процесуальних норм права на загальні та особливі.

У цьому підрозділі дослідницьку увагу буде зосереджено на загальних правилах формалізації, універсальних для всіх галузей права, з аналізом прикладів вдалого та невдалого їх застосування під час формалізації норм цивільного процесуального права України.

Обраний підхід є методологічно обґрунтованим і дозволяє системно розкрити досліджувану тему [135; 150]. У межах розділу кожне правило аналізуватиметься з урахуванням його законодавчого закріплення, наукових позицій, а також прикладів вдалого та невдалого застосування у нормах ЦПК.

Дослідження загальних правил формалізації норм права характеризується низкою теоретичних і практичних аспектів, що зумовлюють його актуальність. З теоретичної точки зору воно сприяє розвитку уявлень про юридичну техніку, формуванню наукових засад подальших досліджень і розкриттю специфіки формалізації норм права, що відрізняє її від формалізації нормативно-правових актів. Це дає змогу виявити взаємозв'язок правил, їхні спільні та відмінні риси, що має як наукову, так і практичну цінність.

У прикладному вимірі актуальність проявляється через підвищення адаптивності національного законодавства, гармонізацію норм цивільного процесуального права з європейськими стандартами та розвиток методологічних засад правотворчої діяльності в Україні.

Сучасні виклики (воєнний стан, пандемії, економічна нестабільність) вимагають від цивільного процесу одночасно гнучкості, адаптивності та передбачуваності, що неможливе без удосконалення методології правотворчої діяльності. Як зазначають А. Марчіано, А. Мелькарне та Б. Джовані, «створена суддею» правова визначеність через ефективне вирішення спорів формує довіру економічних суб'єктів до стабільності системи [151, с. 83].

Отже, рівень розвитку методології правотворчої діяльності безпосередньо визначає якість формальної визначеності права, а відтак – ефективність і стабільність правового та економічного середовища.

У контексті європейської інтеграції України особливо важливим є наближення її законодавства до стандартів Європейського Союзу. Незворотність європейського та євроатлантичного курсу України закріплено в преамбулі Конституції [1, абз. 5 преамбули].

В Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом закріплено зобов'язання забезпечувати поступову адаптацію законодавства України до *acquis* ЄС відповідно до напрямів, визначених у цій Угоді, та забезпечувати ефективне її виконання [116, абз. 27 преамбули, п. «d», ч. 2 ст. 1]. Законодавство про цивільне судочинство також має бути гармонізованим з стандартами ЄС, це передбачено зокрема ст.ст. 14 та 24 Угоди [116, ст. 14, 24]. Розвиток системи правосуддя передбачає збалансоване вдосконалення законодавства із урахуванням європейських стандартів [152, абз.7 п. 1, абз. 5 п. 2]. Водночас інтеграція України до Європейського Союзу безпосередньо пов'язується з трансформаціями судочинства з урахуванням вимог ЄС [153].

У науковій літературі підкреслюється, що реформа судової системи є важливою складовою європейського курсу. Так, Н. П. Демчик зазначає: «Судова реформа є однією з найскладніших та найамбітніших вимог ЄС, де Україна має продемонструвати помітний прогрес, тому що лише країни зі справедливим судом можуть розраховувати як на захист вітчизняного бізнесу, так і на іноземні інвестиції для реконструкції та розвитку країни» [154, с. 77].

Науковці К. С. Музичук та Б. О. Чупринський у своєму дослідженні, присвяченому трансформації судової системи в умовах євроінтеграції, підкреслюють, що вона повинна бути глибокою та комплексною [155, с. 38].

Розвиток методологічних засад правотворчої діяльності є важливим напрямом, що підкреслює значення даного дослідження. Пошук оптимальних форм вираження права залишається актуальною проблемою. Запропонована модель не претендує на універсальність, проте вона є більш адаптованою до сучасних умов і здатна підвищити якість правотворчої практики. Подальші приклади підтверджують обґрунтованість цього твердження. Запровадження чіткої системи правил формалізації дозволить зменшити техніко-юридичні помилки та підвищити якість законодавства.

З теоретичних позицій актуальність проявляється в узагальненні наукових підходів до формалізації права, виявленні раніше не окреслених закономірностей у сфері юридичної техніки, а також у формулюванні нових моделей і методологічних підходів до її осмислення.

Систематизація наукових уявлень про формалізацію процесуальних норм права дозволяє вперше створити цілісну концепцію цього явища в контексті цивільного процесу. Запропонована класифікація правил, критерії пріоритетності та підходи до оцінки можуть бути використані у подальших теоретичних дослідженнях і на практиці.

Надалі представлено аналіз загальних правил формалізації норм права, які структуровано на три групи залежно від того, наділенню якої властивості формальної визначеності норм права вони сприяють більшою мірою: правовій визначеності, системності чи ефективності. До загальних правил формалізації норм права, що забезпечують насамперед правову визначеність, належать: чіткість, зрозумілість, логічність та змістовність. Правила чіткості й зрозумілості, а також логічності й змістовності розглядаються попарно, що зумовлено їх тісним взаємозв'язком. Зокрема, правила чіткості та зрозумілості мають різноспрямований характер дії: надмірна чіткість може ускладнювати сприйняття, тоді як занадто спрощене формулювання знижує рівень

визначеності. Водночас логічність і змістовність є взаємодоповнюючими правилами: логічно узгоджена норма не завжди є змістовною з позицій правового регулювання, і навпаки – надмірне нагромадження регулятивного змісту без належної логічної структури нівелює його ефект на регульовані суспільні відносини. Такий підхід до групування правил формалізації дозволяє послідовно і системно розкрити їх зміст, функціональне значення та роль у системі правил формалізації норм права.

Правила чіткості та зрозумілості є одними з найважливіших для формалізації будь-яких норм права. Майже в усіх наукових дослідженнях, присвячених питанням формальної та правової визначеності, автори зазначають їх як критично необхідні для забезпечення належної формальної визначеності права.

У цьому контексті цінними є судження Н. В. Степаненко, яка підкреслює, що поряд із чіткістю в науковій літературі згадуються також такі характеристики, як точність, однозначність і зрозумілість. Авторка обґрунтовує, що у контексті юридичної техніки саме чіткість найкраще відображає необхідну властивість. Вона дозволяє досягти оптимального балансу при формалізації норми права між загальністю та цілковитою точністю, що, своєю чергою, забезпечує можливість гнучкого застосування залежно від конкретних потреб [156, с. 151].

Позиція науковиці є слушною та послідовною, тому для потреб цього дослідження використано термін «чіткість» для позначення відповідного правила. Водночас у процесі аналізу наукової літератури та нормативно-правової бази виявлено суттєву особливість взаємодії правил чіткості та зрозумілості, яка не отримала належного висвітлення в існуючих дослідженнях. Йдеться про те, що правило чіткості та правило зрозумілості мають різноспрямовану дію.

Зокрема, високий рівень чіткості норми права може бути зумовлений невинновато надмірною деталізацією та складністю конструкції формалізованої норми, що, у свою чергу, ускладнює її сприйняття та знижує рівень зрозумілості для адресата. Водночас надмірне спрощення з метою досягнення високого рівня

зрозумілості здатне призводити до втрати тієї міри чіткості, яка необхідна для передбачення юридичних наслідків поведінки суб'єкта права.

У пошуках розв'язання цієї теоретичної проблеми висунуто гіпотезу про існування розумної межі в застосуванні кожного з цих правил, яка б одночасно забезпечувала уникнення конфлікту між ними та відповідала б меті правового регулювання. Для перевірки цієї гіпотези здійснено звернення до практики Європейського суду з прав людини. Аналіз дозволив сформулювати низку висновків щодо правової визначеності як вимоги до формалізації норми права:

- правило чіткості має пріоритет над правилом зрозумілості, оскільки воно безпосередньо пов'язане з вимогою правової визначеності – ключовою складовою верховенства права;

- правило зрозумілості вважатиметься дотриманим, якщо суб'єкт права спроможний передбачити юридичні наслідки своїх дій або бездіяльності, навіть за умови отримання правової допомоги;

- баланс між цими вимогами значною мірою залежить від галузевої належності правових норм: вимога чіткості переважає у публічно-правових сферах (зокрема, у кримінальному та адміністративному праві), тоді як у приватно-правових і конституційно-правових пріоритет надається зрозумілості, що зумовлено допустимістю вищого ступеня оціночних понять у межах відповідного регулювання [52, с. 16].

Зазначені висновки надають підстави для компетентного аналізу прикладів вдалого та невдалого дотримання правил чіткості й зрозумілості в нормах цивільного процесуального права з позицій їх відповідності вимогам правової визначеності у контексті формалізації права.

Правила чіткості та зрозумілості закріплені в п. 1 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про правотворчу діяльність» [110, п. 1 ч. 1 ст. 34]; вони також є складовими принципу правової визначеності, який, у свою чергу, є частиною принципу верховенства права, закріпленого в ст. 8 Конституції України [1, ст. 8].

Прикладом невдалого дотримання правил чіткості та зрозумілості є положення статті 14 Цивільного процесуального кодексу України, яка регулює

функціонування Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи [59, ст. 14]. Формалізація цієї норми демонструє, як надмірне прагнення до технічної деталізації – зокрема в описі процедур, модулів, підсистем, способів ідентифікації, винятків, варіантів подання та фіксації документів – призводить не лише до істотної втрати зрозумілості для адресата, але й до зниження самої чіткості, оскільки в тексті спостерігається термінологічна надлишковість, повтори та складні конструкції. Крім того, через надмірну насиченість норма виглядає складною для ефективного застосування як учасниками процесу, так і суддями. Такий підхід до формалізації не відповідає завданням цивільного судочинства та є не виправданим з огляду на виробничу доцільність, оскільки створює зайві перешкоди для реалізації права на доступ до правосуддя в цифровій формі. Цей приклад ілюструє важливість дотримання розумного балансу між чіткістю та зрозумілістю при формалізації цивільних процесуальних норм права.

Іншим прикладом, який демонструє більш вдале дотримання правила чіткості при збереженні достатнього рівня зрозумілості, є ст. 8 ЦПК, присвячена відкритості інформації щодо справи [59, ст. 8]. На відміну від проаналізованої вище ст. 14, у цьому випадку застосування високого рівня деталізації є цілком обґрунтованим і виробничо необхідним. Йдеться про норму, що регулює реалізацію одного з ключових процесуальних прав – права на доступ до інформації про судовий розгляд, який є безпосереднім проявом принципу гласності судочинства.

У цій нормі структурно чітко розмежовані права різних суб'єктів – як учасників справи, так і сторонніх осіб; конкретизовано обсяг і межі відкритості інформації; врегульовано випадки обмеження доступу та визначено чіткий перелік винятків. Така деталізація не створює не виправдано надмірного навантаження і забезпечує необхідний рівень передбачуваності правозастосування. Текст норми структурований за змістовними критеріями, логічно узгоджений і зрозумілий, а застосовані формулювання – стислі, технічно точні та водночас доступні для адресата.

Таким чином, ст. 8 ЦПК є прикладом вдалого поєднання правил чіткості та зрозумілості як правил юридичної техніки формалізації норм права. Це підтверджує обґрунтованість висунутої вище гіпотези про потребу дотримання розумної межі між зазначеними правилами.

Правила логічності та змістовності закономірно постають у центрі уваги в контексті даного дослідження, оскільки формалізація традиційно розглядається в науковій літературі як метод, споріднений із формальною логікою та функціонально протилежний методу інтерпретації. Водночас, як було докладно обґрунтовано вище (підрозділи 1.1, 1.3), формалізація права не є тотожною класичному розумінню логіки: вона має власну специфіку, зумовлену особливостями права як об'єкта формалізації.

У цьому світлі правило логічності розглядається як вимога до формалізації норми права таким чином, щоб вона була придатною для побудови логічного судження, тобто як елемент моделі досягнення висновку, в якій із визначеного кола засновків виводяться висновки за правилами дедуктивної логіки [157, с. 143]. Норма права повинна бути логічно впорядкованою, внутрішньо несуперечливою та синтаксично завершеною, щоб її можна було сприйняти й застосувати як логічну функцію в межах системного судження про правове регулювання, права, обов'язки та наслідки юридично значимої поведінки.

Правило змістовності функціонально доповнює правило логічності: воно вимагає, щоб логічна структура норми не залишалася формальною лише в технічному сенсі, а несла регулятивне навантаження за своїм змістом. Таким чином, норма права має усувати пізнавальну невизначеність суб'єкта права щодо предмета регулювання, тобто містити нову інформацію про права, обов'язки або юридичні наслідки у межах предмета правового регулювання.

Збалансоване дотримання правил логічності та змістовності при формалізації процесуальних норм права забезпечує можливість формування правових висновків, які є логічно обґрунтованими та містять нормативно значущий зміст. Ці правила закріплені в п. 5 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про правотворчу діяльність» [110, п. 5 ч. 1 ст. 34].

Прикладом невдалого дотримання правил логічності та змістовності при формалізації процесуальної норми права може розглядатися ст. 109 ЦПК, яка регулює наслідки ухилення від участі в експертизі. У даному випадку доцільно навести повний текст цієї статті:

«У разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні» [59, ст. 109].

З наведеного змісту неможливо чітко співвіднести конкретні прояви процесуальної поведінки з наслідками, які вони повинні породжувати. Застосування такої норми без суб'єктивного домислу або здогадок щодо волі законодавця фактично неможливе. У результаті норма позбавлена можливості побудови висновку шляхом логічного слідування, не дає змоги сформулювати висновок щодо можливих наслідків поведінки, а отже – не відповідає вимогам ні логічності, ні змістовності.

Іншим прикладом є положення ч.1 ст. 106 ЦПК, яке передбачає: «учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення» [59, ст. 106]. У цьому випадку вимога логічності дотримана, але порушено правило змістовності. Висновок експерта є різновидом письмового доказу [59, ст. 95], а право сторони подавати докази вже прямо передбачено абз. 2 ч. 1 ст. 43 ЦПК [59, ст. 43]. Таким чином, повторне закріплення цього права не додає нової нормативної інформації, не усуває пізнавальної невизначеності та, відповідно, не має регулятивної цінності.

Схожа ситуація спостерігається і в формалізації ч. 3 тієї ж статті, яка передбачає: «Висновок експерта, складений за результатами експертизи, під час якої був повністю або частково знищений об'єкт експертизи, який є доказом у справі, або змінено його властивості, не замінює сам доказ та не є підставою для звільнення від обов'язку доказування» [59, ст. 106].

Це положення подано як виняток із загального правила, яке, однак, в самому кодексі відсутнє. Зокрема, ні змістом ст. 82 ЦПК, яка визначає випадки звільнення від доказування, ні будь-якої іншої не передбачено, що висновок експерта може замінити сам доказ або бути підставою для звільнення від обов'язку доказування. Відповідно, наведена частина є логічно необґрунтованою, породжує уявну юридичну конструкцію і не усуває пізнавальної невизначеності суб'єкті правовідносин щодо предмету правового регулювання. Зазначене демонструє її невідповідність правилам логічності та змістовності [59, ст. 82].

Прикладом вдалого дотримання правил логічності та змістовності в ЦПК є ст. 43, яка визначає процесуальні права та обов'язки учасників справи. Ця стаття є придатною для логічної побудови суджень та містить необхідну інформацію про права обов'язки [59, ст. 43].

Зокрема, ч. 1 цієї статті встановлює, що учасники справи мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, заявляти клопотання та відводи, давати усні та письмові пояснення, подавати свої доводи, міркування та заперечення, користуватися правовою допомогою та іншими правами, передбаченими законом. Така формалізація є логічно структурованою і внутрішньо несуперечливою, усуває пізнавальну невизначеність суб'єкта права щодо його прав, обов'язків та можливих наслідків процесуальної поведінки.

Таким чином, правила логічності та змістовності необхідно розглядати у взаємозв'язку, що теоретично обґрунтовано та практично доцільно з позицій правотворчої діяльності. Їх збалансоване поєднання дозволяє досягти формальної визначеності процесуальної норми як логічно упорядкованої та водночас регулятивно наповненої.

Проаналізуємо загальні правила формалізації норм права, що забезпечують наділення права властивостями системності. Класичне розуміння «системи» надано в енциклопедичних джерелах. Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови та Словнику української мови в 20 томах система

визначається як «порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь», а також як «будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин» [158, с. 1320–1321; 159]. У Філософському енциклопедичному словнику система тлумачиться як «сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія» [157, с. 583].

З огляду на наведене, під системою слід розуміти не просто механічну сукупність її складових, а впорядковану цілісність, елементи якої поєднані між собою внутрішньою логікою та взаємодією. У цьому ключі законодавство, як зазначається в Юридичній енциклопедії, є «системою нормативних актів, якими регулюються суспільні відносини» [160]. Тобто законодавство не є випадковим набором норм, а становить цілісне утворення зі своєю структурою, ієрархією та взаємозалежністю елементів.

Звернення до дослідження В. І. Риндюк, присвяченого системності як властивості змісту законодавства, дозволяє глибше осмислити цю ідею. Автор підкреслює, що системність є не просто характеристикою законодавства, а однією з ключових передумов його ефективності. У межах свого дослідження він зазначає: «законодавство, як одна із форм зовнішнього виразу права, має характеризуватися такою властивістю, як системність» [161, с. 46–47]. Крім того, він обґрунтовує важливість цієї властивості для законодавства та підкреслює, що «розуміння змісту поняття системності законодавства та знання техніко-юридичних методів її досягнення в процесі нормотворчої діяльності органів публічної влади має надзвичайно важливе значення для забезпечення якості законодавства та, як наслідок, його ефективності» [161, с. 50].

У цьому контексті цінним є також підхід, запропонований Л. І. Заморською, яка у своєму дослідженні, присвяченому діалектиці взаємодії системності та нормативності у праві, зазначає, що «системність права є його невід'ємною особливістю, а також специфічною закономірною рисою не тільки самого права, але й правової нормативності». На думку авторки, якщо визначати право у нормативному змісті, необхідно упорядкувати наявні у ньому правові

приписи, адже в іншому випадку порушується науково обґрунтований порядок, що, як правило, веде до хаосу правових норм та унеможливорює їх правильне застосування [162, с. 32–33].

Спираючись на наведені наукові позиції та узагальнюючи їх у контексті даного дослідження, пропонується визначити системність як властивість позитивного права, що полягає в його цілісності, внутрішній узгодженості та структурній організованості. Внутрішня узгодженість забезпечується дотриманням відповідних правил юридичної техніки формалізації на рівні норм права, тоді як структурна організованість – на рівні формалізації нормативно-правових актів. Цілісність же, у свою чергу, частково забезпечується на кожному з відповідних рівнів [43, с. 15–22].

Отже, системність є невід’ємною властивістю позитивного права, що охоплюється його формальною визначеністю та забезпечується дотриманням відповідних правил юридичної техніки формалізації.

На рівні норм права системність як властивість позитивного права забезпечується дотриманням правил: відповідності (актам вищої юридичної сили), узгодженості (з актами рівної юридичної сили) та термінологічної єдності [43, с. 19].

Правила відповідності (нормативно-правовим актам вищої юридичної сили) та узгодженості (з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили) доцільно розглядати спільно, оскільки вони взаємопов’язані, а їхній спільний аналіз дозволяє повніше розкрити їхні характеристики.

В підрозділі 1.3 досліджено законодавство України на предмет його впливу на формалізацію цивільних процесуальних норм права та вказано на ієрархічність його будови. У контексті правил відповідності та узгодженості доречно уточнити наступне.

Питанню ієрархії законодавства України про цивільне судочинство присвячено ст. 3 ЦПК. У ч. 2 цієї статті визначено, що правила міжнародного договору, згода на обов’язковість якого надана Верховною Радою України, мають перевагу над нормами ЦПК. Отже, норми міжнародних договорів в силу прямої

вказівки закону та норм Конституції України мають вищу юридичну силу відносно норм ЦПК. У разі конкуренції норм Конституції та міжнародного договору перевага надається нормам Конституції [59, ст. 3; 1, ст. 9].

Таким чином, цивільні процесуальні норми повинні відповідати Конституції України та міжнародним договорам, а з нормами актів рівної юридичної сили – узгоджуватись.

Зазначені правила формалізації норм права тісно пов'язані з колізійністю. Тлумачні словники визначають колізійність в праві як взаємну невідповідність або розходження між правовими нормами, що регулюють однакові суспільні відносини [163, с. 868; 164; 165, с. 554]. Науковці розглядають колізії як дефект права [166, с. 391; 167, с. 18; 168, с. 97] та пов'язують їх із недотриманням правил юридичної (нормопроектувальної) техніки [167, с. 9; 168, с. 98].

Правові колізії наочно ілюструють, наскільки взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими є всі три властивості права, що охоплюються його формальною визначеністю. Колізії впливають на ефективність та правову визначеність, тоді як запобігають їм правила, що забезпечують право властивістю системності. Зазначене додатково підтверджує доцільність обраного дослідницького підходу, який дозволяє розглядати формальну визначеність у єдності зазначених властивостей права та правил формалізації, що їх забезпечують.

Нормативне закріплення зазначених вимог можна знайти, зокрема, у ст.ст. 8 і 9 Конституції України, п. 3 ч. 1 та п. 2, 4 ч. 4 ст. 34 Закону України «Про правотворчу діяльність», а також у ст. 3 і ч.ч. 6–8 ст. 10 ЦПК України [1, ст. 8, 9; 110, ч. 1, 4 ст. 34; 59, ст. 3, 10].

Прикладами невдалого дотримання правила відповідності актам вищої юридичної сили можуть слугувати положення останньої редакції ЦПК, що були визнані неконституційними, зокрема п. 1 і п. 5 ч. 6 ст. 19 ЦПК [169].

Також у доробках вітчизняних науковців можна знайти інші приклади невдалого дотримання розглядуваного правила. В підрозділі 1.1 було акцентовано увагу на коментар Н. Ю. Голубевої до ст. 9 ЦПК, в якому авторка

вказує на її невідповідність міжнародним зобов'язанням, взятим Україною при ратифікації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Іншим прикладом може слугувати ст. 168 ЦПК, яка присвячена змісту судового наказу. У цій статті не передбачено мотиваційної частини у змісті судового наказу. Водночас відповідно до ч. 1 ст. 160 ЦПК судовий наказ є особливою формою судового рішення. Таким чином, суд може прийняти судові рішення у формі судового наказу, не обґрунтовуючи його. Такий стан речей не відповідає ст. 6 Європейської конвенції з прав людини та практиці її тлумачення ЄСПЛ. В п. 1 ст. 6 Конвенції прямо зазначено лише про потребу обґрунтованості кримінального обвинувачення, але ЄСПЛ поширює це правило й на рішення у цивільних справах [59, ст. 168; ч. 1 ст. 160; 114, п. 1 ст. 6; 170, п. 58].

Прикладом невдалого дотримання правила узгодженості з актами рівної юридичної сили може слугувати положення ст. 301 ЦПК.

Р. Я. Демків у своєму дослідженні, присвяченому особливостям надання повної цивільної дієздатності (емансипації) неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини, розкриває проблему неузгодженості цієї статті зі ст. 35 Цивільного кодексу України. Згідно зі ст. 35 ЦК, особа, яка записана матір'ю або батьком дитини, має право на отримання повної цивільної дієздатності з 14 років, а також визначається судовий порядок отримання такої дієздатності. Водночас у ст. 301 ЦПК встановлено обмеження на подання такої заяви шістнадцятирічним віком.

Коментуючи цю неузгодженість, автор зазначає: «деякі аспекти для отримання повної цивільної дієздатності створюють на практиці незручності для звернення до суду під час реалізації неповнолітньою особою, яка записана матір'ю або батьком дитини, права на емансипацію. Зокрема, залишається невизначеним правове становище неповнолітніх, які записані матір'ю або батьком дитини, віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років щодо можливості самостійного звернення до суду із заявою про надання повної цивільної дієздатності» [59, ст. 301; 58, ст. 35; 171, с. 163–164].

Прикладами вдалого дотримання правил відповідності та узгодженості є статті 15, 46 і 47 ЦПК. У статті 15 закріплене право учасників справи на правничу допомогу. В ній зазначено, що представництво у суді як вид правничої допомоги здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом. Таке формулювання відповідає положенням ст. 131² Конституції України та узгоджене із Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [59, ст. 15, 46, 47; 1, ст. 131²; 172, п. 2, 5, 6, 9 ч. 1 ст. 1, ч. 1, 2 ст. 2].

Правило термінологічної єдності достатньо розкрито у доробках вітчизняних науковців, але воно потребує додаткового уточнення з огляду на цілі даного дослідження.

Так, наприклад, А. Г. Байбак, аналізуючи значення правової (формальної) визначеності для розвитку мови права, зазначає: «поняттєво-термінологічна єдність полягає в тому, що один юридичний термін має позначати лише одне поняття права (термінологічна однозначність), а одне поняття права має бути назване лише одним юридичним терміном (поняттєва одноназваність)» [173, с. 390]. Автор також підкреслює важливість уніфікації засобів вираження як складової вимог формальної визначеності, зазначаючи, що «формальна визначеність слугує побудові чіткої організації структури елементів правових норм, визначає їх співвідношення і призначення та особливості конструкції юридико-лінгвістичного спрямування» [173, с. 394].

Наведені погляди автора заслуговують на увагу щонайменше у трьох ключових аспектах. По-перше, автор вживає термін «однозначність» у належному контексті – як характеристику формальної визначеності норми права, а саме: один юридичний термін має позначати лише одне поняття. Тільки в такому розумінні однозначність є обґрунтованою та доречною як необхідна складова формальної визначеності права. Натомість недоцільним є змішування поняття однозначності з такими характеристиками, як точність і зрозумілість, що часто трапляється у правовій науці. Як зазначено у підрозділі 1.3, однозначність, як своєрідний показник рівня точності, не може розглядатися як універсальне

правило формалізації. Необхідний рівень точності при формалізації деяких норм права не слід охарактеризувати як «однозначність».

По-друге, із наведеної автором фрази про «чітку організацію структури елементів правових норм, їх співвідношення, призначення та особливості конструкції юридико-лінгвістичного спрямування» впливає підтвердження слушності поділу загальних правил юридичної техніки формалізації норм права за ознакою того, які властивості права вони забезпечують. У цьому контексті також видається вірним віднесення правила термінологічної єдності саме до групи правил, що забезпечують системність як властивість позитивного права.

По-третє, із тієї ж цитати впливає коректність підходу до розуміння формальної визначеності як властивості, тісно пов'язаної з особливостями юридико-лінгвістичних конструкцій. Це особливо актуально у межах формалізації норм права – на відміну від формалізації нормативно-правових актів, яка передбачає дещо інший набір правил юридичної техніки та меншою мірою зосереджена на лінгвістичних конструкціях.

Актуальною є позиція І. Д. Шутака з цього питання, висловлена у його дослідженні, присвяченому проблемі перенавантаження тексту нормативно-правового акта надмірним використанням дефініцій.

З одного боку, автор цілком слушно пов'язує термінологічну єдність із «послідовним уживанням одного і того ж терміна в нормативному тексті при позначенні одного поняття» [11, с. 164], що заслуговує на підтримку.

З іншого боку, у подальших міркуваннях автор помилково пов'язує термінологічну єдність із гнучкістю законодавства. Зокрема, він зазначає, що для деяких термінів, навіть у правовій сфері, багатозначність є природною і виправданою, та посилається на прецедентну практику ЄСПЛ, у якій йдеться про допустимість певної нечіткості у формулюваннях законів задля забезпечення їхньої гнучкості. У підсумку автор доходить висновку: «Таким чином, визначення термінів у текстах нормативно-правових актів не завжди є доцільним, оскільки формалізованість, хоча й, на перший погляд, має на меті забезпечення

дотримання вимог правової визначеності, проте, з іншого боку, може позбавити суди можливості застосовувати право як гнучкий інструмент ...» [11, с. 166–167].

Вихідні міркування автора – зокрема щодо необхідності збереження гнучкості при формалізації права та обережного ставлення до перенасичення текстів дефініціями – заслуговують на увагу. Проте підсумковий висновок про зв'язок термінологічної єдності з втратою гнучкості законодавства не підтримується. Більш обґрунтованою є позиція, згідно з якою термінологічна єдність забезпечує насамперед коректне розуміння термінів, оскільки вона стосується єдності їх мовного вираження, а не змістовної жорсткості права.

Іншими словами, застосування одного й того самого терміну для позначення одного поняття жодним чином не позбавляє можливості формулювати норми гнучко – наприклад, через використання диспозитивних конструкцій чи відкритих формулювань. При формалізації норм права бажаним є забезпечення гнучкості шляхом змістовного наповнення норм, а не через багатозначність окремих термінів. Відтак правильне тлумачення термінів, закріплених через дефініції або через сталі значення в юридичній практиці, не обмежує динаміку застосування права, а навпаки – сприяє його правильному та передбачуваному застосуванню в нових або непередбачених ситуаціях, оскільки такі терміни точніше передають регулятивну ідею норми для всіх можливих випадків її реалізації.

Щодо правила термінологічної єдності важливо наголосити, що воно відіграє суттєву роль у забезпеченні системності як властивості позитивного права при формалізації процесуальних норм, а через це – також і правової визначеності та ефективності.

Дане правило має нормативне закріплення в абз. 4 ч. 1, а також у ч. 2–3 ст. 34 і ст. 35 Закону України «Про правотворчу діяльність», а також у ч. 2 ст. 13 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [110, абз. 4 ч. 1, ч. 2–3 ст. 34, ст. 35; 141, ч. 2 ст. 13].

Підкріпимо наведений аналіз прикладами вдалого та невдалого дотримання цього правила в нормах ЦПК. Прикладом невдалого дотримання

правила термінологічної єдності можна розглядати вживання різних термінів для позначення одного й того самого поняття, що порушує термінологічну однозначність. Схоже мало місце в редакції ЦПК, чинній до 8 лютого 2025 року. Так, у ч. 4 ст. 258 ЦПК використано присудок «приймають» відносно підмета «постанови», а в ч. 1 ст. 259 ЦПК – присудок «ухвалюють». Аналогічно, щодо підмета «рішення», у ч. 3 ст. 258 ЦПК використано присудок «ухвалюють», а в ч. 2 ст. 259 ЦПК – присудок «приймаються».

З набранням чинності Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень» зазначені недоліки формалізації були виправлені [59, п. 5 ст. 51; абз. 12 ч. 3 ст. 2; ч. 4 ст. 258; ч. 1 ст. 259; ч. 3 ст. 258; ч. 2 ст. 259; 174].

Водночас у чинній редакції ЦПК подібні випадки все ще спостерігаються. Так, у п. 5 ст. 51 ЦПК вживається термін «компенсація судових витрат», тоді як в абз. 12 ч. 3 ст. 2 – «відшкодування судових витрат» [59, абз. 12 ч. 3 ст. 2; п. 5 ст. 51].

Загальні правила формалізації норм права, що забезпечують наділення права властивістю ефективності.

В енциклопедичних джерелах ефективність права зазвичай трактується як співвідношення між результатами правового регулювання та його метою [175; 176]. Водночас, на наш погляд, таке тлумачення є дещо звуженим і не охоплює всіх вимірів ефективності, які мають значення в контексті проблеми формалізації норм цивільного процесуального права.

Спробуємо уточнити зміст цієї категорії, звернувшись до загальноприйнятого розуміння ефективності в економічній науці. В економіці ефективність зазвичай визначають як співвідношення отриманого результату до витрат, понесених на його досягнення [177; 178]. Як бачимо, у юридичному підході порівнюється результат із поставленою метою, тоді як в економічному – результат із використаними засобами. Жоден із цих підходів не є самодостатнім для розуміння ефективності в контексті формалізації норм цивільного

процесуального права. Результати, досягнуті за будь-яку ціну або без урахування відповідності поставленій меті, не можуть вважатися ефективними.

Більш системне бачення належних способів вимірювання ефективності в контексті економічного значення судових установ пропонують А. Марчіано, А. Мелькарне та Б. Джовані. Аналізуючи підходи в економічній теорії, зокрема у працях Адама Сміта, позиції інших науковців, а також звіт Європейської комісії з ефективності правосуддя, автори зазначають, що судочинство має не лише правову, а й економічну природу. У цьому контексті воно розглядається як виробничий процес, у межах якого «по суті йдеться про оптимальне використання ресурсів для досягнення заданого результату» [151, с. 81–83, 85, 86; 179, с. 1–339].

Формулювання авторів близьке до економічного розуміння ефективності, описаного вище, однак уточнює зміст поняття результату: критерієм ефективності виступає саме «заданий результат», тобто результат, співвіднесений із попередньо визначеною метою, а не будь-який результат як такий. Таким чином, запропоноване авторами визначення поєднує в собі обидва раніше згадані підходи – юридичний та економічний, – оскільки враховує усі три ключові елементи, необхідні для оцінки ефективності: мету, результат і засоби.

З огляду на викладене, якісними показниками ефективності як властивості права в контексті формалізації норм цивільного процесуального права слід вважати стан виконання завдань цивільного судочинства – справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд та вирішення цивільних справ. Натомість кількісним показником виступає кількість розглянутих справ.

Підсумкова оцінка ефективності як властивості права в контексті формалізації норм цивільного процесуального права (Е) визначається як співвідношення досягнутого результату до ресурсних витрат, понесених для його досягнення. У межах цього дослідження результат пропонується оцінювати через добуток кількісних (К) та якісних (Я) показників застосування норм цивільного процесуального права, що дозволяє подати ефективність у вигляді формули: $E = (Я \times К) / В$.

Завдання та мета цивільного судочинства визначені в ч. 1 ст. 2 ЦПК як справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, а також інтересів держави [59, ч. 1 ст. 2].

З урахуванням викладеного ефективність як властивість позитивного права може бути досягнута шляхом дотримання загальних правил юридичної техніки формалізації норм права. Виходячи з запропонованого розуміння ефективності – як співвідношення між метою, результатом та використаними засобами – до таких правил слід віднести: правило реальності, правило економічності, правило ергономічності (зручності) та правило гнучкості.

Потреба в забезпеченні джерел права властивостями ефективності нормативно закріплена в ст. 20 та абз. 4 ч. 4 ст. 27 Закону України «Про правотворчу діяльність» [110, ст. 20; абз. 4 ч. 4 ст. 27]. Крім того, вимога ефективності опосередковано слідує з закріплення в нормативно-правових актах їхньої мети та завдань, оскільки це передбачає необхідність ефективності у досягненні та виконанні таких цілей.

Правило реальності передбачає, що в нормах права слід закріплювати лише ті права та обов'язки, які можуть бути практично здійсненими з урахуванням обмежень об'єктивної дійсності.

З позицій Конституційного Суду України правило реальності є похідним від конституційного обов'язку держави утверджувати і забезпечувати права і свободи людини, закріпленого у ст. 3 Конституції України [1, ст. 3; 180, абз. 4 п. 3.2]. Конституційний Суд вважає, що цей обов'язок держави включає, зокрема, необхідність законодавчого закріплення таких механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином своїх прав і свобод [180, абз. 4 п. 3.2]. Це, у свою чергу, означає, що при формалізації норми права законодавець має враховувати об'єктивні умови, за яких ця норма буде реалізовуватися на практиці.

Зокрема, у справі щодо конституційності норми, яка вимагала нотаріально завіреного підтвердження про нездатність виборця самотійно пересуватися, Конституційний Суд зазначив, що така норма не сприяє реалізації виборчого права громадян, а навпаки – ускладнює його здійснення, чим порушується вимога реальності в контексті забезпечення прав людини [180, абз. 4 п. 3.2].

Разом із тим, правило реальності є дихотомічним, тобто таким, що не допускає часткового дотримання. З цієї точки зору, позиція Конституційного Суду, яка визнає нереальними навіть ті права чи обов'язки, реалізація яких є можливою, але надмірно обтяжливою для суб'єкта права, у більшій мірі відображає суть іншого правила – правила ергономічності, яке буде досліджено далі.

Проте в цілому заслуговує на підтримку висновок Конституційного Суду щодо зв'язку між ст. 3 Конституції України та правилами реальності та ергономічності, що також свідчить про нормативне закріплення цього правила формалізації.

Прикладами невдалого дотримання даного правила можна вважати, зокрема, ч. 3 ст. 52 ЦПК, яка визначає, що треті особи, які заявляють самотійні вимоги щодо предмета спору, користуються усіма правами і несуть усі обов'язки позивача. Ця норма є нереальною з огляду на ч. 2 ст. 201 ЦПК, яка передбачає, що проведення врегулювання спору за участю судді не допускається у разі, якщо у справу вступила третя особа, що заявляє самотійні вимоги щодо предмета спору. Тобто третя особа не може скористатися правом на таке врегулювання, тоді як позивач у справі – може [59, ч. 3 ст. 52, ч. 2 ст. 201].

Іншим прикладом є ст. 93 ЦПК. Відповідно до цієї статті, учасник справи зобов'язаний надати вичерпні відповіді окремо на кожне запитання та підтвердити їх доказами (у разі потреби) не пізніше ніж за п'ять днів до підготовчого засідання, а у справі, що розглядається в порядку спрощеного провадження, – до першого судового засідання [59, ст. 93].

Нереальність зазначеного обмеження зумовлена наступним. Відповідно до ч. 2 ст. 196 ЦПК підготовче засідання має розпочатися не пізніше ніж через

тридцять днів з дня відкриття провадження у справі. Першою заявою по суті справи з боку позивача є позов, а з боку відповідача – відзив на позовну заяву (ч. 2 ст. 174 ЦПК). Водночас, відповідно до ч. 7 ст. 178 ЦПК, відзив подається у строк, встановлений судом, який не може бути меншим за п'ятнадцять днів з дня вручення ухвали про відкриття провадження у справі.

Це означає, що у деяких випадках відповідач разом із першою заявою по суті справи може поставити передбачені ст. 93 ЦПК питання позивачу, а той матиме менше ніж 10 днів для надання відповідей та їх підтвердження доказами. При цьому для підтвердження певних обставин може знадобитися отримання інформації у вигляді довідок, відповідей та інших документів від підприємств, установ і організацій, які, відповідно до абз. 1 ст. 20 Закону України «Про звернення громадян», розглядають і вирішують такі звернення у термін до одного місяця з дня їх надходження [59, ч. 2 ст. 196; ч. 2 ст. 174; ч. 7 ст. 178; ст. 93; 181, абз. 1 ст. 20].

Отже, формалізація норми не враховує того, що забезпечення вичерпних відповідей та підтвердження їх доказами може бути складним і, за певних обставин, нереальним для виконання у визначені строки завданням.

Прикладами вдалого дотримання правила реальності можна вважати ст. 50 та 55 ЦПК. Так, у ст. 50 регламентується участь у справі кількох позивачів або кількох відповідачів (процесуальна співучасть). Відповідна норма передбачає реально здійсненні права для сторін щодо залучення процесуальних співучасників до справи та встановлює розумні підстави для цього. У ст. 55 ЦПК врегульоване питання процесуального правонаступництва. У ній також закріплені реальні та адекватні права й обов'язки учасників цивільного судочинства у зв'язку з відповідними процесуальними ситуаціями [59, ст. 50, 55].

Правило економичності передбачає, що засоби, передбачені нормою права для реалізації права чи виконання обов'язку, повинні бути співмірними з метою в економічному вимірі.

Прикладом невдалого дотримання цього правила є ст. 138 ЦПК, яка стосується витрат сторін та їхніх представників, пов'язаних з явкою до суду.

Відповідно до ч. 2 цієї статті, стороні, на користь якої ухвалено судові рішення, та її представникові компенсуються витрати за втрачений заробіток або відрив від звичайних занять іншою стороною. Компенсація за втрачений заробіток обчислюється пропорційно до середньомісячного заробітку, а компенсація за відрив від звичайних занять – пропорційно до розміру мінімальної заробітної плати [59, ст. 138].

Порушення правила економічності в цьому випадку проявляється у кількох аспектах. По-перше, визначення компенсації за відрив від звичайних занять пропорційно до мінімальної заробітної плати є економічно дискримінаційним щодо конкретного учасника справи. Наприклад, якщо сторона перебувала у відпустці за власний рахунок і витратила кошти на туристичну поїздку, але була змушена перервати її для участі в цивільному процесі, її фактичні витрати оцінюються судом лише на рівні мінімальної заробітної плати. Такий підхід може виявитися неспівмірним із реально понесеними витратами та не забезпечує адекватного відшкодування.

По-друге, компенсація витрат представнику сторони є проявом подвійного обліку одних і тих самих витрат. Відповідно до ч. 2 ст. 15 ЦПК, представництво у суді як вид правничої допомоги здійснюється виключно адвокатом. Згідно з абз. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», адвокатська діяльність є незалежною професійною діяльністю. Витрати на представництво, як вид правової допомоги стороні, вже включені до складу судових витрат відповідно до абз. 3 ч. 3 ст. 133 ЦПК. Тому додаткова компенсація за втрачений заробіток або відрив від звичайних занять представника є економічно необґрунтованою [59, ч. 2 ст. 15; абз. 3 ч. 3 ст. 133; 172, абз. 2 ч. 1 ст. 1].

Прикладом вдалого дотримання правила економічності можна вважати ст. 11 ЦПК щодо пропорційності в цивільному судочинстві. У ній передбачено, що заходи, які вживаються під час судочинства, повинні відповідати поставленій меті та бути адекватними обставинам справи. Таким чином, ця норма одночасно виконує функцію законодавчого закріплення правила економічності як вимоги до

формалізації норм права, оскільки прямо вказує на необхідність співвіднесення засобів із метою [59, ст. 11].

Правило ергономічності (зручності) передбачає, що норми права мають бути формалізовані таким чином, щоб забезпечувати їх практичне використання учасниками правовідносин. Це правило можна розглядати у двох ключових аспектах: зручність сприйняття норми права та зручність її застосування на практиці. Раніше, розглядаючи правило реальності, було зазначено, що з позицій Конституційного Суду України правило ергономічності є похідним від конституційного обов'язку держави щодо «утвердження і забезпечення прав і свобод людини», закріпленого у ст. 3 Конституції України [1, ст. 3].

Щодо аспекту зручності сприйняття норм, для його оцінки можна застосовувати різні підходи, зокрема оцінку зручності читання та сприйняття тексту норм, що впливає на можливість їх ефективного застосування учасниками правовідносин.

У 2023 році Кабінет Міністрів України схвалив Рекомендації щодо викладення інформації суб'єктами владних повноважень у форматах, що забезпечують доступність її сприйняття [182]. Згідно з п. 11 цих Рекомендацій, оптимальний обсяг слів у реченні має складати 7–8 слів, а максимальний – 15. Порівняння з текстом чинної редакції ЦПК станом на 09.01.2025 показало наступні показники: 44,97 % речень не перевищують оптимальної довжини (до 8 слів), 14,98 % містять 8–15 слів, а 40,05 % перевищують граничну довжину (15 слів). Це ілюструє невдале дотримання правила зручності в аспекті сприйняття норм права.

Прикладом невдалого дотримання правила в аспекті зручності реалізації норми є ст. 134 ЦПК щодо попереднього визначення суми судових витрат. Відповідно до цієї статті, сторона справи повинна заздалегідь визначити суму своїх майбутніх судових витрат під загрозою неотримання їх відшкодування у разі позитивного вирішення справи. Незручність полягає в тому, що норма змушує учасників процесу витрачати час та ресурси на розрахунки, які згодом можуть виявитися неточними чи неактуальними. Крім того, стаття передбачає

право сторони заявити іншу суму судових витрат, якщо вона виявиться відмінною від попередньо визначеної. Таким чином, вимога щодо попереднього визначення суми стає формальністю, яка не має практичного значення, і створює додаткові труднощі для учасників процесу. Надлишкові ускладнення, що не є необхідними для ефективного вирішення справи, свідчать про неергономічність такої норми [59, ст. 134].

Прикладом вдалого дотримання правила ергономічності є ч. 2 ст. 72 ЦПК щодо залучення експерта. Ця норма є ергономічною за обома критеріями: по-перше, вона оформлена у зручній для сприйняття формі (8 слів у реченні); по-друге, вона покращує зручність процесу для учасників, надаючи їм можливість самостійно залучати експертів або залишати це на розсуд суду [59, ч. 2 ст. 72].

Правило гнучкості передбачає здатність норми до варіативного застосування, що дозволяє ефективно регулювати ситуації, які не були прямо передбачені законодавцем на етапі розробки норми.

Нормативне закріплення правила гнучкості у ЗУ «Про правотворчу діяльність» не було виявлено. Проте його можна вважати похідним від загальної потреби наділення джерел права властивістю ефективності, про що йшлося раніше. Крім того, слід враховувати позицію ЄСПЛ щодо цього питання.

У справі *Nashman and Harrup v. The United Kingdom* Європейський суд з прав людини зазначив: «У той же час, незважаючи на те, що певність закону є дуже бажаною, вона може призвести до надмірної жорсткості, і закон повинен бути в змозі йти в ногу з мінливими обставинами» [131, § 31]. З цієї позиції простежується безпосередній зв'язок гнучкості норми з її адаптивністю.

І. М. Доляновська уточнює, що в контексті юридичної техніки ці властивості є взаємопов'язаними, але не тотожними. Адаптивність норм права слід розуміти як їхню здатність пристосовуватися до змін умов функціонування, тоді як гнучкість норм права – як властивість, що виявляється у можливості їх варіативного застосування [81, с. 56].

При цьому адаптивність може проявлятися завдяки гнучкості. Ілюстрацією є наступний приклад: «...норма процесуального права може передбачати кілька

способів подання документів до суду: поштою, електронною поштою, через електронний кабінет або особисто. Якщо виникають нові умови, за яких один із способів стає недоступним, учасник справи має можливість скористатися іншим. У такому випадку спостерігається адаптивність, що забезпечується саме гнучкістю, закладеною в нормі права» [81, с. 56–57].

Науковиця І. М. Доляновська також підкреслює, що у правотворчій діяльності дотримання правил юридичної техніки забезпечує гнучкість норми права. Натомість адаптивність розглядається як похідна властивість, що проявляється у відповідь на зміну умов її функціонування. Вона реалізується у межах гнучкості в процесі правотворення, а в інших випадках – у правозастосовній практиці через зміну підходів до тлумачення норми [81, с. 56, 58].

Загалом така позиція заслуговує на підтримку, оскільки додатково підтверджує методологічну обґрунтованість підходу, відповідно до якого саме гнучкість, а не адаптивність, доцільно розглядати як правило формалізації норм права.

Прикладом невдалого дотримання цього правила є ст. 14 ЦПК, присвячена Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі. Проявами негнучкості є: ч. 2 ст. 14 ЦПК – обов’язкова реєстрація всіх процесуальних документів у системі в день їх надходження. Така вимога не враховує технічні та організаційні складнощі, що можуть перешкоджати дотриманню термінів (завантаженість суду, несправності устаткування, хвороба персоналу тощо). А також ч. 6 ст. 14 ЦПК – обов’язок адвокатів, нотаріусів, державних і приватних виконавців, арбітражних керуючих, судових експертів тощо реєструвати електронні кабінети у системі або її модулях. Для частини суб’єктів це завдання може бути складним через відсутність оргтехніки або навичок роботи з нею [59, ст. 14].

Прикладом вдалого дотримання правила гнучкості є ст. 89 ЦПК щодо оцінки доказів. Норма надає суду гнучкі та обґрунтовані повноваження щодо оцінки доказів, що є необхідним, оскільки однакові докази в різних обставинах можуть мати різну значимість і переконливість. Без гнучкості судова оцінка

подібних доказів була б стандартною, що могло б призвести до несправедливих рішень. Завдяки гнучкості суд може враховувати специфіку кожної конкретної справи [59, ст. 89].

2.2. Процесуальні аспекти формалізації цивільних процесуальних норм права

Формалізація процесуальних норм права характеризується наявністю системи правил, що включає загальні правила, застосовні до формалізації норм усіх галузей права, та особливі правила, застосовні до формалізації норм конкретної галузі права. Особливі правила формалізації цивільних процесуальних норм права, своєю чергою, можуть бути поділені на такі, що відображають процесуальні та матеріально-правові аспекти їх формалізації.

Процесуальні аспекти формалізації цивільних процесуальних норм права виявляються через необхідність дотримання змістовних вимог принципів цивільного судочинства як основних засад у формалізації таких норм. Це зумовлено тим, що принципи цивільного судочинства відіграють важливу роль у формуванні властивостей правової визначеності, системності та ефективності в межах цивільного судочинства, конкретизують завдання, визначають спрямованість та межі його здійснення.

Згідно з ч. 2 ст. 2 ЦПК суд та учасники процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке має превалювати над будь-якими іншими міркуваннями [59, ч. 2 ст. 2]. Водночас ці завдання не мають нормативного тлумачення, що суперечить підходу ЄСПЛ, згідно з яким норма може вважатися «законом» лише за умови достатньої чіткості для регулювання поведінки громадянина [131, § 31]. Таким чином, хоча завдання цивільного судочинства є визначальними, вони не мають належної формальної визначеності. Досягти такої визначеності можна через звернення до принципів цивільного судочинства, які конкретизують складові цих завдань і забезпечують їх практичну реалізацію. Так, через принцип верховенства права розкриваються завдання справедливості,

неупередженості та своєчасності, оскільки він охоплює право на справедливий суд незалежним і безстороннім судом [183, п. 41; 114, ст. 6], тоді як через принцип рівності усіх учасників судового процесу перед законом та судом розкриваються завдання справедливості і неупередженості через гарантію рівного ставлення та усунення дискримінаційних процедур.

В енциклопедичних джерелах «правило» часто розглядається як синонім «принципу» або «засади» [184; 185; 186; 187], що дозволяє обґрунтовано досліджувати принципи цивільного судочинства як особливі правила формалізації цивільних процесуальних норм права, які відображають процесуальні аспекти їх формалізації.

Доречність такого підходу підтверджується аналізом літературних джерел: на думку В. Б. Скоморовського та В. Р. Сендецького, принципи цивільного судочинства відігравали визначальну роль з часів судової реформи 1864 року, коли було чітко відмежовано цивільне судочинство від кримінального. Автори підкреслюють, що принципи закладали основу цивільного судочинства та забезпечували його єдність [188, с. 135].

В. А. Кройтор, коментуючи ст. 2 ЦПК, зазначає, що цивільне процесуальне законодавство та практика його застосування повинні ґрунтуватися на принципах цивільного процесуального права, наголошуючи, що недотримання цих принципів тягне незаконність судових актів. Автор також вказує на імперативний характер принципів цивільного процесуального права, який визнається судовою практикою, та підкреслює необхідність їх відтворення у нормах ЦПК із подальшим розвитком і конкретизацією в окремих інститутах цивільного судочинства [189, с. 9–10].

Думка автора ілюструє, що принципи цивільного судочинства за рівнем свого впливу не поступаються завданням, що підтверджує актуальність обраного підходу до розкриття процесуальних аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права. Практично це проявляється у необхідності забезпечення законності судових рішень та вдосконаленні підходів до формалізації відповідних норм, адже завдання та принципи одночасно

визначають спрямованість судового процесу і слугують критеріями для формалізації норм, здатних забезпечити виконання поставлених завдань і досягнення визначеної мети. Запропонований підхід є актуальним не лише тому, що він дозволяє конкретизувати нормативно закріплені тлумачення, а й тому, що розкриває ширший спектр наукових і практичних проблем.

З наукової точки зору це дає змогу пояснити механізм впливу завдань і принципів цивільного судочинства на формалізацію процесуальних норм, а з практичної – підкреслити їх значення для правотворчої діяльності та здійснення правосуддя. Приклади вдалого та невдалого дотримання правил формалізації, що виведені на основі принципів цивільного судочинства, демонструють, як завдання та принципи втілюються у конкретних нормах, впливають на їх зміст і визначають ефективність реалізації прав учасників процесу. Водночас вони допомагають систематизувати самі правила формалізації, виявляють особливі властивості норм і раніше недостатньо досліджені закономірності. Також підкреслюється новизна підходу, яка полягає у виокремленні галузевих особливостей правил формалізації: формалізація цивільних процесуальних норм зумовлена з одного боку процесуальною природою цих норм, а з іншого – їхнім зв'язком із нормами цивільного (приватного) матеріального права. У цьому контексті принципи цивільного судочинства доцільно розглядати як особливі правила юридичної техніки, що відображають процесуальні аспекти формалізації цивільних процесуальних норм права, тоді як ознаки цивільних правовідносин – як правила формалізації, що відображають матеріально-правові аспекти.

Доробки вітчизняних науковців підтверджують обґрунтованість такого підходу: М. М. Ясинок та В. Б. Бойко відзначають, що підготовче провадження має власні завдання, визначені у ч. 1 ст. 189 ЦПК, і характеризують їх через призму відповідності загальним завданням цивільного судочинства та прояву його принципів у змісті процесуальних дій. Автори підкреслюють, що оскільки цивільний процес, як і інші галузеві процеси (адміністративний, господарський, кримінальний), поділений на стадії, підготовче провадження повинно повністю

підпорядковуватися загальним принципам цивільного судочинства, а суд та учасники справи на цьому етапі мають спрямовувати свої дії на справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення конкретної цивільної справи [190, с. 74–82].

У наведеному контексті принципи цивільного судочинства розглядаються як особливі правила формалізації цивільних процесуальних норм права, оскільки вони задають змістові вимоги до цих норм і визначають, якими мають бути процесуальні дії та рішення для забезпечення виконання завдань цивільного судочинства. Так, норми, що регулюють підготовче провадження, повинні враховувати принципи цивільного судочинства як орієнтири щодо свого змісту, що забезпечує відповідність формалізації таких норм визначеним завданням цивільного процесу.

Теоретична складова актуальності такого підходу полягає в тому, що він дозволяє глибше розкрити сам цивільний процес, простежити взаємодію його складових та зрозуміти механізми реалізації завдань і принципів через формалізацію відповідних норм. З практичної точки зору, зазначене сприяє підвищенню ефективності цивільного судочинства та вдосконаленню правотворчої діяльності, оскільки дозволяє визначати найбільш адекватні способи формалізації норм, що забезпечують належну реалізацію прав і виконання обов'язків учасників процесу.

Аналіз вдалих і невдалих прикладів дотримання особливих правил формалізації виявляє проблемні ділянки, що потребують додаткового наукового опрацювання, і водночас надає практичні орієнтири для застосування права, підвищуючи його передбачуваність та ефективність.

У межах цього підрозділу здійснюється також умовний поділ правил формалізації на групи залежно від того, наділенню якою властивістю права вони сприяють у більшій мірі. Така структуризація, хоч і умовна, дозволяє посилити системність дослідження, розкрити зміст і взаємозв'язки ключових категорій формалізації цивільних процесуальних норм і наочно продемонструвати, як різні

правила взаємодіють у забезпеченні властивостей права, таких як ефективність, системність і правова визначеність.

Серед принципів цивільного судочинства, які містять змістові вимоги до формалізації цивільних процесуальних норм права та найбільш суттєво впливають на наділення їх властивістю правової визначеності, особливо виділяється принцип верховенства права. Він є основоположним для правової держави і має широке нормативне закріплення: ст. 10 ЦПК, ст. 8 та 129 Конституції України, ст. 2, 6, 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», а також у ряді інших нормативно-правових актів [59, ст. 10; 1, ст. 8, 129; 134, ст. 2, 6, 48]. Цей принцип включає ряд складових, зокрема правову визначеність, справедливий судовий розгляд, обов'язковість судового рішення та розумність строків розгляду справи судом, а за певних підходів охоплює й інші принципи, які будуть розглянуті далі. Водночас точний перелік цих складових різниться залежно від джерела закріплення або наукового підходу до тлумачення [183], і в межах даного дослідження його подано у стислому вигляді, достатньому для ілюстрації впливу на формалізацію норм.

Прикладом невдалого дотримання принципу верховенства права є ст. 84 ЦПК, де суду надано надмірно широку дискрецію у вирішенні питань щодо наслідків неподання доказів або їх подання поза встановлений строк (ч.ч. 8, 10). У таких випадках суд може визнавати або не визнавати обставини, залишати позов без розгляду без чіткого визначення підстав таких рішень. Подібна невизначеність суперечить вимогам принципу верховенства права у частині правової визначеності та недопустимості свавілля, оскільки позбавляє учасників процесу можливості прогнозувати наслідки своїх дій та допускає прояви зловживань з боку суду [59, ст. 84].

Прикладами вдалого дотримання принципу верховенства права у цивільному судочинстві можна вважати ст. 120 ЦПК, де цей принцип проявляється через забезпечення правової визначеності, що реалізується у чіткості та зрозумілості норми [59, ст. 120].

Принципи обов'язковості судового рішення і забезпечення права на апеляційний перегляд та касаційне оскарження судового рішення доцільно розглядати разом, оскільки вони взаємопов'язані і відображають різні грані вимоги до формалізації цивільних процесуальних норм права, спрямованої на забезпечення їх правової визначеності.

Принцип *res judicata*, або остаточності судового рішення, є невід'ємною складовою правової визначеності та, водночас, частиною принципу верховенства права. Він забороняє безпідставний перегляд судових рішень, тобто застосовується лише у випадках, коли відсутні обґрунтовані підстави для перегляду [191]. Разом із тим право на апеляційний перегляд та касаційне оскарження спрямоване не на підриг остаточності рішень, а на забезпечення можливості виправлення судових помилок. Таким чином, ці принципи взаємодіють збалансовано, підтримуючи правову визначеність у цивільному судочинстві.

Важливість принципу обов'язковості судового рішення підкреслює В. А. Кройтор, зазначаючи, що основою здійсненості судового рішення є його обов'язковість як конституційна вимога, яка забезпечує відповідність актів правосуддя властивостям судової влади як самостійної гілки державної влади [192, с. 178].

О. С. Заєць у своєму дослідженні приділяє увагу принципам обов'язковості та остаточності судових рішень у контексті права на справедливий суд. Автор проаналізував чинне законодавство України, положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також прецедентну практику ЄСПЛ, звертаючи особливу увагу на баланс між правом на апеляційний перегляд і касаційне оскарження та обмеженнями цього права. Автор підкреслює, що «право на суд», одним з аспектів якого є право доступу, не є абсолютним і може підлягати обмеженням, які накладаються з легітимною метою і при цьому мають відповідати принципу пропорційності, тобто зберігати баланс між застосованими засобами та поставленою метою [193, с. 42].

З огляду на це, зазначені принципи доцільно розглядати не лише у взаємозв'язку між собою, а й у поєднанні з принципами недопустимості зловживання процесуальними правами та пропорційності. Такий підхід дозволяє сформулювати особливе правило формалізації цивільних процесуальних норм права: судові рішення повинні бути остаточними та обов'язковими, а їх перегляд чи оскарження допускається лише за наявності об'єктивно вагомих підстав.

Остаточність судового рішення закріплена у ст. 129 та 129¹ Конституції України, а також у ст. 18 ЦПК. Право на апеляційний перегляд та касаційне оскарження закріплені у ст. 139 Конституції України та ст. 17 ЦПК [59, ст. 17, 18; 1, ст. 129, 129¹, 139].

Прикладом невдалого дотримання цього правила є ст. 167 ЦПК щодо права на оскарження судового наказу. Як уже зазначалося, судовий наказ є формою судового рішення [59, ст. 167 ч. 1; ст. 258]. Проте відповідно до ч. 3 ст. 167 ЦПК його не можна оскаржити в апеляційному порядку, а лише скасувати за наслідками розгляду заяви судом, який його видав [59, ч. 3 ст. 167; ч. 1 ст. 170]. Наслідки скасування судового наказу та апеляційного перегляду судового рішення різняться: у першому випадку виникає невизначеність у правовідносинах стягувача та боржника, оскільки судові рішення, яке могло б усунути цю невизначеність, не ухвалюється, і стягувач усе ще має право звернутися до боржника з тих самих підстав щодо того самого предмету позову. Натомість апеляційний перегляд, незалежно від його результату, створював би більшу визначеність. Враховуючи особливості наказного провадження та розглянуті правила формалізації, відповідач мав би можливість вибору: або скасовувати судовий наказ у суді, який його видав, або оскаржити його в апеляційному порядку як судові рішення. У першому випадку зберігається стан невизначеності, у другому – забезпечується правова визначеність.

Прикладом вдалого дотримання цього правила є ст. 269 ЦПК, яка встановлює порядок виправлення описок та арифметичних помилок у судових рішеннях без необхідності апеляційного або касаційного оскарження. Такий підхід відповідає правилу про необхідність наявності вагомих підстав для

апеляційного чи касаційного перегляду, адже описки та арифметичні помилки до них не належать [59, ст. 269].

Принцип розумності строків розгляду справи судом закріплено у ст. 121 ЦПК. У частині другій цієї статті розумність строків пов'язується із забезпеченням достатнього часу для вчинення процесуальних дій та досягненням завдань цивільного судочинства [59, ст. 121].

Більш глибоке розкриття принципу розумності строків розгляду справи судом можна знайти у працях науковців. Так, С. В. Дяченко та Н. О. Зборовська підкреслюють, що поняття «розумний строк судового розгляду» є оцінним та правовим поняттям, яке сформувалося на підставі п. 1 ст. 6 Конвенції та практики ЄСПЛ і виступає як ідеальна модель часових меж відправлення правосуддя [194, с. 112]. У той же час В. І. Куценко, Т. Є. Леоненко та О. Ю. Шиян пропонують розглядати цей принцип через завдання цивільного судочинства як одне з найбільш загальних і фундаментальних положень, що визначає строки, у які повинно здійснюватися неупереджене, справедливе та своєчасне вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту оспорюваних, невизнаних або порушених прав і інтересів фізичних та юридичних осіб, а також держави [195, с. 15–16].

Перше відображає витоки принципу та його формування в міжнародно-правовій площині, тоді як друге – сучасний стан нормативного закріплення в національному законодавстві, зокрема у ст.ст. 2, 121 ЦПК. Ці позиції доповнюють одна одну, дозволяючи виділити два ключові критерії розумності строків як правила формалізації цивільних процесуальних норм: по-перше, процесуальні строки мають бути визначені нормативно, а по-друге, вони повинні бути достатніми для вчинення необхідних процесуальних дій [59, ст. 2, 121].

Забезпечення правової визначеності передбачає передбачуваність правозастосування. Принцип розумності строків у якості правила формалізації сприяє досягненню цієї мети, оскільки він дозволяє учасникам цивільного процесу передбачати часові межі виконання процесуальних дій та бути впевненими у правових наслідках своїх дій. Це забезпечує можливість планувати

власну процесуальну поведінку, прогнозувати її результати та, у підсумку, підвищує ефективність цивільного судочинства в цілому.

Прикладом невдалого дотримання цього правила формалізації можна розглядати ст. 205 ЦПК. У цій статті встановлено строк для проведення врегулювання спору за участю судді, обмежений тридцятьма днями. Як зазначає Я. С. Ярош, аналізуючи практику таких процедур у цивільному та господарському судочинстві, у деяких справах цього часу виявляється недостатньо для вирішення всіх питань, необхідних для примирення, і якби строки не були так суворо обмежені, сторони могли б ефективніше досягти згоди [59, ст. 205; 196, с. 148–162]. Автор зауважує, що законодавче встановлення таких жорстких темпоральних рамок може негативно впливати на ефективність процедури та створювати формалізм у практичному застосуванні [196, с. 158]. Тому дана норма встановлює нерозумне обмеження тривалості процедури, не передбачає умов її продовження і суперечить принципу розумності строків як правилу формалізації цивільних процесуальних норм права.

Прикладом вдалого дотримання цього правила є ст. 354 ЦПК, яка визначає тридцятиденний строк на подання апеляційної скарги на рішення суду та п'ятнадцятиденний – на оскарження ухвали суду. У цій статті передбачено також умови поновлення пропущеного строку, пов'язані з днем отримання повного тексту ухвали або рішення, що забезпечує як нормативне встановлення строків, так і їх достатність для вчинення процесуальних дій [59, ст. 354].

До принципів цивільного судочинства, які містять змістовні вимоги до формалізації цивільних процесуальних норм права та сприяють наділенню їх властивістю системності, слід віднести принцип поваги до честі й гідності, рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом. Цей принцип, забезпечуючи рівність прав, можливостей і ставлення до всіх учасників справи, сприяє досягненню завдань цивільного судочинства – справедливості, неупередженості та своєчасності. Назва принципу достатньо широко відображає його зміст, тому він не потребує додаткового тлумачення в межах цього

дослідження, з огляду на фокус на виявленні вимог до формалізації цивільних процесуальних норм права.

Цей принцип закріплено та нормативно розтлумачено в ст. 28 Конституції України та в ст. 6 ЦПК [1, ст. 28; 59, ст. 6].

Прикладом невдалого дотримання цього особливого правила формалізації є ст.ст. 38, 39, 40 ЦПК, які регламентують відводи у цивільному судочинстві. Зокрема, ч. 3 ст. 38 встановлює, що участь секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста або перекладача під час попереднього розгляду справи не є підставою для їх відводу. Проте така участь може формувати у цих осіб думку щодо сторін або предмету спору, що в подальшому може вплинути на об'єктивність поточного розгляду справи [59, ст. 38, 39, 40].

У ст. 39 невдале дотримання правила проявляється у встановленні суворих строків для подання заяви на відвід. Зокрема, ч. 3 цієї статті передбачає, що відвід повинен бути вмотивованим і заявлений протягом десяти днів з моменту отримання ухвали про відкриття провадження, але не пізніше початку підготовчого або першого судового засідання. Такий строк може бути недостатнім для того, щоб сторона усвідомила наявність підстав для відводу, збирила необхідні докази та підготувала мотивовану заяву [59, ст. 39].

У ч. 2 ст. 40 ЦПК передбачено, що питання про відвід судді вирішує суд, який розглядає справу, і задовольняє його лише за умови визнання обґрунтованим. Водночас інші положення статті встановлюють обмежені умови розгляду заяв іншими суддями, що може створювати додаткові ризики дискримінації або упередженості [59, ч. 2 ст. 40].

Н. Бачинська та С. Шумський присвятили увагу дослідженню проблемних аспектів відводу суддів у цивільному процесі. Розглядаючи чинне законодавство, прецедентну практику ЄСПЛ та порівнюючи з законодавством Республіки Польща, автори доходять до думки, що відповідні норми потребують вдосконалення. Коментуючи ст. 40 ЦПК, автори вказують на ризики зацікавленого ставлення при розгляді суддею заяви про відвід щодо себе або свого колеги. Одним з варіантів вдосконалення формалізації відповідних норм

автори пропонують розгляд відповідних заяв вищою інстанцією [59, ст. 40; 197, с. 90].

Прикладом вдалого дотримання цього правила є ст. 43 ЦПК, яка закріплює права та обов'язки учасників справи. Норма не передбачає переваг однієї сторони над іншою і не допускає упередженого ставлення до учасників процесу, що сприяє забезпеченню рівності сторін та недопущенню дискримінації [59, ст. 43].

Принцип гласності та відкритості судового процесу, а також його повне фіксування технічними засобами, сприяє досягненню завдань цивільного судочинства через забезпечення прозорості процесу, що підвищує довіру до судової системи, запобігає упередженості та сприяє справедливості. Повне фіксування технічними засобами робить цивільний процес більш організованим і ефективним, що також підвищує своєчасність розгляду справ.

Більш глибокому аналізу цього принципу присвятив увагу А. І. Тімонов, який у своєму дослідженні розглянув нормативне закріплення принципу та проблему визначеності його змісту. Автор, спираючись на наукові джерела, чинне законодавство та практику ЄСПЛ, доходить висновку, що окремі аспекти реалізації принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві потребують вдосконалення [198, с. 71]. Він зазначає, що необхідне встановлення розумних обмежень для реалізації цього принципу, щоб не порушувати права та законні інтереси інших осіб [198, с. 71–73].

Позиція автора є слушною, оскільки підкреслює, що гласність та відкритість повинні бути виправданими і застосовуватися з урахуванням принципу пропорційності. Особливо це важливо для цивільного судочинства, де розголошення приватної інформації без виправданої потреби може завдати шкоди учасникам правовідносин. Таким чином, дотримання цього принципу як правила формалізації цивільних процесуальних норм права має розглядатися через балансування приватних і публічних інтересів та зіставлення потенційної шкоди від розголошення з суспільною користю.

В межах цього дослідження принцип гласності та відкритості судового процесу розглядається як правило формалізації цивільних процесуальних норм

права, яке в першу чергу забезпечує системність як властивість права. Гласність і відкритість судового процесу разом із технічною фіксацією всіх його етапів створюють умови для належної організації судочинства, забезпечують послідовність і підзвітність дій суду та посилюють взаємозв'язок між окремими елементами процесу. Це сприяє упорядкованості у реалізації правових приписів, що є важливим для забезпечення права властивостями системності. Цей принцип закріплено у ст. 129 Конституції України та розтлумачено у ст. 7 і 8 ЦПК. Ст. 7 присвячена гласності судового процесу, а ст. 8 – відкритості інформації щодо справи [1, ст. 129; 59, ст. 7, 8].

Прикладом невдалого дотримання цього правила є ч. 3 ст. 8 ЦПК, яка встановлює надмірно широкий обсяг інформації, що підлягає невідкладному оприлюдненню на офіційному веб-порталі судової влади України. До неї віднесено дані про суд, учасників справи, предмет позову, дати надходження заяв та клопотань, осіб, які їх подавали, вжиті заходи забезпечення позову та докази, стадії розгляду справи, місце, дату та час засідання, рух справи між судами. Таке надмірне оприлюднення може розголошувати чутливу інформацію про приватне життя учасників справи, наприклад сімейні або медичні спори, створюючи ризик негативних наслідків і потенційно обмежуючи доступ до правосуддя, оскільки особі доведеться обирати між захистом своїх прав та уникненням небажаного розголошення [59, ч. 3 ст. 8].

Іншим прикладом невдалого дотримання цього правила є ст. 167 ЦПК у частині розгляду заяви про видачу судового наказу без проведення судового засідання та без повідомлення заявника і боржника. У такому випадку боржник не володіє інформацією про розгляд справи щодо нього, що суперечить не тільки принципу гласності та відкритості, але й ст. 43 ЦПК, згідно з якою учасники справи мають право ознайомлюватися з матеріалами справи, подавати докази, брати участь у їх дослідженні, подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи та міркування, а також ст. 42 ЦПК, яка визначає боржника учасником справи у випадках наказного провадження [59, ст. 167, 43, 42].

Прикладами вдалого дотримання правила гласності та відкритості судового процесу є ч. 9 ст. 83 ЦПК щодо надсилання копій доказів (крім речових) іншим учасникам справи та ст. 128 ЦПК у частині надсилання повісток учасникам справи. Ст. 128 пропонує різні варіанти інформування – через електронний кабінет та засоби поштового зв'язку, що забезпечує розумний рівень гласності та відкритості та дозволяє учасникам ефективно реалізовувати свої права [59, ч. 9 ст. 83, ст. 128].

Серед принципів цивільного судочинства, які містять змістовні вимоги до формалізації цивільних процесуальних норм права та найбільше впливають на наділення їх властивістю ефективності, одним із ключових є принцип змагальності сторін. Він передбачає забезпечення активної участі сторін у цивільному процесі, що сприяє повноті та всебічності з'ясування обставин справи та ухваленню мотивованого й обґрунтованого рішення. Неупередженість суду є невід'ємною складовою змагальності, оскільки за її відсутності сама змагальність втрачає сенс. Завдання своєчасності досягається через активну участь сторін у процесі: зацікавлені в результаті справи, вони подають докази, формулюють аргументи, критикують позиції опонента та здійснюють процесуальний взаємоконтроль, що сприяє більш швидкому та ефективному розгляду справи.

В. Яцина, аналізуючи принципи змагальності та судового керівництва, зазначає, що змагальність – це принцип цивільного судочинства, згідно з яким розгляд справи відбувається у формі спору сторін у судовому засіданні, причому всі учасники процесу наділені рівними процесуальними правами, а суд зобов'язаний вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного та об'єктивного розгляду справи з метою винесення законного й обґрунтованого рішення [199, с. 53]. Таким чином, дотримання цього принципу як правила формалізації цивільних процесуальних норм сприяє ефективності судового процесу, забезпечуючи його повноту, об'єктивність та своєчасність.

З огляду на зазначене, змістовні вимоги принципу змагальності до формалізації цивільних процесуальних норм права найбільше пов'язані з

властивістю ефективності. Цей принцип закріплено та розтлумачено у ст.ст. 12 та 43 ЦПК, що визначають рівність прав сторін у процесі та їх активну участь у розгляді справи [59, ст. 12, 43].

Прикладом невдалого дотримання цього правила є ст. 291 ЦПК, де суд визнає активи необґрунтованими, якщо відповідач не доведе законність їх походження. У такій ситуації обов'язок доведення покладено на відповідача, а при недоведенні суд автоматично визнає протилежні обставини доведеними. Це створює нерівні умови для сторін, порушує принцип змагальності та рівності учасників перед законом і судом, а також порушує процесуальний баланс. Рішення суду за таких умов може бути упередженим та несправедливим, оскільки не базується на повному та всебічному дослідженні обставин справи [59, ст. 291].

Прикладами вдалого дотримання цього правила можна вважати ст.ст. 175, 178, 180, 181 та 189 ЦПК, які визначають перелік заяв по суті справи, подання заперечень, обґрунтування вимог та підтвердження їх належними доказами. Ці положення забезпечують активну участь сторін та третіх осіб, сприяють всебічному та об'єктивному розгляду справи і проявляють змагальність учасників процесу, що позитивно впливає на виконання завдань цивільного судочинства [59, ст. 175, 178, 180, 181, 189].

Принципи диспозитивності та неприпустимості зловживання процесуальними правами нерозривно пов'язані між собою, тому їх доцільно розглядати разом для комплексного аналізу. Диспозитивність, згідно з Юридичною енциклопедією, визначається як можливість суб'єктів самостійно упорядковувати свої відносини, діяти на власний розсуд, вступати у правовідносини або утримуватися від цього, а також вибирати з кількох запропонованих законом або договором варіантів поведінки оптимальний з погляду власних інтересів [200]. Цей принцип сприяє ефективності цивільного процесу, оскільки надає сторонам право самостійно вирішувати питання, що стосуються їхніх прав і обов'язків.

За рахунок того, що принцип диспозитивності забезпечує можливість суб'єктів самостійно обирати найбільш прийнятні для себе варіанти поведінки, він сприяє досягненню всіх трьох завдань цивільного судочинства. Можливість вільного розпорядження своїми правами дозволяє учасникам справи діяти відповідно до власних інтересів, що, з урахуванням обмеженого втручання суду у цей процес, зменшує ризик проявів упередженості. Своєчасність також забезпечується завдяки наданим процесуальним можливостям, зокрема можливості досягти згоди щодо мирової угоди, визнати позовні вимоги або відмовитися від них.

Однак користування правами на свій розсуд має обмежуватись запобіганням зловживанням. Цього вимагає принцип неприпустимості зловживань процесуальними правами, який збалансовує диспозитивність. Учасники справи повинні дотримуватись розумної межі при реалізації своїх прав, враховуючи завдання цивільного судочинства, аби не порушувати баланс між свободою дій сторін та ефективністю цивільного судочинства.

М. М. Чабаненко у своєму дослідженні, присвяченому проблемі зловживання процесуальними правами у цивільному процесі, виділяє три ключові аспекти цього принципу: інституціалізацію неприпустимості зловживань як складової цивілістичного судочинства, визначення змісту та обсягу поняття «зловживання процесуальними правами» та визначення повноважень суду щодо реагування на такі зловживання. Автор також підкреслює важливість співставлення цього принципу з диспозитивністю: «в умовах цивілістичного процесу, побудованого на засадах диспозитивності та змагальності, надавати правову оцінку процесуальним діям учасників справи шляхом їх відповідності завданню судочинства означає звуження засад диспозитивності та змагальності, створення м'яких перепон до використання процесуальних прав» [201, с. 78]. Таким чином, забезпечення ефективності цивільного судочинства вимагає балансування між свободою дій учасників та контролем за можливими зловживаннями.

Думка автора підтверджує обґрунтованість попередніх висновків щодо взаємопов'язаності принципів диспозитивності та неприпустимості зловживання процесуальними правами, а також їх різноспрямованої дії. Принцип змагальності в цьому контексті більше стосується насичення матеріалів справи доказами, які обґрунтовують або спростовують обставини, на які посилаються сторони як підставу своїх вимог або заперечень. У свою чергу, принцип диспозитивності безпосередньо пов'язаний зі свободою користування процесуальними правами. Тому зауваження автора про «звуження» змагальності під впливом принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами не є достатньо обґрунтованим.

Принцип диспозитивності розтлумачено в ст. 13 ЦПК, а принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами – в ст. 44 ЦПК [59, ст. 13, 44]. Водночас ст. 44 ЦПК не містить конкретного визначення того, що є зловживанням процесуальними правами, зазначаючи лише, що суд вправі визнати його наявним у разі дій, що суперечать завданням цивільного судочинства, та наводить приклади таких дій [59, ст. 44].

З огляду на це, Н. Ю. Голубєва пропонує доповнити норму ст. 44 таким визначенням: «Зловживання цивільними процесуальними правами – недобросовісні дії учасників судового процесу, спрямовані на реалізацію суб'єктивного права всупереч його призначенню, за допомогою яких один учасник судового процесу чи його представник навмисно або недбало завдає шкоди іншим учасникам процесу чи їх представникам, або правосуддю в цілому» [202, с. 8]. Таке визначення дозволяє більш чітко окреслити межі допустимої поведінки сторін та зміцнює роль принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами як правила формалізації цивільних процесуальних норм права.

Отже, якщо певні процесуальні права використовуються на шкоду завданням цивільного судочинства, це розцінюється як прояв зловживання процесуальними правами. Такий підхід підтверджує актуальність обраного дослідницького підходу, оскільки демонструє, що завдання цивільного

судочинства реалізуються через принципи судочинства і нерозривно пов'язані з ними.

На цій підставі можна сформулювати особливе правило формалізації цивільних процесуальних норм права: суб'єкт цивільного процесуального права користується своїми правами на власний розсуд лише в межах, необхідних для виконання завдань цивільного судочинства. Невдале дотримання цього правила проявляється або через встановлення не виправданих обмежень у реалізації процесуальних прав (порушення принципу диспозитивності), або через створення сприятливих умов для зловживань правом (порушення принципу неприпустимості зловживання правами).

Прикладом недотримання визначеного правила в обох його складових є ст. 30 ЦПК. Ч.ч. 1–3 цієї статті встановлюють правила виключної підсудності для справ з приводу нерухомого майна, одночасних вимог щодо декількох об'єктів нерухомого майна, зняття арешту з майна та вимог кредиторів спадкодавця. Норма встановлює, що у випадку одночасного перебування майна в територіальній юрисдикції двох або більше судів першої інстанції підсудним буде суд, у зоні юрисдикції якого знаходиться основна частина майна, а щодо одночасних вимог – суд за місцезнаходженням об'єкта з найвищою вартістю. Таке обмеження позивача у виборі суду є порушенням принципу диспозитивності. Водночас, встановлені правила створюють умови для маніпуляцій підсудністю через визначення основної частини майна або вартості об'єктів, що одночасно створює умови для зловживання процесуальними правами. Це не лише нівелює цінність правової визначеності та принципу пропорційності, а й потенційно призводить до затягування цивільного процесу, суперечачи завданням цивільного судочинства [59, ст. 30].

Прикладом вдалого дотримання цього правила є ст. 28 ЦПК, яка регулює підсудність справ за вибором позивача. У цій нормі досягнуто збалансованого поєднання принципів диспозитивності та неприпустимості зловживання процесуальними правами. Зокрема, у справах про стягнення аліментів, розірвання шлюбу, відшкодування шкоди та інших категоріях позивач має право

обирати суд за місцем свого проживання або перебування, місцем заподіяння шкоди чи виконання договору. Такий підхід відповідає принципу диспозитивності, оскільки надає учаснику процесу можливість самостійно визначати найбільш зручний спосіб реалізації свого права на судовий захист. Водночас законодавець встановлює певні умови для реалізації цього права, що сприяє запобіганню зловживанням процесуальними правами. Наприклад, можливість подання позову про розірвання шлюбу за місцем проживання позивача обмежується випадками наявності малолітніх або неповнолітніх дітей чи станом здоров'я позивача. Крім того, норма передбачає можливість визначення підсудності за домовленістю сторін, що також відповідає принципу диспозитивності, оскільки забезпечує свободу розсуду учасників процесу, але водночас обмежує можливість зловживань необхідністю взаємної згоди сторін. Таким чином, ст. 28 ЦПК демонструє приклад формалізації цивільних процесуальних норм права, яка одночасно забезпечує реалізацію процесуальних прав і запобігає їх недобросовісному використанню [59, ст. 28].

Принцип пропорційності закріплено в ст. 11 ЦПК. Водночас нормативне формулювання цієї норми не повною мірою розкриває змістовні вимоги цього принципу до формалізації цивільних процесуальних норм права, що зумовлює необхідність його додаткового теоретичного аналізу [59, ст. 11].

М. В. Савчин, досліджуючи принцип пропорційності крізь призму практики Конституційного Суду України, зазначає, що суд сформував низку критеріїв пропорційності у контексті обмеження прав людини, серед яких: адекватність застосованих засобів поставленій меті, неприпустимість надмірних обмежень, заборона свавілля та недопустимість надмірного формалізму. Зазначені критерії мають ключове значення для оцінки правомірності процесуальних обмежень, оскільки дозволяють встановити, чи є відповідні обмеження виправданими та необхідними для досягнення легітимної мети [203, с. 283–286].

Аналогічну позицію висловлює І. А. Боровська, яка, аналізуючи законодавство, наукові підходи та практику ЄСПЛ, дійшла висновку, що принцип

пропорційності безпосередньо пов'язаний з оцінкою допустимості обмежень процесуальних прав. На думку автора, у кожному конкретному випадку суд повинен оцінювати правомірність процесуальних дій, що обмежують права учасників справи, з урахуванням таких критеріїв, як законність відповідних обмежень, їх спрямованість на досягнення легітимної мети, необхідність їх застосування та співрозмірність із процесуальною метою, задля якої вони встановлюються. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між необхідністю впорядкування цивільного процесу та гарантуванням ефективного судового захисту прав і свобод учасників цивільного судочинства [204, с. 66].

В. А. Кройтор у своєму доробку, присвяченому особливостям прояву змісту принципу пропорційності в цивільному судочинстві, висловлює підтримку позиції інших науковців (Р. Майданика та І. Ярошенка), відповідно до якої цей принцип слід розглядати більш глибоко – як такий, що передбачає необхідність партнерства між державою та приватною особою з метою узгодження протилежних за своєю природою інтересів [205, с. 96–98]. Підсумовуючи, автор зазначає: «Щоб принцип пропорційності був втілений у цивільне судочинство, що реально функціонує, він повинен бути закріплений у галузевому законодавстві. Стосовно принципу пропорційності це означає його включення до Цивільного процесуального кодексу України, але не тільки шляхом відтворення в нормах цього кодексу, а й через розвиток і конкретизацію з урахуванням специфіки його реалізації в окремих інститутах цивільного судочинства, що й визначає перспективи подальших розвідок у цьому напрямку» [205, с. 98].

Позиція автора заслуговує на підтримку, оскільки підтверджує обґрунтованість висновку про те, що принцип пропорційності слід розглядати як особливе правило формалізації цивільних процесуальних норм права. З урахуванням викладеного, це також вказує на необхідність удосконалення формалізації ст. 11 ЦПК, у якій цей принцип закріплено [59, ст. 11].

Отже, науковці пов'язують цей принцип передусім із необхідністю забезпечення балансу між приватними та публічними інтересами. Такий підхід

не суперечить положенням ЦПК, який додатково акцентує увагу на необхідності досягнення завдань цивільного судочинства. Водночас завдання цивільного судочинства не лише реалізуються через зміст цього принципу, а й отримують у ньому свою істотну змістовну характеристику. Завдання цивільного судочинства неможливо розглядати поза принципом пропорційності, оскільки саме він визначає, що вимоги, які впливають із цих завдань, повинні застосовуватися в розумних межах, які, своєю чергою, визначаються необхідністю забезпечення балансу між приватними та публічними інтересами.

Прикладом невдалого дотримання цього особливого правила формалізації цивільних процесуальних норм права є ст. 300 ЦПК, яка регулює строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною. Зокрема, ч. 6 цієї статті передбачає, що строк дії такого рішення визначається судом, але не може перевищувати двох років [59, ст. 300].

Т. Цувіна у своєму доробку, присвяченому принципу пропорційності у цивільному судочинстві, зазначає, що попередня редакція ЦПК не передбачала гарантій періодичного обов'язкового судового контролю щодо питання поновлення цивільної дієздатності осіб, визнаних недієздатними. Автор підкреслює, що ЄСПЛ у рішенні у справі *Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine* визнав відповідні положення такими, що порушують права людини, що стало підставою для внесення змін до ЦПК та закріплення гарантій прав недієздатних осіб, зокрема шляхом встановлення строковості дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною [206, с. 54, 55; 207, § 39, 40].

Водночас зазначені зміни, усуваючи порушення принципу пропорційності в одному аспекті, водночас створили ризик його порушення в іншому. Необхідність періодично підтверджувати факт недієздатності у судовому порядку та проходити судово-психіатричну експертизу є обтяжливою процедурою як для опікунів, так і для їх підопічних, особливо у випадках невиліковних психічних захворювань. Крім того, існує ризик втрати соціальних гарантій, зокрема пільг, субсидій чи інших форм державної допомоги, у разі несвоєчасного подання заяви про продовження строку дії відповідного рішення.

Непропорційність такої моделі полягає в тому, що забезпечення інтересів осіб, які потенційно можуть відновити дієздатність, здійснюється за рахунок створення надмірного процесуального та організаційного навантаження для осіб, які об'єктивно не мають перспективи одужання, та їхніх законних представників.

Прикладом вдалого дотримання цього особливого правила формалізації цивільних процесуальних норм права є ст. 186 ЦПК, яка передбачає підстави для відмови у відкритті провадження у справі. Зокрема, відмова допускається у випадках, коли заява не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства, вже існує рішення суду щодо тотожного спору, справа перебуває на розгляді іншого суду, існує рішення третейського або іноземного суду, або настала смерть фізичної особи чи припинення юридичної особи, якщо правовідносини не допускають правонаступництва. Такі обмеження є пропорційними, оскільки спрямовані на запобігання дублюванню судових процесів, забезпечення правової визначеності та захист суспільного інтересу в ефективному функціонуванні судової системи, не створюючи при цьому надмірного обмеження права на доступ до правосуддя [59, ст. 186].

Відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, також є важливим принципом цивільного судочинства, який має значення для формалізації цивільних процесуальних норм права. Незважаючи на те, що питання судових витрат детально врегульоване у главі 8 розділу I ЦПК, у ньому відсутнє нормативне визначення відповідного принципу.

З метою глибшого розкриття його змісту доцільно звернутися до наукових досліджень. Так, І. А. Боровська, аналізуючи місце цього принципу в системі принципів цивільного судочинства, звертає увагу на його тісний зв'язок із принципом пропорційності та правом доступу до правосуддя, зокрема у контексті практики ЄСПЛ. Автор підкреслює, що цей принцип є «функціональним принципом цивільного судочинства і однією з гарантій створення умов, необхідних для доступу до правосуддя, а також справедливого розгляду цивільної справи судом та створення належного механізму захисту охоронюваних законом прав» [208, с. 47].

О. Ф. Свірін, розглядаючи застосування цього принципу в цивільному та господарському судочинстві крізь чинне законодавство та погляди науковців, також вказує на пов'язаність цього принципу з питанням доступу до правосуддя та принципом пропорційності. Автор доходить до висновку, що судові витрати у справі не повинні бути надзвичайно великими, оскільки це впливає на доступність, та зазначає: «Розмір судових витрат зумовлюється рівнем економічного стану суспільства і за нормального стану економіки повинен встановлюватися на рівні, який забезпечує, з одного боку, можливість звернення до суду громадян з середнім достатком, а з іншого – перешкоджає виникненню безпідставних спорів» [209, с. 96].

Наведені судження авторів видаються логічними та послідовними, зокрема у частині пов'язання цього принципу з принципом пропорційності. Це додатково підтверджує обґрунтованість віднесення зазначених принципів до однієї групи, змістовні вимоги яких розглядаються як правила формалізації цивільних процесуальних норм права, що наділяють такі норми властивістю ефективності.

Таким чином, розглянутий принцип як правило формалізації норм цивільного процесуального права передбачає дві основні вимоги: по-перше, відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалене судове рішення; по-друге, пропорційність такого відшкодування з урахуванням ціни позову та значення результату розгляду справи для сторін. Дотримання цього правила спрямоване одночасно на забезпечення доступності правосуддя та запобігання можливим зловживанням правом шляхом подання безпідставних позовів. Крім того, цей принцип стимулює учасників правовідносин до добровільного виконання своїх обов'язків під загрозою їх примусового виконання та обов'язку відшкодування судових витрат.

Прикладом невдалого дотримання цього правила є ч.ч. 4, 5 ст. 141 ЦПК, відповідно до яких суд може відмовити стороні, на користь якої ухвалене рішення, у відшкодуванні судових витрат з підстав того, що така сторона не змогла заздалегідь спрогнозувати їх точний розмір, навіть якщо фактичний розмір виявився меншим, а не більшим. Це суперечить описаному вище правилу

з обох визначених ним підстав, оскільки зазначені положення пов'язують можливість відшкодування судових витрат не з критерієм пропорційності, а з фактом точності їх попереднього прогнозування. Таке правове регулювання створює перешкоди для доступу до правосуддя, оскільки прогнозування судових витрат може бути складним завданням. Зокрема, така складність може бути зумовлена як характером самої справи, так і змагальністю цивільного судочинства, яка супроводжується непередбачуваними процесуальними діями сторін, зміною їх процесуального становища, необхідністю доведення або спростування обставин, які спочатку не вважалися істотними для обґрунтування позиції сторін. Крім того, додаткові труднощі може спричинити залучення третіх осіб, а також коливання вартості товарів, робіт і послуг, що безпосередньо впливають на загальний розмір судових витрат [59, ч. 4, 5 ст. 141].

Прикладом вдалого дотримання цього правила можна розглядати ст.ст. 116, 119 ЦПК, які присвячені питанню забезпечення доказів. У відповідних положеннях дотримання розглядуваного правила проявляється в обох окреслених вище складових. Зокрема, у ч. 6 ст. 116 визначено, що особа, яка подала заяву про забезпечення доказів, зобов'язана відшкодувати судові витрати та збитки у разі неподання позовної заяви або відмови в позові. Пропорційність відшкодування проявляється у врахуванні ціни позову та значення результатів справи для сторін, що відображено у ст. 119, яка встановлює порядок відшкодування витрат, пов'язаних із забезпеченням доказів, відповідно до загальних правил відшкодування судових витрат [59, ст. 116, 119].

2.3. Матеріально-правові аспекти формалізації цивільних процесуальних норм права

Аналіз матеріально-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права вирізняється як теоретичною, так і практичною значущістю. У межах цього дослідження, а також з урахуванням раніше обґрунтованого підходу, це зумовлює необхідність звернення до наукових

напрацювань вітчизняних і зарубіжних учених з метою їх подальшого уточнення, систематизації та поглиблення.

У підрозділі 1.1. було проаналізовано наукову працю С. Я. Фурса та Є. І. Фурса, у якій автори обґрунтували необхідність взаємоузгодженості норм цивільного матеріального та цивільного процесуального права, проілюструвавши це на прикладі окремих положень Цивільного кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України. Зокрема, наведено цитати, в яких автори наголошують на тому, що норми цивільного матеріального права визначають завдання, зміст і способи вирішення справ у межах цивільного судочинства, тобто безпосередньо впливають на формування та реалізацію норм процесуального права.

Водночас у контексті безпосереднього дослідження матеріально-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права виникає потреба у більш глибокому розкритті питання взаємодії цивільного матеріального та цивільного процесуального права. Крім того, додаткового теоретичного обґрунтування потребує раніше висунута гіпотеза про те, що цивільне матеріальне право доцільно розглядати як джерело правил формалізації для цивільного процесуального права, а також положення про те, що саме ознаки цивільних правовідносин у цьому контексті можуть бути визначені як особливі правила формалізації цивільних процесуальних норм.

Розпочнемо з визначення процесуального права, наведеного в Енциклопедії цивільного права України, процитувавши ключові фрагменти:

«...Воно походить від матеріального права та має на меті обслуговування його інтересів, хоча характеризується порівняною самостійністю, єдністю та диференціацією процесуальних норм на галузі й інститути»;

«...Матеріальне та процесуальне право співвідносяться як зміст і форма, адже процесуальні норми відображають порядок реалізації матеріальних норм права, що, відповідно, є однією з передумов ефективного впливу права на суспільні відносини» [210, с. 707].

Перша теза повністю підтримується в межах даного дослідження. Вона додатково підтверджує обґрунтованість попередніх висновків. Що ж до другої тези, варто зазначити, що запропоноване співвідношення матеріального та процесуального права як «змісту і форми» істотною мірою залежить від контексту, в якому здійснюється порівняння цих галузей права. Водночас загальний висновок, закладений у цій тезі, загалом є коректним і може бути прийнятий.

У продовження звернемося до поглядів Т. Мейна, викладених у праці, присвяченій процесуальній основі матеріального права. Автор підкреслює взаємозалежність матеріального та процесуального права та пояснює її таким чином: певне матеріальне право створюється з розрахунком на відповідне процесуальне, оскільки поєднання різного матеріального та процесуального права призводить до різних наслідків розгляду однієї і тієї ж справи. Для ілюстрації наведено закон штату Мен щодо франшизи та його поєднання з двома різними процедурами: федерального суду штату та суду штату Мен, які керуються різними процесуальними законами. Автор зазначає: «Оскільки процедура має значення, ці невідповідності, які існують у всіх ситуаціях, де застосовувана процедура відрізняється від тієї, яку передбачали автори матеріального права, також мають значення» [211, с. 827–828].

Взаємозв'язок між матеріальним та процесуальним правом проявляється у тому, що ефективність матеріального права значною мірою залежить від адекватності процесуальних норм. Навіть найдетальніше розроблені матеріальні норми будуть марними, якщо процесуальні механізми їх реалізації надто складні, дорогі або незрозумілі для сторін. Процесуальні норми мають змінюватися залежно від потреб матеріального права з метою забезпечення більш ефективної його реалізації, а зміни у матеріальному праві можуть вимагати адаптації процесуальних норм, щоб відобразити нові підходи та концепції [211, с. 801–841].

Для забезпечення справедливості та ефективності правової системи важливо розглядати матеріальне та процесуальне право у комплексі, враховуючи

їх тісний взаємозв'язок та взаємовплив. У цьому контексті «відповідна процедура повинна залишатися залежною від матеріального права» [211, с. 829].

Для ілюстрації власних аргументів Т. Мейн застосовує метафору, що дозволяє більш наочно продемонструвати взаємозв'язок матеріального та процесуального права. Автор порівнює матеріальні норми з музичними творами для піаніно: «Музичні твори, які є матеріальним правом, написані не для всіх піаніно. Паперовий нотний ролик, підготовлений для піаноли з пневматичним приводом, не може бути прочитаний Yamaha, яка читає лише магнітну стрічку. Інші сучасні піаніно читають комп'ютерні диски. Фортепіано вашої матері майже напевно не фортепіано вашого сина. Хоча завжди можна спробувати перетворити один формат в інший, ми також знаємо, що навіть найсерйозніший переклад внесе варіації» [211, с. 830]. Ця метафора підкреслює, що матеріальні норми права формуються з урахуванням певних процедурних умов; застосування ж цих норм у рамках невідповідних або непридатних процесуальних механізмів може призвести до фактичної невідповідності очікуваного результату та реальних правових наслідків.

Схожі погляди, хоча і представлені іншою термінологією та на основі інших прикладів, наводять Г. Боелла та Л. ван дер Торре у своєму дослідженні, присвяченому взаємодії матеріальних та процесуальних норм. Автори підкреслюють, що матеріальне та процесуальне право не лише взаємозумовлені, а й доповнюють одне одного, що забезпечує ефективну реалізацію прав та обов'язків учасників правовідносин: «Процесуальне та матеріальне право доповнюють одне одного. Процесуальне право втілює в життя норми матеріального права та забезпечує реалізацію та захист прав і обов'язків» [212, с. 152].

Дослідники пояснюють цей взаємозв'язок через механізм делегування повноважень, згідно з яким агенти, що діють від імені нормативної системи, відповідають за встановлення та визнання інституційних фактів (юридичних фактів) на підставі об'єктивно наявних фактів (фактичних обставин). Такий підхід підкреслює практичну значущість процесуального права як інструменту

реалізації матеріальних норм, що, за суттю, перегукується з поглядами Т. Мейна, хоча акцент робиться на більш спеціалізованому аспекті – встановленні юридичних фактів.

Для ілюстрації практичної реалізації цієї взаємозалежності автори наводять приклад із водієм, який оцінює своє право на керування автомобілем відповідно до норм матеріального права. У прикладі зазначено, що у визначені дні дозволяється використовувати лише екологічні транспортні засоби, а в інші – будь-які транспортні засоби. Водій, спираючись на матеріальні норми, вважає, що його автомобіль відповідає встановленим вимогам. Проте, згідно з процесуальними нормами, транспортний засіб вважається екологічним лише за умови наявності спеціальної печатки у відповідних документах. Тобто, навіть якщо фактично автомобіль відповідає вимогам матеріального права, відсутність необхідної позначки у документах процесуально обмежує правові можливості водія. Внаслідок цього очікувана правова ситуація, сформована на основі матеріального права, може не відповідати фактичним результатам, що демонструє критичну роль процесуального права у реалізації матеріальних норм та забезпеченні передбачуваності правовідносин [212, с. 153–156].

Таким чином, приклади, наведені Т. Мейном, а також Г. Боеллою та Л. ван дер Торре, підтверджують, що процесуальне право виступає невід’ємним інструментом забезпечення ефективності матеріального права. Наведені погляди демонструють, що будь-які відхилення або невідповідності між матеріальними нормами та процесуальними процедурами можуть істотно впливати на реалізацію прав і обов’язків учасників правовідносин, створюючи юридичну невизначеність і потенційні правові ризики. Це свідчить про те, що для досягнення справедливості, передбачуваності та ефективності матеріальне та процесуальне право слід розглядати комплексно, із врахуванням їхнього тісного взаємозв’язку та взаємного впливу, а також їхньої здатності взаємодоповнюватися у регулюванні соціальних відносин.

У подібному ключі питання взаємозв’язку матеріального та процесуального права в контексті цивільного судочинства аналізує вітчизняний

науковець О. В. Братель. Автор наголошує на нерозривності зв'язку між цивільним процесуальним і матеріальним правом та обґрунтовує необхідність удосконалення цивільного процесуального законодавства у відповідності до норм матеріального права. Зокрема, автор зазначає, що цивільне процесуальне право надає матеріальному праву ознаки правової визначеності, тоді як матеріальне право обумовлює зміст і спрямованість судових процедур. Автор також демонструє, що деякі юридичні факти матеріальної та процесуальної природи можуть призводити до подібних наслідків; проте процесуальні факти реалізуються виключно через застосування процесуальних норм, у той час як матеріальні факти часто можуть функціонувати самотійно, без участі процесуального права [213, с. 11–16].

Подібні висновки щодо двостороннього взаємозв'язку матеріального та процесуального права робить Т. М. Дашковська у своєму дослідженні, присвяченому місцю процесуального права в системі права та правовій системі загалом. Вона визначає процесуальне право як відносно самотійний правовий блок, водночас підкреслюючи його тісний двосторонній зв'язок із матеріальним правом, що формує їхню взаємозалежність. Авторка зазначає: «На рівні галузей права матеріальне і процесуальне право не можуть існувати одне без одного. На рівні правових норм такого прямого взаємозв'язку вже немає, оскільки норми процесуального права при відповідних умовах породжують суб'єктивні процесуальні права, які не перебувають у співвідношенні форми і змісту з матеріальними суб'єктивними правами, а є самотійними правовими явищами. Їхній зв'язок із матеріальною галуззю права опосередковано реалізується через процесуальну галузь, структурним елементом якої є відповідна процесуальна норма» [214, с. 70].

Наведені вище думки вітчизняних та зарубіжних науковців, хоч і виражені різними словами та підкріплені різними прикладами, проте звертають увагу на одну і ту саму наукову проблему і виокремлюють у ній схожі аспекти. Зокрема, спільним у їхніх судженнях прослідковується визнання істотного взаємозв'язку

процесуального та матеріального права, а також їх взаємозалежності та взаємообумовленості.

Погляди Т. Мейна щодо того, що матеріальне право створюється з розрахунком на певне процесуальне право, вказують на розумність та актуальність обраного дослідницького підходу. Процесуальне право, за його словами, має органічно доповнювати матеріальне право. Це підтверджує доцільність визначення особливих правил формалізації процесуальних норм з норм відповідного матеріального права, яке застосовується у відповідному судочинстві.

Думки Г. Боелла, Л. ван дер Торре, а також О. Братель, хоч і побудовані переважно довкола питання визнання юридичних фактів у контексті взаємодії процесуального та матеріального права, загалом не суперечать поглядам Т. Мейна в найбільш суттєвому для даного дослідження питанні – взаємозалежності та взаємообумовленості процесуального та матеріального права. Праця Т. М. Дашковської дозволяє краще розкрити таку взаємодію, яка, на її думку, є тісною на рівні галузі права і меншою на рівні окремих норм.

Незважаючи на те, що загалом судження Т. М. Дашковської заслуговують на підтримку, проте необхідно доповнити його аналізом з позицій тематики даного дослідження. Авторка справедливо зазначає, що на рівні галузей матеріальне і процесуальне право не можуть існувати одне без одного, тоді як на рівні окремих правових норм зв'язок між ними є менш тісним або опосередкованим. Вона зазначає, що процесуальні норми породжують самостійні суб'єктивні процесуальні права, які не перебувають у прямому співвідношенні з матеріальними правами, а функціонують як окремі правові явища. Водночас концепція авторки не виключає існування винятків або прикладів посиленої взаємодії між матеріальними й процесуальними нормами на рівні одиничних норм.

Таким винятком можна розглядати, зокрема, норми ЦПК, що регулюють порядок розгляду справ окремого провадження. Особливості їх формалізації тісно пов'язані з відповідними матеріальними нормами.

Частина 2 ст. 36 ЦК визначає зловживання азартними іграми як підставу для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи у випадках, коли внаслідок такого зловживання вона ставить себе, свою сім'ю або інших осіб, яких за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. У ч. 3 цієї ж статті зазначено, що порядок обмеження цивільної дієздатності встановлюється Цивільним процесуальним кодексом.

Ці положення матеріального права безпосередньо вплинули на формалізацію ст.ст. 300¹–300⁵ ЦПК, у яких передбачено особливі судові процедури щодо обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх. Зокрема, ст.ст. 300²–300³ визначають особливий суб'єктний склад судового провадження та регламентують специфіку змісту заяви до суду, що обумовлено відповідними положеннями ЦК. Таким чином, ці норми є прикладом посиленої взаємодії матеріального та процесуального права на рівні одиничних норм [59, ст. 300¹–300⁵; 58, ч. 2, 3 ст. 36].

Водночас теза Т. М. Дашковської щодо опосередкованого впливу матеріального права на норми цивільного процесуального права через галузеву взаємодію є справедливою. Саме ця концепція, у адаптованій інтерпретації, покладена в основу розуміння ознак цивільних правовідносин як особливих правил формалізації норм цивільного процесуального права.

Для подальшого аналізу необхідно чітко розмежувати загальне правило узгодженості, розглянуте раніше, та ознаки цивільно-правових відносин, які в межах цього підрозділу розглядаються як особливі правила формалізації. Аналіз впливу ознак цивільних правовідносин на формалізацію цивільних процесуальних норм не входить до сфери дії загального правила узгодженості, незважаючи на його нормативне закріплення в ст. 1 ЦК. Це пояснюється відсутністю чіткого тлумачення цих ознак у законодавстві, а також відсутністю встановленого обов'язку враховувати їх як орієнтири при формалізації процесуальних норм. Включення ознак цивільних правовідносин до сфери дії загального правила узгодженості вважалося б юридично необґрунтованим,

оскільки зі змісту ст. 1 ЦК не випливає однозначний висновок щодо такого включення.

Водночас, як зазначають науковці, думки яких були розглянуті вище, процесуальне та матеріальне право перебувають у тісному взаємозв'язку та мають органічно доповнювати одне одного. Тому такі змістовні орієнтири, як ознаки цивільних правовідносин, не можуть залишатися поза увагою при дослідженні правил формалізації цивільних процесуальних норм. Це пояснюється тим, що відповідні ознаки становлять сутнісну характеристику цивільних правовідносин, спори щодо яких розглядаються у порядку цивільного судочинства. Відтак, у межах останнього ці ознаки повинні зберігати своє значення, оскільки їх ігнорування призведе до трансформації цивільних правовідносин у правові явища, принципово відмінні від їх початкового змісту. У такому випадку цивільне судочинство ризикує порушувати права учасників відповідних правовідносин, що безпосередньо суперечить його завданням.

Наприклад, вільне волевиявлення, як одна з характерних ознак цивільних правовідносин, передбачає, що у межах цивільного процесу не можуть застосовуватися процесуальні конструкції, які передбачають примусове втручання у волю сторін. Використання таких примусових механізмів суперечило б сутності цивільних правовідносин. У випадку їх застосування мова вже не йтиме про цивільні правовідносини та цивільний процес у класичному розумінні, оскільки вільне волевиявлення є фундаментальною ознакою цих правовідносин і є протилежним до примусу.

Отже, з цього випливає, що набір правил формалізації цивільних процесуальних норм має включати не лише загальні правила, а й особливі правила, які, з огляду на специфіку конкретної галузі права, не можуть бути уніфікованими та мають індивідуальний характер.

У подальшому розгляді ознаки цивільних правовідносин будуть розглядатися як особливі правила формалізації цивільних процесуальних норм, що дозволить наочно продемонструвати обґрунтованість такого підходу, зокрема за допомогою конкретних прикладів вдалого та невдалого дотримання

відповідних правил. Зазначені правила формалізації також умовно поділяються на групи залежно від того, наділенню якої властивості права вони переважно сприяють.

Правило юридичної рівності у більшій мірі забезпечує правову визначеність, оскільки воно передбачає: однакове та передбачуване ставлення до всіх учасників процесу незалежно від їхнього соціального, майнового чи іншого статусу; гарантію передбачуваності процедур, оскільки однакові судові процедури застосовуються до подібних ситуацій; передбачуваність результатів розгляду цивільних справ, що дозволяє прогнозувати однакові (рівні) рішення у схожих справах.

Правило майнової самостійності у більшій мірі забезпечує системність цивільного процесу, оскільки: майнова самостійність стимулює учасників до відповідальної процесуальної поведінки, що впорядковує та організовує цивільний процес; забезпечує баланс між приватними та публічними інтересами, оскільки їх оцінка здійснюється переважно в грошовій формі, що створює уніфіковану основу для судового вирішення спорів.

Правило вільного волевиявлення у більшій мірі забезпечує ефективність цивільного процесу, оскільки: дозволяє сторонам самостійно обирати модель процесуальної поведінки, яка найбільше відповідає їхнім інтересам; надає можливість обирати між виконанням матеріально-правових чи процесуальних обов'язків та наслідками їх невиконання; створює простір для досягнення згоди між сторонами шляхом визнання позову, відмови від позову або укладення мирової угоди.

Що стосується правила юридичної рівності, огляд національного законодавства, міжнародних договорів та вітчизняної і зарубіжної наукової літератури свідчить про його багатогранність та обширність. Аналіз різних підходів демонструє, що питання рівності розглядається у різних площинах, зокрема у правовій, соціальній та економічній, і висновки, до яких можна дійти в кожній із них, можуть відрізнятися, а подекуди навіть суперечити один одному.

Це підкреслює необхідність комплексного підходу до формалізації норм цивільного процесуального права з урахуванням принципу рівності.

У такому разі необхідно визначити, у якій саме площині розглядається правило юридичної рівності як ознака цивільних правовідносин та які вимоги воно висуває щодо формалізації цивільних процесуальних норм права.

Однією з найбільш ґрунтовних праць, що розкривають це питання, є дослідження В. Б. Рубінштейна, присвячене поняттю рівності в цивільному процесі. Автор аналізує проблему в трьох основних напрямках: нерівність суперників, нерівність правил цивільного процесу та нерівність результатів судового розгляду [215, с. 12–51].

Нерівність суперників В. Б. Рубінштейн пояснює через призму принципу змагальності цивільного судочинства. Він зазначає, що змагальність передбачає наявність у сторін певних ресурсів – фінансових, часових, організаційних та професійних навичок. Оскільки не всі учасники цивільних правовідносин володіють однаковими можливостями у цих аспектах, виникає нерівність суперників у процесі. Наприклад, вимога подавати до суду певні документи у письмовій формі є менш складною для тих учасників, які можуть дозволити собі придбати необхідну канцелярію або оплатити послуги адвоката. Для інших така вимога може стати суттєвою перешкодою у реалізації своїх процесуальних прав [215, с. 12–28].

Подібну проблему фактичної нерівності сторін у цивільному судочинстві підкреслює й вітчизняний науковець А. О. Виприцький. Він звертає увагу на те, що принцип змагальності сам по собі створює умови нерівності для менш соціально захищених верств населення, ускладнюючи їх доступ до повноцінного судового захисту [216, с. 21–26].

Другим різновидом нерівності у цивільному судочинстві В. Б. Рубінштейн визначає нерівність правил цивільного процесу. На його думку, для того щоб суд був прийнятною формою вирішення спорів, правила розгляду справ у цивільному судочинстві повинні поєднувати в собі дві характеристики: бути відносно ефективними та виглядати відносно справедливими [215, с. 26].

Прикладами такої нерівності автор вбачає застосування різних судових процедур (вимог, стандартів доказування, перешкод тощо) до різних категорій справ. Сторона, щодо якої застосовують нерівні процедури, може вважати, що її справу розглядають не однаково, а ставлення до неї є дискримінаційним [215, с. 29–43].

У цьому контексті доречно звернути увагу на коментар до ст. 1 ЦК І. В. Спасибо-Фатєєвої, згідно з яким юридична рівність як критерій, що визначає цивільні правовідносини, проявляється не лише у формальному наданні однакових можливостей, а у тому, що сторони правовідносин є рівними незалежно від свого правового статусу. Авторка зазначає: «Не можуть мати переваг держава, територіальні громади, юридичні особи публічного права як такі, що наділені владними повноваженнями, адже останні для цивільних правовідносин значення не мають. Вказані учасники цивільних правовідносин мають залишити думки про власні переваги, допоки вони перебувають у цих відносинах» [217, с. 16; 58, ст. 1].

Зважаючи на те, що коментар І. В. Спасибо-Фатєєвої стосується норми матеріального права, тоді як думка В. Б. Рубінштейна висловлювалась у контексті процесуального права, між ними помітні певні відмінності. Проте водночас прослідковується єдність. Другий різновид нерівності у цивільному судочинстві, описаний В. Б. Рубінштейном, пов'язаний із тією формою рівності, про яку зазначає І. В. Спасибо-Фатєєва. Це пояснюється тим, що переваги учасників правовідносин, якими можуть користуватись суб'єкти державно-владних повноважень у контексті цивільного судочинства, можуть проявлятися саме через застосування спеціальних судових процедур (вимог, стандартів доказування, перешкод тощо).

При розгляді правила змагальності було наведено приклад невдалого дотримання цього правила у положеннях щодо справ про визнання необґрунтованих активів [59, ст. 291]. Цей приклад є актуальним і для описуваного випадку, оскільки ілюструє, як порушення принципу змагальності може впливати на рівність суперників.

Третім різновидом нерівності у цивільному судочинстві В. Б. Рубінштейн визначає нерівність результатів судового розгляду. Описуючи цей різновид, автор зазначає: «Задля справедливості однакові справи повинні мати однакові результати. Якщо схожі справи досягають різних результатів, здається, щось не так із самою судовою системою» [215, с. 39].

За наслідками аналізу усіх трьох різновидів нерівності В. Б. Рубінштейн підсумовує, що нерівність результатів судового розгляду є найсуттєвішою проблемою цивільного судочинства, тоді як нерівність процедур посідає друге місце, а нерівність суперників – третє.

Вітчизняні науковці К. В. Гусарова, Д. Р. Митчик та І. М. Кайданович також присвятили увагу деяким аспектам цього питання. Їх дослідження примітне тим, що в ньому проводиться розмежування споріднених категорій: «принципу рівності» та «принципу рівноправності», а також «дискримінації» та «диференціації». Автори підкреслюють, що Європейська комісія «За демократію через право» розглядає принцип рівності як складову верховенства права.

Вони звертають увагу на різне тлумачення принципів рівності та рівноправності у поглядах науковців, чинному законодавстві, міжнародних договорах та рішенні Конституційного Суду України. У прагненні знайти баланс між цими підходами автори зазначають: «можна стверджувати, що загальноправовий принцип рівності осіб перед законом і судом та принцип рівноправності, зокрема процесуальної, співвідносяться як загальне і ціле, оскільки принцип рівності передбачає надання особам однакового правового статусу, а принцип рівноправності передбачає надання рівних за обсягом прав цим суб'єктам» [218, с. 1129].

Характеризуючи відмінність між категоріями «дискримінації» та «диференціації», К. В. Гусарова, Д. Р. Митчик та І. М. Кайданович зазначають, що диференціація не є проявом порушення принципу рівності, тоді як дискримінація ним є. Диференціацію автори визначають як обмеження, яке має об'єктивно обґрунтовану мету і відповідає вимогам справедливості та доцільності.

Для ілюстрації цієї відмінності автори наводять два приклади, у яких позивач має певні процесуальні переваги перед відповідачем. Перший приклад ілюструє диференціацію у цивільному судочинстві: ч. 1 ст. 276 ЦПК України встановлює, що лише позивач має право подавати клопотання про розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження. На думку авторів, таке обмеження є розумним та об'єктивно обґрунтованим [59, ч. 1 ст. 276]. Другий приклад демонструє дискримінацію: ч. 1 ст. 51 ЦПК України передбачає, що суд може залучити у справу співвідповідача лише на підставі клопотання позивача, що створює процесуальну перевагу однієї сторони над іншою [59, ч. 1 ст. 51].

Таким чином, рівність у цивільних процесуальних відносинах може розглядатися у різних площинах. Для потреб формалізації цивільних процесуальних норм найбільш доцільним є розуміння рівності як такої, що передбачає застосування однакових судових процедур (вимог, стандартів доказування, процесуальних обмежень тощо) до різних категорій справ. Такий підхід відповідає розумінню рівності як ознаки цивільних правовідносин, запропонованому І. В. Спасибо-Фатєєвою.

При цьому рівність суперників, що зосереджується на особистих якостях та матеріальних можливостях сторін, та рівність результатів судового розгляду, яка розглядається в межах «однакових» справ, не передбачають необхідних критеріїв, що можуть упередити використання суб'єктами владних повноважень своїх привілеїв. Такі критерії передбачає тільки рівність правил цивільного процесу (рівність судових процедур).

Отже, юридична рівність як ознака цивільних правовідносин зумовлює правило формалізації цивільних процесуальних норм, яке передбачає встановлення однакових правил для розгляду різних категорій справ (рівність судових процедур).

Додатково зазначимо, що розгляд справ у порядку окремого провадження не порушує принципу юридичної рівності, що пояснюється раніше наведеним розрізненням між категоріями «дискримінація» та «диференціація». Загальною ознакою таких справ є відсутність спору щодо права, а їхньою метою є

встановлення юридичного факту або стану. Відповідно, змагальність у цих справах відсутня, а окремі відмінності в процедурі розгляду визначаються специфікою суб'єктного складу та суттю справи. Таким чином, йдеться про функціонально обґрунтовану диференціацію, а не про дискримінацію.

Як приклад невдалого дотримання правила рівності можна навести ст. 116 ЦПК України, яка встановлює: «Забезпечення доказів у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави здійснюється Вищим антикорупційним судом за заявою прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, а у випадках, передбачених законом, – також за заявою прокурора Генеральної прокуратури України». Таким чином для певної категорії справ передбачена особлива процедура, при цьому категорія справ безпосередньо пов'язується з суб'єктами владних повноважень [59, ст. 116].

Ще одним прикладом невдалого дотримання цього правила є ст. 81 ЦПК України, яка встановлює особливі правила доказування для справ щодо можливого застосування керівником або роботодавцем негативних заходів впливу до позивача у зв'язку з повідомленням ним або його близькими особами про факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень. Хоча стороною у цій категорії справ не є суб'єкт державно-владних повноважень, відповідно до ч. 2 ст. 53 ЦПК, Національне агентство з питань запобігання корупції може бути залучене як третя особа на стороні позивача, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. У такий спосіб суб'єкт владних повноважень опосередковано пов'язується зі стороною позивача як процесуально, так і спільним інтересом у розгляді цієї категорії справ [59, ст. 81, ч. 2 ст. 53].

Як приклад вдалого дотримання правила юридичної рівності слугує ст. 91 ЦПК України, яка регламентує порядок виклику свідка. У цім положенні встановлено єдині правила, що застосовуються до всіх категорій справ та до всіх учасників процесу незалежно від наявності в них владних повноважень або процесуального статусу [59, ст. 91].

Правило вільного волевиявлення. О. Р. Шишка, досліджуючи критерії визначення цивільних відносин у предметі цивільно-правового регулювання, розкриває питання вільного волевиявлення як ознаки таких відносин. Автор звертає увагу на теоретичну проблему того, чи всі цивільно-правові відносини в момент їх виникнення передбачають наявність волі учасників. Він акцентує на ст. 11 ЦК, згідно з якою цивільні права та обов'язки виникають не лише внаслідок певних дій, але і внаслідок інших обставин, які не можна назвати вольовими, наприклад, смерть фізичної особи, введення в дію актів цивільного законодавства, набрання законної сили рішення суду. Вчений вважає, що ознака вільного волевиявлення не притаманна для всіх цивільних правовідносин, а лише для певної групи таких правовідносин. З цього приводу він зазначає: «за таких обставин лише юридична рівність учасників повинна бути визначальним критерієм для виокремлення з усіх суспільних відносин тих, які об'єднуються розумінням «цивільні відносини» та становлять предмет цивільного права» [219, с. 83, 84; 58, ст. 11].

В іншому дослідженні науковця, присвяченому класифікації юридичних фактів за вольовим критерієм, розкрито порушене питання більш глибоко. Автор зазначає, що «вільне волевиявлення учасника цивільних відносин відбувається тоді, коли зовнішня поведінка особи (правомірна чи неправомірна) підкорюється свідомості, визначається та втілюється нею (для фізичних осіб) або відповідає волесформованим діям його органів» [220, с. 230]. Підсумовуючи, О. Р. Шишка доходить до висновку, що «ст. 1 ЦК України слід відмовитись від такого словосполучення, як «вільне волевиявлення»» [220, с. 233; 58, ст. 1].

Інакше питання ознаки вільного волевиявлення розглядає Р. Є. Гентош у своєму дослідженні, присвяченому співвідношенню диспозитивного методу правового регулювання та принципу диспозитивності. Автор зазначає, що юридична рівність, вільне волевиявлення та майнова самостійність учасників цивільних відносин є проявами диспозитивного методу правового регулювання. Хоча диспозитивність прямо не закріплена як принцип цивільного права, вона відтворена у ст. 12 ЦК України і фактично отримала нормативне вираження.

Р. Є. Гентош акцентує, що у багатьох нормативно-правових актах, які регулюють правовідносини диспозитивним методом, диспозитивність прямо не відображена у нормах, проте її можна простежити на теоретичному рівні. Підсумовуючи, автор підкреслює, що саме диспозитивність є основною ознакою, яка відрізняє приватно-правові (цивільні) та публічно-правові відносини: «Якщо для приватно-правового регулювання диспозитивність є необхідною, то у публічно-правовому – зведена до мінімуму» [221, с. 31; 58, ст. 12].

Проте, якщо звернути увагу на ст. 12 ЦК, на яку посилається Р. Є. Гентош, можна помітити, що вона присвячена питанню волі у здійсненні цивільних прав і не охоплює ті проблемні аспекти, які окреслив О. Р. Шишка [58, ст. 12].

І. В. Спасибо-Фатєва бачить ознаку вільного волевиявлення цивільних правовідносин як таку, що пов'язана з відсутністю примусу. Науковиця зазначає, що механізми примусу не притаманні цивільним правовідносинам, а правові конструкції Цивільного кодексу не передбачають примусове залучення особи до участі у цивільно-правових відносинах або набуття статусу учасника таких правовідносин. Вона ілюструє свою думку прикладом ухиляння сторони попереднього договору від укладання основного договору: у цьому випадку особу не можна примусити до укладання основного договору, а лише зобов'язати відшкодувати заподіяні збитки. Інший приклад – неможливість примусового залучення акціонера до участі в загальних зборах товариства, незважаючи на важливість прийнятих на зборах рішень [217, с. 16].

О. О. Кот, коментуючи ст. 12 ЦК, на яку посилається Р. Є. Гентош, відзначає наступне. У контексті питання волі загалом здійснення суб'єктивного права може виявлятися тільки у вольовій поведінці, а поведінка, яка не контрольована волею, не може регулюватись правом та мати правові наслідки. Це відповідає розумінню цивільної дієздатності, за якою вбачається здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними [222, с. 113; 58, ст. 12, 30]. Автор також зазначає про неприпустимість примушування носія суб'єктивного цивільного права до здійснення такого права. На думку вченого, в цьому виражаються відмінності щодо застосування державного примусу у договірних відносинах, що

регулюються цивільним та господарським законодавством. О. О. Кот звертає увагу на ч. 3 ст. 185 ГК, яка допускає укладання господарського договору в примусовому порядку, що відрізняється від регулювання тих самих питань у контексті цивільного права, яке такого не передбачає [222, с. 114, 115; 223, ч. 3 ст. 185].

Отже, розуміння ознаки вільного волевиявлення цивільних правовідносин у поглядах різних науковців не є однорідним. О. Р. Шишка вважає помилковим визначати вільне волевиявлення як ознаку цивільних правовідносин у всіх випадках їх виникнення, зміни чи припинення. Натомість Р. Є. Гентош пов'язує цю ознаку з диспозитивним методом правового регулювання, тоді як І. В. Спасибо-Фатєва та О. О. Кот пов'язують її з відсутністю примусу при реалізації прав та виконанні обов'язків.

Для потреб даного дослідження необхідно визначити, яке правило формалізації цивільних процесуальних норм права впливає з вільного волевиявлення як ознаки цивільних правовідносин. Детальний аналіз розглянутих позицій дозволяє відкинути деякі розбіжності та виокремити спільні положення. Так, теза О. Р. Шишки щодо того, що ознака вільного волевиявлення актуальна не у всіх випадках виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин, узгоджується з судженнями І. В. Спасибо-Фатєвої та О. О. Кота, які розглядають цю ознаку лише у контексті реалізації суб'єктом права його прав та виконання ним обов'язків.

Р. Є. Гентош пов'язує вільне волевиявлення з диспозитивністю, яка у контексті приватно-правових відносин означає принцип «дозволено все, що не заборонено законом» [200]. Це положення також підкреслює ситуаційний характер ознаки, оскільки вона має значення саме тоді, коли суб'єкт права має можливість вибору моделі своєї поведінки.

Таким чином, незважаючи на різні акценти у трактуванні, усі розглянуті позиції свідчать про те, що правило формалізації цивільних процесуальних норм, що впливає з ознаки вільного волевиявлення, має забезпечувати можливість суб'єкту права самостійно визначати порядок реалізації своїх прав та виконання

обов'язків у межах встановленої законодавством процедури, з одночасним виключенням примусового втручання в його волю.

Отже, правило вільного волевиявлення як ознака цивільних правовідносин вимагає відсутності примусу щодо суб'єкта права при реалізації ним своїх прав або виконанні обов'язків. Іншими словами, суб'єкт цивільного права завжди повинен мати свободу вибору: реалізовувати свої права чи відмовитися від цього, виконувати обов'язки або зазнати правових наслідків їх невиконання. Відповідно, цивільне судочинство повинно здійснюватися таким чином, щоб виключати примус до вчинення дій у процесі розгляду цивільних справ, оскільки примус суперечить самій природі цивільних правовідносин, спори щодо яких вирішуються в межах такого судочинства.

Прикладом невдалого дотримання цього правила є ст. 438 ЦПК, яка регулює питання приводу боржника як заходу процесуального примусу. Відповідно до ч. 1 цієї статті, боржник може бути підданий приводу. Іншим прикладом є ст. 147 ЦПК, яка передбачає можливість приводу свідка, який без поважних причин не з'явився на судове засідання або не повідомив про причини неявки. Хоча свідок формально не є учасником справи, застосування таких заходів процесуального примусу у цивільному судочинстві суперечить вільному волевиявленню як ознаці цивільних правовідносин, справи, похідні від яких розглядаються в такому судочинстві [59, ст. 438, 147].

Прикладом вдалого дотримання цього правила можна вважати ст. 201 та ст. 204 ЦПК, які визначають підстави початку та припинення процедури врегулювання спору за участю судді. Зокрема, початок врегулювання здійснюється за спільною згодою сторін на участь у такій процедурі, а припинення – за заявою однієї зі сторін або у разі досягнення мирової угоди. У цих випадках жодна зі сторін не примушується до участі в процедурі, має право вільно брати в ній участь або вийти з неї, що відповідає вимогам аналізованого правила формалізації [59, ст. 201, 204].

Правило майнової самостійності. Л. Ю. Бельо, аналізуючи цю ознаку цивільних правовідносин, зазначає про наявність серед науковців дискусій,

аналогічних до тих, що виникають у контексті ознаки вільного волевиявлення, розглянутої О. Р. Шишкою. Автор підкреслює, що предметом цивільного права є не лише майнові, але й немайнові відносини, відповідно до ст. 1 ЦК, і звертає увагу на позицію Р. Стефанчука, який визначає пріоритет особистих немайнових відносин над майновими. У цьому контексті виникає певне протиріччя: з одного боку, цивільний кодекс регулює як особисті немайнові, так і майнові відносини, а з іншого – ознакою цивільних правовідносин є майнова самотійність. У зв'язку з цим автор зауважує: «І хоча включення особистих немайнових відносин до предмета цивільного права має позитивний прояв, майнова самотійність як правова засада не дотична до немайнових відносин, що є значним недоліком законодавця» [224, с. 91; 58, ст. 1].

У подальшому Л. Ю. Бельо розглядає позиції інших науковців щодо цієї ознаки. Зокрема, Р. Майданик вважає, що майнова самотійність стосується відокремленості майна суб'єктів цивільних правовідносин, В. О. Кожевнікова підкреслює, що майнова самотійність не залежить від обсягу дієздатності учасників, що, на її думку, визначає характерність цієї ознаки цивільних відносин, а С. Братусь ототожнює майнову самотійність із економічною роллю, яку виконують учасники правовідносин, регульованих цивільним правом.

Проте Л. Ю. Бельо вважає, що наведені судження є недостатньо переконливими, і у власному висновку підкреслює: майнова самотійність як ознака цивільних правовідносин виявляє «значний недолік законодавця» [224, с. 94].

У науковій літературі питання майнової самотійності (відокремленості) розглядається переважно в контексті якості суб'єктів господарської діяльності [225, с. 335; 226, с. 104–106; 227, с. 32–35; 228, с. 16; 229, с. 214].

У свою чергу, суб'єкти господарської діяльності також можуть виступати учасниками цивільних правовідносин. Прирівнюючи ознаку майнової самотійності до таких суб'єктів, відкривається більш чітка картина змісту цієї ознаки, що робить її більш зрозумілою та безпосередньо дотичною до практики.

Р. М. Артеменко, досліджуючи майнову відокремленість як ознаку підприємницьких товариств, пов'язує її зі здатністю особи мати особисту власність, набувати нову та нести відповідальність за наслідками своєї діяльності цією власністю. Саме на цій підставі автор пояснює закріплення відповідної ознаки цивільних правовідносин у ст. 1 ЦК. Аналізуючи чинне законодавство та погляди науковців, Р. М. Артеменко доходить висновку: «Майнова відокремленість підприємницького товариства є наслідком його самостійної участі у цивільному обороті як відокремленого суб'єкта. Відокремленість досягається завдяки тому, що таке товариство як окремий суб'єкт права може мати свої права та обов'язки, у т. ч. й ті, що пов'язані з майном» [229, с. 214; 58, ст. 1].

І. Маркевич у своєму дослідженні, присвяченому майновій відокремленості як ознаці комунальних юридичних осіб публічного права, також пов'язує майнову самостійність як ознаку цивільних правовідносин, закріплену в ст. 1 ЦК, з майновою відокремленістю юридичних осіб. Автор підкреслює, що ця ознака проявляється у здатності набувати право власності та нести відповідальність від свого імені своєю власністю [227, с. 32–35].

І. В. Спасибо-Фатєєва також пов'язує майнову самостійність як ознаку цивільних правовідносин з можливістю вільно та без обмежень розпоряджатися своїм майном, укладати договори щодо нього. Вона акцентує: «Цю можливість надає їм титул, який вони мають по відношенню до цього майна. Як правило, це титул власника, який на свій розсуд здійснює право на майно, тобто максимально самостійно» [217, с. 16].

Отже, майнову самостійність як ознаку цивільних правовідносин науковці розглядають по-різному. Деякі дослідники вважають помилковим її застосування як універсальної ознаки, оскільки вона не може охоплювати всі можливі варіанти цивільних правовідносин (Л. Ю. Бельо). Інші, навпаки, надають цій ознаці більш принципового значення. У контексті суб'єктів господарської діяльності майнова самостійність сприймається як зрозуміла та доречна, її пов'язують із майновою відокремленістю цих суб'єктів, здатністю набувати майно у власність, вільно

розпоряджатися ним та нести відповідальність за його використання (Р. М. Артеменко, І. Маркевич). У ширшому контексті цивільного права ця ознака асоціюється зі здатністю вільно розпоряджатися майном та укласти щодо нього правочини (І. В. Спасибо-Фатєєва).

Для потреб поточного аналізу необхідно визначити, який зміст має ця ознака цивільних правовідносин у контексті формалізації цивільних процесуальних норм права. Проаналізувавши наведені погляди, видається обґрунтованим дотримуватися позиції, що суб'єкти цивільних правовідносин повинні мати право самостійно набувати об'єкти права власності, розпоряджатися ними та нести відповідальність за їх використання. Такий підхід дозволяє завершити загальну картину досліджуваних ознак цивільних правовідносин та забезпечує їх узгодженість.

Таким чином, майнові наслідки цивільно-правових відносин виключаються зі змісту «примусу», який не допускається ознакою вільного волевиявлення. Примус у цьому контексті слід розуміти виключно як позбавлення суб'єкта права можливості вільно обирати: реалізовувати свої права чи ні, виконувати взяті зобов'язання або нести відповідальність за їх невиконання. Лише за такого підходу всі зазначені ознаки, а саме юридична рівність, вільне волевиявлення та майнова самостійність можуть бути узгоджені між собою, що загалом відповідає раніше сформульованим висновкам, отриманим у процесі аналізу кожної з них.

Прикладом невдалого дотримання цього правила можна розглядати ст. 141 ЦПК щодо порядку відшкодування судових витрат, якщо сторону, на користь якої ухвалено рішення, звільнено від сплати таких витрат. Ч. 6 цієї статті передбачає, що у такому випадку судові витрати стягуються на користь осіб, які їх понесли, пропорційно до задоволеної чи відхиленої частини вимог, а інша частина компенсується за рахунок держави. Також зазначено, що якщо обидві сторони звільнені від оплати судових витрат, вони компенсуються за рахунок держави [59, ст. 141].

У такій ситуації порушується правило майнової самостійності, оскільки звільнення від сплати судового збору може бути доречним як захід, спрямований на усунення перешкод у доступі до правосуддя особам, чиї права порушені, і пред'явлені ними вимоги є обґрунтованими. У випадку ж, коли вимоги виявляються необґрунтованими, що виражається в ухваленні рішення повністю чи частково на користь іншої сторони, таке не тільки створює передумови зловживання правом, але і суперечить своїй меті (забезпечити доступ до правосуддя особам, чиї права порушено, оспорено чи не визнано). Таким чином, якщо сторона, звільнена від сплати судових витрат, подає безпідставний позов або є відповідачем у справі, в якій проти неї задоволено позов, то вона має відшкодувати і ці витрати, які є результатом її особистої поведінки, за наслідками якої вона має нести відповідальність своїм майном згідно з правилом майнової самостійності.

Прикладом вдалого дотримання правила майнової самостійності можна вважати ст. 142 ЦПК України, яка регламентує порядок розподілу судових витрат у разі визнання позову, закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду. Відповідно до ч. 1 цієї статті, якщо має місце укладання мирової угоди до винесення рішення судом першої інстанції, відмова позивача від позову або визнання позову відповідачем до початку розгляду справи по суті, 50% сплаченого судового збору підлягають поверненню, а у випадку досягнення мирової угоди в результаті проведення медіації – 60%. Ч. 2 цієї статті поширює аналогічне правило на стадії апеляційного та касаційного розгляду справи. У ч. 3 встановлено, що у разі відмови позивача від позову він не має права на відшкодування судових витрат з відповідача, якщо тільки така відмова не стала наслідком задоволення вимог позивача відповідачем після пред'явлення позову.

Наведений приклад демонструє реалізацію правила майнової самостійності, оскільки майнові наслідки дій учасників цивільного судочинства прямо пов'язані з їх процесуальною поведінкою та рішеннями, що приймаються ними у межах встановленої законодавством процедури [59, ст. 142].

Висновки до розділу 2

Сформульовано на прикладі норм цивільного процесуального права України загальні правила формалізації норм права, а саме: чіткості, зрозумілості, логічності, змістовності, відповідності (нормативно-правовим актам вищої юридичної сили), узгодженості (з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили), термінологічної єдності, реальності, економічності, ергономічності, гнучкості. Обґрунтовано, що зазначені правила формалізації цивільних процесуальних норм права можуть бути узагальнені залежно від того, яку властивість формальної визначеності вони переважно забезпечують: правову визначеність (правила чіткості, зрозумілості, логічності, змістовності), системність (правила відповідності, узгодженості, термінологічної єдності) або ефективність (правила реальності, економічності, ергономічності, гнучкості). Уточнено процесуальні аспекти формалізації норм цивільного процесуального права України, які полягають у необхідності дотримання принципів цивільного судочинства як особливих правил формалізації.

Обґрунтовано, що принципи цивільного судочинства мають імперативний характер і підлягають обов'язковому врахуванню під час формалізації цивільних процесуальних норм. Їх універсальність та обов'язковість зумовлюють прояв процесуального аспекту формалізації: визначають загальні засади цивільного судочинства, встановлюючи межі, у яких повинні формалізуватись відповідні процесуальні норми.

Класифіковано принципи цивільного судочинства як особливі правила формалізації залежно від властивості формальної визначеності, яку вони забезпечують у найбільшій мірі: правової визначеності (верховенство права; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, установлених законом; розумність строків розгляду справи судом), системності (повага до честі й гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; гласність і відкритість судового процесу; повне

фіксування судового процесу технічними засобами), ефективності (змагальність сторін; диспозитивність; неприпустимість зловживання процесуальними правами; пропорційність; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судові рішення).

Виявлено та проілюстровано випадки недотримання зазначених правил у чинному Цивільному процесуальному кодексі України, що свідчить про недоліки у формалізації окремих процесуальних норм та підтверджує потребу подальшого вдосконалення методологічної основи формалізації цивільного процесуального законодавства.

Уточнено на прикладі норм цивільного процесуального права України, матеріально-правові аспекти їх формалізації, які полягають у необхідності врахування ознак цивільних правовідносин, визначених у статті 1 Цивільного кодексу України, як особливих правил формалізації. До таких правил віднесено: правило юридичної рівності, правило майнової самостійності, правило вільного волевиявлення.

Обґрунтовано, що цивільні правовідносини у процесі судового розгляду не повинні втрачати свою приватно-правову природу, а отже, формалізація процесуальних норм має забезпечувати збереження відповідних матеріально-правових ознак. Зокрема, відсутність примусу у цивільних правовідносинах (правило вільного волевиявлення) має відображатись і у формалізації цивільних процесуальних норм права: у них не можуть передбачатися судові процедури, пов'язані з примусовою участю учасників цивільного судочинства. Визначено поділ зазначених особливих правил залежно від властивості формальної визначеності, яку вони забезпечують у більшій мірі: правило юридичної рівності забезпечує правову визначеність; правило майнової самостійності забезпечує системність; правило вільного волевиявлення забезпечує ефективність.

РОЗДІЛ 3

НЕДОЛІКИ ТА НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ ПРАВА

3.1. Недоліки формалізації цивільних процесуальних норм права

В підрозділі 1.1 проаналізовано стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права та виокремлено три підходи до розуміння формалізації права: юридичний, технологічний і квалітологічний. Формалізація, як складова юридичної техніки, відповідає юридичному підходу до її розуміння, тобто як сукупності правил формального вираження права. Технологічний підхід акцентує увагу на процедурному аспекті, а квалітологічний – на якісному.

Дане дослідження зосереджене передусім на юридичному підході. Водночас аналіз прикладів вдалого та невдалого дотримання правил формалізації на конкретних цивільних процесуальних нормах був пов'язаний з квалітологічним підходом. Це зумовлено необхідністю оцінки якісних характеристик аналізованих норм та поглибленням розуміння самих правил формалізації через наслідки їх застосування в практичній діяльності.

В межах даного підрозділу звертається увага також до технологічного підходу до розуміння формалізації права. Зазначене обумовлене тим, що дослідження конкретних недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права потребує врахування юридичного та технологічного підходів до її розуміння. На таке вказує природа самих недоліків, які проявляються у площинах обох зазначених підходів. Ігнорування технологічної складової при їх аналізі створює ризик отримання однобічних висновків.

Таким чином, хоча дане дослідження зосереджене переважно на юридичному підході, врахування також технологічного та квалітологічного робить його комплексним та логічно завершеним.

Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти досліджуване явище – юридичну техніку формалізації процесуальних норм права – завдяки аналізу її функціональної взаємодії із суміжними правовими категоріями.

В продовження доречно додатково акцентувати увагу на актуальності аналізу недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права.

Виявлення цих недоліків стало можливим завдяки результатам, отриманим у попередніх розділах, що забезпечує внутрішню цілісність дослідження та поєднання теоретичного й емпіричного рівнів пізнання. Як зазначають О. Г. Данильян і О. П. Дзьобань, емпіричне дослідження стимулює теоретичне пізнання, ставлячи перед ним нові наукові завдання [61, с. 129–130]. Цей взаємозв'язок простежується і в даній роботі: аналіз виявлених закономірностей дозволяє вийти на новий рівень осмислення проблем формалізації цивільних процесуальних норм.

В енциклопедичних джерелах недолік пов'язується з упущеннями або помилками, тлумачиться як негативна риса або ознака, а також як відхилення від норми або дефект [230; 231]. Недоліки формалізації цивільних процесуальних норм права, виявлені в межах юридичного, технологічного та квалітологічного підходів, свідчать про наявність системних проблем у формалізації цивільних процесуальних норм права.

З урахуванням наукових підходів [232, с. 40; 233, с. 7, 15; 234, с. 10–11] проблеми формалізації цивільних процесуальних норм права можна визначити як теоретичні та практичні труднощі забезпечення їх формальної визначеності. Вони залишаються актуальними, поки не з'ясовані дискусійні питання методологічного забезпечення та організації відповідної практичної діяльності.

Таким чином, зіставлення категорій «проблеми» та «недоліки» в контексті формалізації цивільних процесуальних норм права свідчить про їх тісний взаємозв'язок: проблеми пов'язані з теоретичними та практичними труднощами, що відповідає юридичному та технологічному підходам, тоді як недоліки – з помилками, негативними рисами або ознаками, а також з відхиленнями від норми чи дефектами, що відповідає квалітологічному підходу. Водночас виявлені

недоліки свідчать і про наявність проблем, тому методологічно виправданим є акцентування уваги саме на них.

Актуальність наукового дослідження проявляється у двох взаємопов'язаних вимірах: теоретичному та практичному [233, с. 15–17]. Теоретичний вимір охоплює: уточнення сутності й взаємозв'язку правил формалізації; розкриття закономірностей їх взаємодії; визначення місця правил формалізації в системі правил юридичної техніки. Практичний вимір полягає у виявленні особливостей застосування правил у правотворчій діяльності, оцінці їх ефективності та недоліків, а також формулюванні шляхів удосконалення правотворчої практики.

Аналіз основних недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні та засобів їх подолання підсумовує результати попередніх розділів та виступає методологічною основою для розвитку наступних рівнів аналізу предмету дослідження.

Враховуючи зазначене, можна констатувати, що недоліки формалізації цивільних процесуальних норм права доцільно розглядати з урахуванням практичних та теоретичних труднощів (проблем). Для посилення системності їх аналіз буде здійснено у межах наступних блоків: 1) змістовні; 2) кадрові; 3) процедурні.

Запропонований поділ дозволяє краще розкрити досліджуване явище, оскільки забезпечує глибше розуміння самих недоліків та пов'язаних із ними проблем, взаємозв'язків між ними, а також взаємозв'язків формалізації норм права в межах різних підходів до її розуміння. Він підтверджує тезу про те, що формалізація норм права є системним явищем, яке може бути досліджене з позицій різних підходів до його розуміння, проте в процесі функціонування ці підходи є тісно взаємопов'язаними, а також тезу про те, що юридична техніка як галузь знань охоплює не лише сукупність відповідних правил, а й низку теоретичних питань, пов'язаних із їх застосуванням.

Таким чином, з метою забезпечення повноти та всебічності цього дослідження, з урахуванням наявних обмежень і специфіки предмету, аналіз

недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права виступає актуальним і необхідним етапом його розвитку. Проведення такого аналізу дає змогу не лише обґрунтовано сформулювати засоби подолання виявлених недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права, а й окреслити перспективи подальших наукових досліджень у цій сфері, сприяючи розвитку методологічної основи правотворчої діяльності.

Змістовні недоліки формалізації цивільних процесуальних норм права, такі як нечіткість законодавчого закріплення та доктринального визначення правил формалізації, призводять до неоднозначності їх тлумачення та застосування в правотворчій діяльності.

У підрозділах 1.1 та 2.1 акцентовано, що правила чіткості та зрозумілості характеризуються різноспрямованою дією, що може ускладнювати одночасне забезпечення високих показників і чіткості, і зрозумілості в межах однієї конструкції. Аналогічно, поєднання правил диспозитивності та неприпустимості зловживання процесуальними правами також може створювати складнощі при одночасному їх застосуванні, що було детально розглянуто у підрозділі 2.2. Такі приклади наочно демонструють необхідність комплексного підходу до формалізації цивільних процесуальних норм права, що враховує критерії пріоритетності їх застосування.

Іншим недоліком формалізації цивільних процесуальних норм права, пов'язаним з змістом правил формалізації, є визначення необхідної міри у дотриманні правил, які можуть бути дотримані з різним рівнем інтенсивності. Недостатня або надмірна інтенсивність їх дотримання може не забезпечити поставленої мети – наділення норм права необхідними властивостями формальної визначеності. Наприклад, чіткість норми права забезпечується вживанням спеціальної термінології, деталізацією та системністю викладу нормативного матеріалу [156, с. 149–154]. Проте, як слушно зауважує І. Д. Шутак, «надмірне використання дефініцій призводить до зайвого перенавантаження тексту, ускладненого розуміння правового регулювання суб'єктами права та непотрібної формалізації, що виключає гнучке застосування

норми права» [11, с. 164]. У той же час надмірну деталізацію поряд із суперечливістю О. Петришин розглядає як недоліки законів, що призводять до виникнення специфічного феномену «надмірної юридіфікації» [234, с. 88].

Таким чином, чіткість норми права як правило формалізації може дотримуватись із різним рівнем інтенсивності, що зумовлює необхідність визначення розумної межі. Недостатня чіткість призводить до правової невизначеності, тоді як надмірна чіткість – до описаних вище недоліків формалізованої норми.

Розглянемо детальніше ці два недоліки та спробуємо визначити можливі засоби їх подолання.

Визначення пріоритетів у дотриманні правил формалізації цивільних процесуальних норм права є необхідною умовою наділення таких норм властивостями формальної визначеності. Змістовні вимоги правил формалізації, як нормативно закріплених, так і доктринально сформульованих, не завжди можуть бути узгоджені в межах однієї нормативної конструкції. Це зумовлює необхідність встановлення пріоритетності відповідних правил і, у певних випадках, допускає надання переваги дотриманню одного з них за рахунок обмеженого застосування іншого.

В абз. 3 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про правотворчу діяльність» відповідність та узгодженість закріплено як вимоги до формалізації норм права [110, абз. 3 ч. 1 ст. 34]. Водночас зазначені вимоги сформульовані недостатньо чітко та не доповнені нормативним тлумаченням, що може зумовлювати труднощі їх практичного застосування. Зокрема, у ситуаціях неможливості одночасного узгодження норми з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили та приведення її у відповідність актам вищої юридичної сили. Такі колізії виникають у випадках, коли норма нормативно-правового акта рівної юридичної сили, з якою узгоджено формалізовану норму, сама не відповідає нормативно-правовому акту вищої юридичної сили.

І. М. Доляновська та Н. В. Степаненко, досліджуючи зазначені вимоги як правила формалізації норм права, зазначають, що їх дотримання у правотворчій

діяльності є однією з основних умов забезпечення стабільності правової системи. Автори відзначають як спільні, так і відмінні характеристики цих правил формалізації. Зокрема до відмінних характеристик вони відносять ступінь обов'язковості зазначених правил [235, с. 59, 64]. Позиція авторів видається послідовною та заслуговує на підтримку. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини також вказує на методологічну виправданість такого підходу [52, с. 10–18].

На прикладі розглянутих правил простежується, що відсутність визначеності у питанні їх конкурентності має істотні негативні наслідки, зокрема у вигляді посилення колізійності законодавства. Відповідність та узгодженість належать до загальних правил формалізації норм права, дотримання яких забезпечує наділення таких норм властивістю системності. Через ці правила реалізується включення окремої норми до цілісної системи права та забезпечується її узгоджене функціонування з іншими нормативними приписами.

Р. І. Радейко у своєму доробку, присвяченому особливостям формалізації права як стадії правотворчого процесу, зазначає, що результатом такого процесу має бути не лише формалізований зовнішній вигляд норми, а й її органічне включення до загальної системи права [236, с. 84].

Схожої позиції дотримується О. Петришин, який наголошує, що відповідний недолік формалізації законодавства на сьогодні має об'єктивний характер, пов'язуючи його зі зростанням кількості законів, що вирізняються надмірною деталізацією та внутрішньою суперечливістю [234, с. 86–102].

В. К. Антошкіна, досліджуючи проблеми реалізації вимог юридичної техніки, також визначає прогалини в праві, конкуренцію норм та правові колізії як недоліки, що мають місце в системі законодавства. Автор виокремлює об'єктивні та суб'єктивні чинники виникнення законотворчих помилок, до яких, зокрема, відносить складність правотворчого процесу [237, с. 23].

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція А. Г. Байбак, яка, досліджуючи формальну визначеність у системі властивостей і характеристик позитивного права, зазначає, що вона «передуює системності, оскільки для того,

щоб щось систематизувати, передусім потрібно створити норму права і викласти її на папері» [9, с. 7]. Такий підхід узгоджується з висновками, сформульованими вище, оскільки саме недостатня формальна визначеність норм унеможлиблює їх належну узгодженість і породжує колізійність законодавства [43, с. 15–22].

Обґрунтованою також видається думка про те, що формальна визначеність передує не лише системності, а й таким властивостям права, як загальнообов'язковість, нормативність і регулятивність, оскільки без належної формалізації норма не здатна повноцінно виконувати свою регулятивну функцію в межах правової системи.

Водночас авторка не доходить висновку, що формальна визначеність не лише передує вказаним властивостям позитивного права, а й охоплює їх. Крім того, не включає розгляду проблеми пріоритетів між чіткістю та зрозумілістю, хоча вони були згадані автором. Це підтверджується наведеною далі цитатою, де поняття «чітко», «ясно» і «конкретно» застосовуються в одному смисловому ряду без відповідних уточнень: «Ми можемо зробити висновок про зв'язок системності і формальної визначеності, оскільки для чіткого регулювання суспільних відносин, а тим паче для визначення однорідних суспільних відносин, для виокремлення функціонального призначення норми права вони мають бути чітко, ясно і конкретно викладені; також ці норми не мають містити у собі двозначності. А саме ці характеристики притаманні формальній визначеності» [9, с. 4].

В частині особливих правил формалізації також прослідковуються відповідні тенденції. Вище було зазначено про різноспрямованість дії деяких принципів цивільного судочинства, які розглядалися на предмет виявлення змістовних вимог щодо формалізації цивільних процесуальних норм права, зокрема: змагальність, диспозитивність та неприпустимість зловживання процесуальними правами; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом.

Науковці також відзначають схожі думки. Зокрема, Ю. В. Неклеса у своєму дослідженні, присвяченому еволюції принципів змагальності та диспозитивності у цивільному процесі України, зазначає: «Отже, підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що для еволюції принципів диспозитивності й змагальності завжди було характерним наявність двох протилежних тенденцій. З одного боку, для принципу диспозитивності – розширення диспозитивних повноважень осіб, що беруть участь у справі, з іншого боку – посилення активності суду в процесі. Для принципу змагальності – його зміцнення з видаленням суду від процесу доказування, одночасно з наділенням суду повноваженнями з самостійного отримання доказів у справі» [238, с. 386].

Таким чином, прослідковується логіка, що принцип диспозитивності має різноспрямовану дію не лише стосовно принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами, а й у співвідношенні з принципом змагальності. У свою чергу, подібну напругу можна констатувати і щодо принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами, який також проявляє подібну взаємодію з обома іншими принципами.

З огляду на те, що змістовні недоліки формалізації права пов'язуються з нечіткістю законодавчого закріплення правил юридичної техніки формалізації та одночасно з недостатністю їх наукового дослідження, з урахуванням попереднього аналізу пропонуються наступні засоби їх подолання.

Проаналізований раніше приклад конкуренції правил чіткості та зрозумілості, а також відповідності та узгодженості, з урахуванням аналізу прецедентної практики ЄСПЛ, свідчить про доцільність впорядкування правил формалізації норм права залежно від пріоритетності їх дотримання.

Розвиваючи цей підхід, пропонується класифікація правил формалізації на три групи за пріоритетністю їх дотримання:

– критичні – правила, які мають застосовуватися завжди, оскільки їх недотримання призводить до критичних недоліків формальної визначеності норми права;

– факультативні пріоритетні – правила, які застосовуються у межах, що не суперечать критичним правилам, і суттєво сприяють забезпеченню формальної визначеності норми права;

– факультативні допоміжні – правила, які застосовуються у межах, що не суперечать критичним та факультативним пріоритетним правилам, для посилення формальної визначеності норми права.

У випадку виникнення конкуренції між правилами, що мають однакову пріоритетність, пропонується орієнтуватися на те правило, яке краще сприятиме досягненню мети правового регулювання. Запропонований підхід є повним і логічно завершеним, а також методологічно обґрунтованим і практично доцільним, оскільки дозволяє зручно орієнтуватися в системі правил формалізації норм права, сприяє економії часу та зменшенню ймовірності допущення помилок під час правотворчої діяльності. У підсумку він забезпечує оптимізацію правотворчого процесу, дозволяючи швидше реагувати на динамічні зміни суспільних відносин з дотриманням правил формалізації норм права.

Додатково пропонується умовний поділ правил формалізації цивільних процесуальних норм права для ілюстрації методологічних можливостей запропонованого підходу. Він має орієнтовний характер і може змінюватися з урахуванням змін у законодавстві про цивільне судочинство, а також результатів подальших досліджень у цій сфері.

Оскільки до критичних правил формалізації включають ті, недотримання яких призводить до критичних недоліків формальної визначеності норми права, то пропонується віднести до їх переліку наступні. Серед загальних правил: правило чіткості; правило відповідності (нормативно-правовим актам вищої юридичної сили); правило реальності; правило змістовності. Серед особливих правил формалізації цивільних процесуальних норм, що відображають процесуальні аспекти їх формалізації: верховенство права; обов'язковість судового рішення; повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом. Серед особливих правил формалізації цивільних процесуальних норм права, що відображають матеріально-правові

аспекти їх формалізації: правило юридичної рівності; правило вільного волевиявлення; правило майнової самостійності.

Так як факультативні пріоритетні правила формалізації включають ті, які не є критичними, але суттєво сприяють забезпеченню формальної визначеності норм права, пропонується віднести до їх переліку наступні. Серед загальних правил: правило зрозумілості; правило логічності; правило узгодженості (з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили); правило термінологічної єдності. Серед особливих правил формалізації цивільних процесуальних норм, що відображають процесуальні аспекти їх формалізації: забезпечення права на апеляційний перегляд справи; гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами.

Оскільки факультативні допоміжні правила формалізації включають усі інші правила, що посилюють формальну визначеність норм права, але їх недотримання не суттєво впливає на результат, то до їх переліку пропонується віднести наступні. Серед загальних правил: правило економічності; правило ергономічності; правило гнучкості. Серед особливих правил формалізації цивільних процесуальних норм, що відображають процесуальні аспекти їх формалізації: диспозитивність; пропорційність; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом.

В доповнення розглянемо приклад практичного застосування запропонованого рішення. Розглянемо правила з різним рівнем пріоритетності. Правило відповідності нормам нормативно-правових актів вищої юридичної сили, яке віднесено до критичних правил формалізації, та правило узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили, яке віднесено до факультативних пріоритетних. Обидва правила відіграють важливу роль у забезпеченні формальної визначеності цивільних процесуальних норм, однак у разі їх конкуренції перевагу слід надати критичному правилу, оскільки воно є обов'язковим для застосування у всіх випадках. У наведеному прикладі це

обґрунтовується тим, що відповідність актам вищої юридичної сили має безумовний пріоритет порівняно з узгодженістю з актами рівної юридичної сили.

І. М. Доляновська та Н. В. Степаненко обґрунтовують пріоритет вимоги відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили порівняно з вимогою узгодженості, пов'язуючи його з ієрархічною побудовою законодавства та закріпленим у ст. 8 Конституції України принципом верховенства права. Автори також наголошують на відмінності наслідків недотримання зазначених правил і засобів подолання можливих недоліків формалізації норм [235, с. 62–63].

Позиція авторів заслуговує на підтримку і, в контексті порушеного питання, підтверджує доцільність запропонованого засобу подолання аналізованого недоліку формалізації цивільних процесуальних норм права.

Прикладом також можна розглядати конкуренцію правил зрозумілості (факультативне пріоритетне) та гнучкості (факультативне допоміжне). Обидва правила можуть бути важливими в контексті формалізації окремої норми, однак якщо їх одночасне дотримання на бажаному рівні є неможливим, перевагу слід надати правилу зрозумілості, як такому, що більшою мірою забезпечує формальну визначеність норми права.

Зазначене зумовлено тим, що цінність гнучкості для правового регулювання не є настільки критичною, як зрозумілість. Якщо норма є гнучкою, але при цьому незрозумілою, вона характеризується меншою здатністю ефективно впливати на суспільні відносини, ніж у протилежному випадку. Зрозумілість забезпечує ефективність застосування права у більшості випадків, тоді як гнучкість – переважно у винятках.

Таким чином, запропонований поділ правил формалізації за рівнем пріоритетності може розглядатися як дієвий засіб подолання аналізованого недоліку формальної визначеності цивільних процесуальних норм права, завдяки чому посилюється методологічна основа здійснення правотворчої діяльності.

Розглянемо детальніше недолік, пов'язаний із визначенням необхідної міри дотримання правил формалізації. Вище було описано важливу характеристику

правил формалізації, яка полягає в тому, що деякі з них можуть застосовуватися з різним рівнем інтенсивності, тоді як інші – лише в одному, фіксованому рівні, за аналогією з диспозитивними та імперативними нормами права. Наприклад, правило чіткості може проявлятися у вигляді різного рівня деталізації: низького, помірного або надмірного. Натомість правило реальності може бути або дотримано, або ні.

Крім того, кожне з правил, що можуть бути дотримані з різним рівнем інтенсивності, має певний діапазон, у межах якого його дія дозволяє наділяти норми права властивостями формальної визначеності. Так, правило чіткості передбачає бажаний рівень деталізації, за якого суб'єкт права здатен передбачити наслідки своїх дій. Додаткова деталізація, наприклад, коли вона зумовлена потребами інших правил, є допустимою до того моменту, поки не створює зворотного ефекту: внаслідок плутанини, викликаной надмірною деталізацією, втрачається можливість чітко передбачати наслідки дій.

Водночас правило змістовності досягає оптимального ефекту на найвищому рівні інтенсивності, тобто коли норма містить виключно нову інформацію. Проте вважається допустимим, якщо така норма частково дублює вже відомі положення – за умови, що це сприяє кращій орієнтації суб'єкта у правовому регулюванні.

Таким чином, кожне з правил формалізації має власні орієнтири оптимального дотримання. Надмірне або недостатнє їх дотримання не призводить до наділення норм права необхідними властивостями формальної визначеності і може мати зворотний ефект.

Отже, виникає потреба: по-перше, розмежувати правила формалізації на ті, що можуть дотримуватися з різним рівнем інтенсивності, та ті, що не можуть; по-друге, визначити діапазони оптимальної інтенсивності дотримання тих правил, які можуть застосовуватися з різним рівнем інтенсивності.

Впорядкування правил формалізації у такий спосіб є важливим для її розуміння в праві в межах усіх трьох підходів. З юридичного підходу – оскільки воно сприяє розвитку та систематизації знань про правила юридичної техніки

формалізації; з технологічного – оскільки отримані знання дозволяють оптимізувати процес формалізації норм права; з квалітологічного – оскільки доповнює перелік критеріїв для оцінки формалізації вже існуючих норм.

Цей недолік, так само як і попередній, не отримав належної наукової уваги. Водночас окремі науковці все ж звертали увагу на його наявність. Зазначене було проілюстровано у підрозділах 2.1 та 2.2 під час аналізу загальних правил формалізації норм права та особливих правил формалізації цивільних процесуальних норм права, що відображають процесуальний аспект їх формалізації. Деякі позиції прецедентної практики ЄСПЛ також стосуються порушеного питання, зокрема у контексті дотримання правила чіткості. Аналіз його практики дозволяє дійти висновку, що для формалізації норм різних галузей права можливі відмінності в необхідному рівні чіткості: для конституційних та приватноправових норм допустимим є нижчий рівень чіткості, а для публічно-правових норм необхідний – високий [52, с. 16–17].

У науковій літературі подібні судження можна знайти і щодо інших правил формалізації. Наприклад, правило термінологічної єдності. Це правило також може бути дотримане з різним рівнем інтенсивності. Якщо його дотримання буде мінімальним, можуть траплятися випадки непослідовного використання різних термінів у межах одного нормативно-правового акта.

Так само і надмірна інтенсивність дотримання цього правила видається небажаною, оскільки жорстке обмеження варіантності термінів без урахування контексту застосування може призвести до втрати гнучкості. Це обмежує адаптивність позитивного права та ускладнює точне відображення специфічних правових ситуацій, особливо у випадках, коли в межах певних суспільних відносин усталено використовувати один термін для позначення кількох різних значень або, навпаки, різні терміни для позначення одного значення, що не викликає плутанини серед більшості адресатів норм права.

Н. В. Степаненко, досліджуючи особливості використання спеціалізованої термінології під час формалізації норм права, зазначає про «необхідність помірною та зваженого використання спеціалізованої термінології – у межах,

продиктованих потребою забезпечення правової визначеності, запобігання термінологічній плутанині та підвищення доступності права для його адресатів» [239, с. 145]. Подібні судження висловлює і І. Д. Шутак [11, с. 164].

Більш наочно розглядуваний недолік описує А. Ткачук. Автор зазначає, що у нормативних актах неприпустиме використання штучних термінів та жаргону, оскільки це може ускладнювати сприйняття правових норм. Водночас автор визнає, що на практиці існують випадки, коли застосування таких термінів є доцільним, адже вони вже стали усталеними та зрозумілими широкому загалу. Так, наприклад, термін «відмивання коштів», хоча й має неофіційне походження, використовується в законодавстві завдяки своїй зрозумілості та ефективності у правозастосуванні [240, с. 210–211].

Автор доповнює свою думку ще одним прикладом – використанням термінів «двійка» і «трійка» у ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [241, ст. 11]. Він зазначає: «Як бачимо, у ст. 1 законодавець свідомо пішов на використання в законі понять «двійка» і «трійка», які не є юридично визначеними, проте стали зрозумілими для всіх жаргонними термінами». Такий підхід до формалізації норми, на думку автора, обумовлений прагненням досягти «максимально швидкого правового ефекту» [240, с. 210–211].

Згадані терміни мають визначення в енциклопедичних джерелах [242; 243], тому в процесі правозастосування існує можливість уточнення їх значення, звернувшись до відповідних джерел. Таким чином, судження автора щодо цього питання виглядають слушними та заслуговують на підтримку.

Відповідно до ч.ч. 1–2 ст. 34 Закону України «Про правотворчу діяльність», правила термінологічної єдності необхідно дотримуватися у частині використання термінів і понять, які мають бути уніфіковані впродовж усього тексту нормативно-правового акта. У ч.ч. 2–4 ст. 35 зазначається, що терміни нормативно-правових актів повинні відповідати термінології Конституції України, цього Закону, інших законів, а також нормативно-правових актів вищої юридичної сили. Вони мають бути короткими, лексично правильно

сформульованими, однозначними та зрозумілими. Перевагу надають загальнонавживаній та спеціальній термінології. Водночас передбачені винятки, наприклад, щодо застарілих термінів у випадках необхідності забезпечення історико-правової відповідності [110, ч. 1, 2 ст. 34; ч. 2–4 ст. 35].

Правило термінологічної єдності віднесено до таких, що більшою мірою наділяють норми права властивістю системності. Однак, як уже зазначалося, деякі правила формалізації можуть перебувати в стані конкуренції між собою.

Нормативно закріплене виключення щодо застарілих термінів, а також вказівка на використання загальнонавживаної або спеціалізованої термінології (якщо це забезпечує більшу доступність норми для її адресата) ілюструє необхідність поєднання властивостей системності та ефективності в процесі формалізації норм права.

Таким чином, видається виправданим уточнити це правило як таке, що передбачає вживання уніфікованої термінології в межах одного нормативно-правового акта, у якому міститься формалізована норма. Таке судження обумовлено тим, що різні нормативно-правові акти орієнтовані на різних адресатів і регулюють правовідносини, які відрізняються за змістом. Повна уніфікація термінології між такими актами є не лише малоімовірною, а й методологічно недоцільною.

Прикладом на підтвердження цього судження може слугувати вживання терміну «докази» в ЦПК та КПК, оскільки відмінними за змістом є правовідносини, що регулюються відповідними кодексами, визначення відповідного терміну також відрізняється [59, ст. 76; 244, ст. 84]. Використання цього терміну у цивільному судочинстві в тому значенні, яке він має у кримінальному, і навпаки, було б недоречним.

Отже, правила формалізації можуть бути поділені за критерієм рівня інтенсивності їх дотримання на: ті, що можуть бути дотримані з різним рівнем інтенсивності (градуальні), та ті, що дотримуються з фіксованим рівнем інтенсивності (дихотомічні).

Градуальним правилам властивий діапазон інтенсивності їх дотримання. Розуміння такого діапазону дозволяє об'єктивно оцінити рівень формальної визначеності норми права щодо конкретного правила формалізації. Якщо інтенсивність дотримання правила перебуває в межах цього діапазону, норма права є формально визначеною у частині такого правила.

Додатково доцільно проілюструвати градуальність правил формалізації у межах допустимої інтенсивності, щоб продемонструвати еластичність таких правил, яка не притаманна дихотомічним.

Розглянемо правило чіткості на прикладі першого речення ч. 2 ст. 157 ЦПК України. Це речення має таку редакцію: «Ухвала суду про забезпечення позову є виконавчим документом та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим законом» [59, ч. 2 ст. 157].

Ухвала суду також є різновидом судового рішення, що зазначено у ст. 258 ЦПК. Відтак, це речення можна було б викласти більш деталізовано, додавши уточнення про те, що ухвала про забезпечення позову є формою судового рішення [59, ст. 258].

Водночас можливий і менш деталізований варіант викладення, з вилученням уточнення про те, що йдеться саме про ухвалу суду, оскільки в цивільному судочинстві тільки суд постановляє ухвали. За бажанням можна також прибрати або згадку про те, що така ухвала є виконавчим документом, або про те, що вона має відповідати вимогам до такого документа, адже обидва ці судження логічно впливають одне з одного, і їх одночасне згадування не є обов'язковим.

У всіх описаних вище випадках суб'єкт права здатен передбачити наслідки своїх дій без виникнення плутанини. Водночас чинна формалізація виглядає досить вдалою, оскільки підвищує ергономічність норми, усуваючи потребу звертатися до інших норм для уточнення необхідної інформації.

Таким чином, градуальні правила, завдяки властивій їм еластичності, забезпечують ширші можливості для їх дотримання, що особливо важливо у випадках, коли їх необхідно поєднати з іншими правилами формалізації.

Отже, належним засобом подолання недоліку, пов'язаного з визначенням необхідної міри дотримання правил формалізації, можна вважати впорядкування правил формалізації за критерієм варіативності їх дотримання на: дихотомічні – такі, що не допускають варіативності дотримання; градуальні (від лат. *gradatio* – «поступова зміна») – такі, що допускають варіативність дотримання.

Додатковим засобом подолання розглянутого недоліку формалізації процесуальних норм права можуть стати подальші дослідження, спрямовані на визначення діапазонів оптимального рівня дотримання градуальних правил.

Запропонований підхід може мати практичне застосування. Поділ правил формалізації на дихотомічні та градуальні може бути використаний у подальших дослідженнях і правотворчій практиці для покращення орієнтування в характеристиках норм права та оцінки їх формалізації в процесі розробки.

Так, дихотомічні правила (наприклад, правило відповідності або правило реальності) не мають варіативності при їх дотриманні. В процесі формалізації це означає, що такі правила можуть бути перевірені першими – як базова умова формальної визначеності норми.

Натомість градуальні правила (наприклад, чіткість, зрозумілість, ергономічність, термінологічна єдність) дотримуються у вимірюваній інтенсивності, яка може варіюватися залежно від конкретних потреб. У правотворчій практиці це дозволяє гнучко адаптувати норму до конкретного контексту без ризику втрати властивостей, якими її наділяє таке градуальне правило.

Зазначені засоби подолання недоліку, пов'язаного із визначенням необхідної міри дотримання правил формалізації, можуть розглядатися як: методологічний інструмент – для вибору і коректного дотримання відповідних правил формалізації з урахуванням конкретних потреб; інструмент оцінювання – для порівняння різних варіантів формалізації.

У результаті покращується впорядкованість правотворчої діяльності, її прозорість і контрольованість, створюється можливість оцінювати та предметно аналізувати перебіг формалізації права.

Наступним блоком розглянемо недоліки кадрового забезпечення правотворчої діяльності фахово підготовленими спеціалістами та недостатній рівень професійної підготовки.

Формальна визначеність джерел права залежить від багатьох практичних та теоретичних складових, серед яких – не лише наявність і якісна розробленість методологічного інструментарію. Важливу роль відіграють і практичні складові, що пов'язані із застосуванням відповідних правил формалізації. Серед таких можна виокремити: складові, пов'язані з процедурами формалізації; складові, пов'язані із суб'єктами, котрі застосовують правила формалізації.

Оскільки предметом даного дослідження є саме юридична техніка формалізації, а не формалізація в праві у всіх підходах до її розуміння, слід внести уточнення щодо необхідності розгляду зазначених питань в контексті нашого дослідження.

По-перше, це зумовлено потребою чіткого розмежування недоліків формалізації залежно від їх походження, що, у свою чергу, дозволяє більш чітко визначати, на що саме слід впливати для їх усунення та якими засобами це доцільно робити.

По-друге, аналіз практичної складової недоліків формалізації норм права дозволяє актуалізувати структуру методологічного матеріалу та підвищити рівень його відповідності реальним потребам правотворчої практики.

По-третє, зазначене дає змогу відмежувати вплив методологічного забезпечення формалізації від впливу практики його застосування на стан формалізації цивільних процесуальних норм права.

Отже, розгляд недоліків, пов'язаних із кадровим чинником у формалізації цивільних процесуальних норм права, є необхідним етапом на шляху до їх системного осмислення, наступного ефективного впливу на них та глибшого розуміння предмета дослідження загалом.

Недолік формалізації процесуальних норм права в частині кадрового забезпечення правотворчої діяльності фахово підготовленими спеціалістами зумовлюється складністю самої правотворчої діяльності, яка є комплексним

процесом, що вимагає високого рівня теоретичних знань та практичних навичок. Тому одним із найважливіших чинників, що впливають на забезпечення процесуальних норм права властивостями формальної визначеності, є професіоналізм осіб, залучених до правотворчої діяльності.

Від рівня їх підготовки та здатності застосовувати отримані знання на практиці істотно залежить кінцевий результат правотворчого процесу. Важливість результатів правотворчої діяльності для врегулювання суспільних відносин обумовлює необхідність фахової підготовки спеціалістів та високого рівня їх професіоналізму.

Ряд науковців підкреслює значення професіоналізму для правотворчої діяльності. Так, І. О. Биля-Сабадаш зазначає: «нормативно-правові акти повинні розроблятися і прийматися особами, які мають фахову освіту та професійні навички і вміння» [245, с. 230]. Ця думка заслуговує підтримки, оскільки професіоналізм лежить в основі правотворчої діяльності: лише фахівці, які володіють достатніми компетенціями у сфері юридичної техніки, здатні забезпечити високий рівень якості розроблених ними норм права.

Подібну позицію підтримує Р. Ю. Яценко, який у своєму дослідженні системи принципів правотворчої діяльності виділяє принцип професіоналізму як один із базових елементів системи правотворчих принципів [246, с. 257].

О. Р. Дашковська, детально аналізуючи значення професіоналізму в нормотворчій діяльності, підкреслює необхідність спеціалізованої фахової підготовки для розробки проєктів нормативно-правових актів, а також наявність практичних знань, навичок та вмінь. Ігнорування зазначених вимог, за її словами, пов'язане з прийняттям норм, що не відповідають реальним потребам суспільства, та грубими відхиленнями від правил юридичної техніки.

Автор зазначає: «Тому сьогодні актуальним завданням є формування штату та резерву фахівців, здатних організовувати і проводити висококваліфіковану нормотворчу діяльність. Вони повинні знати прийоми і способи нормотворчості. Для цього необхідна фахова підготовка, яка повинна планомірно здійснюватися в освітніх установах, на курсах підвищення кваліфікації керівних працівників, у

системі поточної професійної підготовки співробітників державних органів, які є суб'єктами нормотворчої діяльності» [247, с. 36].

Ця цитата наочно демонструє, що недолік кадрового забезпечення фахово підготовленими спеціалістами безпосередньо впливає на якість і ефективність правотворчої діяльності. Крім того, у ній простежуються вказівки на перспективні засоби його подолання, які видаються логічними та доцільними.

І. І. Онищук у своєму дослідженні, присвяченому техніці юридичного письма в нормативно-правових актах, звертає увагу на важливість організації процесу юридичного письма. За словами автора: «Внаслідок чіткої організації процесу юридичного письма суб'єкти правотворчості уникнуть різноманітних деформацій, зокрема таких, як правотворчі помилки, які знижують якість нормативно-правових актів та інших юридичних документів, ефективність правового регулювання в цілому. Попередити чи подолати такі негативні явища можна лише завдяки досконалій юридичній техніці, що охоплює питання організації процесу юридичного письма, яке має бути більш економічним, а його результат – більш якісним» [248, с. 97].

Автор також підкреслює важливість організації системи теоретико-практичного навчання з використанням юридичних конструкцій як засобу поліпшення ефективності правових документів [248, с. 161].

В іншому доробку І. І. Онищук також зазначає: «Окремо слід зупинитися на тому, що законотворчість передбачає наявність у законодавців не тільки загальної соціальної культури, а й вимагає від них спеціальних знань, певних навичок володіння мистецтвом формування і формулювання законодавчої волі, яких вони досить часто не мають. Ці знання в юридичній науці називають законодавчою технікою, яка являє собою певну систему вимог при створенні нормативно-правових приписів та їх систематизації» [249, с. 11].

Таким чином, автор послідовно відображає проблему недостатньої підготовки законодавців та суб'єктів нормотворчої діяльності, вказуючи на наявність розглядуваного недоліку та на можливі засоби його подолання, які заслуговують на підтримку.

Принагідно варто зазначити, що пов'язані з цим недоліком проблеми вже частково вирішуються шляхом впровадження спеціалізованих освітніх програм у закладах вищої освіти, зокрема у Навчально-науковому інституті права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (магістерська програма «Законодавча діяльність та нормопроєктування в Україні») [250] та у Державному податковому університеті (магістерська програма «Правотворчість та нормопроєктування в Україні») [251].

Ці приклади свідчать про практичну реалізацію заходів щодо підвищення рівня професійної підготовки суб'єктів правотворчої діяльності, що, у свою чергу, сприяє підвищенню якості формалізації цивільних процесуальних норм права.

Водночас, згідно з даними ЄДЕБО станом на червень 2025 року, лише вказані два заклади вищої освіти в Україні пропонують програми такого спрямування.

Програма Київського національного університету імені Тараса Шевченка почала реалізовуватись з 2021 року, а програма Державного податкового університету – з 2023 року. Станом на 2025 рік статистика поданих заяв та зарахованих осіб є наступною.

До Київського національного університету імені Тараса Шевченка всього подано заяв з 2021 по 2024 роки – 370, з них зараховано на навчання – 55 (2021р: 98 заяв, зараховано – 10; 2022р.: 12 заяв, зараховано – 12; 2023р.: 119 заяв, зараховано – 15; 2024 р.: 141 заяв, зараховано – 18) [250].

До Державного податкового університету всього подано заяв з 2023 по 2024 роки – 61, з них зараховано на навчання – 4 (2023р.: 15 заяв, зараховано – 0; 2024р.: 46 заяв, зараховано – 4) [251].

Всього з 2021 по 2024 роки по обох ЗВО було подано 431 заяв, з них зараховано на навчання – 59 [250; 251].

Як засоби подолання розглянутого недоліку кадрового забезпечення правотворчої діяльності фахово підготовленими спеціалістами можуть бути розглянуті наступні:

По-перше, розвиток та продовження реалізації вже започаткованих спеціалізованих магістерських програм у закладах вищої освіти, а також започаткування аналогічних програм в інших закладах. Такий підхід забезпечує системне формування професійної підготовки майбутніх фахівців у сфері юридичної техніки та нормопроєктування.

По-друге, доцільно виявити реальні потреби практики у фахово підготовлених спеціалістах за напрямком юридичної техніки. При цьому слід враховувати, що такі спеціалісти можуть працювати не лише над проєктами законів, що приймаються Верховною Радою України, але й над іншими видами нормативно-правових актів у структурах державної та комунальної влади. За результатами такого дослідження можливо буде визначити структуру та особливості попиту на таких спеціалістів, що надалі може бути використано для вдосконалення пропозицій закладів вищої освіти на ринку освітніх послуг, зокрема в частині розширення або уточнення змісту навчальних програм.

По-третє, передбачити обов'язкове підвищення кваліфікації таких спеціалістів упродовж професійної діяльності, аналогічно до порядку підвищення кваліфікації адвокатів [172, абз. 4, ч. 1 ст. 21], нотаріусів [252, абз. 9 ст. 5], суддів [134, ч. 2 ст. 89] та інших. Такий захід дозволить забезпечити постійне оновлення знань і навичок, підтримання високого рівня професійної компетентності та належної якості правотворчої діяльності.

Таким чином, комплексне поєднання зазначених заходів здатне значною мірою усунути кадрові недоліки формалізації цивільних процесуальних норм права та забезпечити високий рівень їх формальної визначеності в процесі правотворчої діяльності.

Практична цінність запропонованих засобів полягає у комплексному підході, який поєднує фахову підготовку спеціалістів у межах спеціалізованих освітніх програм із подальшим підвищенням їхньої кваліфікації після здобуття освіти. Такий підхід забезпечує підтримання та безперервний розвиток професійних компетентностей, що є важливим з огляду на значущість результатів діяльності таких спеціалістів для правової системи та суспільства загалом.

Адаптація освітніх програм до потреб ринку праці через урахування реального попиту на таких спеціалістів, а також налагодження зворотного зв'язку між роботодавцями й закладами вищої освіти дають змогу забезпечити актуальність відповідних освітніх програм. Зазначене дозволяє орієнтувати підготовку кадрів на задоволення нагальних потреб практики та підвищує ефективність використання знань у реальних умовах правотворчої діяльності.

Реалізація такого підходу сприятиме підвищенню якості формалізації норм цивільного процесуального права завдяки залученню до правотворчої діяльності фахово підготовлених осіб, здатних забезпечити відповідність результатів їх роботи правилам юридичної техніки.

Крім того, розвиток відповідних освітніх програм та зростання кількості спеціалістів у цій сфері очікувано стимулюватиме активізацію наукових досліджень у відповідному напрямі, а також формування здорової конкуренції як між закладами освіти, що пропонують такі програми, так і між фахівцями на ринку праці. У підсумку це сприятиме поліпшенню стану формальної визначеності позитивного права та, як наслідок, оздоровленню правового клімату в країні.

Окремої уваги заслуговує недолік формалізації цивільних процесуальних норм права, пов'язаний із недостатнім рівнем розуміння суб'єктами правотворчої діяльності специфіки та особливостей регульованих суспільних відносин. Формалізація норм права, особливо у частині такої важливої їх властивості, як ефективність, нерозривно пов'язана з глибокою обізнаністю суб'єктів правотворчої діяльності зі змістом та специфікою правовідносин, для врегулювання яких формалізуються відповідні норми.

Відсутність належної обізнаності або її недостатній рівень на етапі формалізації може призвести до недотримання відповідних правил формалізації, які наділяють норми права властивостями ефективності.

Зокрема, правило економічності не може бути реалізоване без глибокого розуміння регульованих суспільних відносин, оскільки для цього необхідно усвідомлювати, яких саме витрат ресурсів вимагатиме реалізація прав або

виконання обов'язків суб'єктами правовідносин у конкретному контексті, а також як ці витрати співвідносяться з можливими санкціями чи заохоченнями.

Аналогічно, правило ергономічності передбачає врахування того, який спосіб реалізації прав і виконання обов'язків буде більш зручним та прийнятним для адресатів у межах конкретних суспільних відносин.

Дотримання правила реальності, яке віднесено до критичних правил формалізації, також значною мірою залежить від того, наскільки глибоко суб'єкти правотворчої діяльності розуміють зміст і особливості правовідносин, щодо яких здійснюється формалізація норми права.

На прикладі цивільних процесуальних правовідносин цей недолік може проявлятися у недостатньому розумінні труднощів, з якими зіштовхуються учасники цивільного судочинства – судді, адвокати, експерти, сторони у справі та інші особи, що беруть участь у процесі. Особливо це стосується реальних можливостей виконання встановлених обов'язків та реалізації процесуальних прав, на чому було акцентовано у підрозділі 2.1.

Складовою досліджуваного недоліку є також відсутність ефективного зворотного зв'язку між суб'єктами правотворчої діяльності та адресатами формалізованих норм права, який необхідний для врахування реального досвіду правозастосування при подальшому вдосконаленні норм права.

Правовий моніторинг можна розглядати як ключовий канал зворотного зв'язку між нормативно-правовими актами, нормами права та результатами їх впливу та реалізації, що безпосередньо пов'язує його з ефективністю законодавства. Таку позицію відстоюють А. М. Колодій та В. М. Тернавська, які наголошують на доцільності використання правового моніторингу саме для оцінки результатів впливу норм права [253, с. 95–104]. І. І. Оніщук також пов'язує зворотний зв'язок «між законодавцем і правозастосовувачем» із забезпеченням ефективності норм права, підкреслюючи практичне значення моніторингу для оцінки якості правових приписів [254, с. 162; 255, с. 9]. Т. І. Тарахонич зазначає, що правовий моніторинг є засобом забезпечення дієвості та ефективності правових приписів [256, с. 428].

Подібні судження підтримують А. Г. Лапко та А. І. Хальота, які визначають правовий моніторинг як «потужний інструмент забезпечення якості та ефективності нормативно-правових актів та практики їх реалізації», що дозволяє оцінити сучасний стан законодавства, його ефективність та виявити детермінанти, які впливають на фактичне виконання норм права [257, с. 28–29].

Крім того, у наукових роботах, присвячених оцінці впливу нормативно-правових актів на суспільні відносини, також підкреслюється значення механізмів контролю та аналізу ефективності правотворчої діяльності. Так, Н. І. Атаманчук наголошує на важливості оцінки впливу проєктів нормативно-правових актів, що передбачена чинним законодавством, зокрема Законом України «Про правотворчу діяльність» [110, ст. 30] та Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [258, ст. 8]. Водночас автор звертає увагу на практичну проблему: у пояснювальних записках до проєктів НПА часто відсутнє належне обґрунтування обраного варіанту вирішення проблеми на основі аналітичних, статистичних даних, наукових досліджень та консультацій із заінтересованими сторонами [259, с. 12–13].

Таким чином, аналіз наукових джерел дозволяє констатувати, що правовий моніторинг та оцінка впливу є ефективними засобом забезпечення якості та результативності норм права, а їх впровадження та системне використання може істотно сприяти підвищенню формальної визначеності та ефективності цивільних процесуальних норм.

Для більш предметного аналізу ефективності законодавства доцільно розглянути приклади оцінки впливу окремих норм права на практичну діяльність. Так, М. В. Тонкошкур та С. В. Кравцова дослідили вплив законодавства у сфері туризму, зокрема нових вимог щодо ліцензування та контролю якості туристичних послуг. Автори показали, що запровадження таких вимог впливає на операційну діяльність туристичних операторів, зумовлюючи збільшення витрат, ускладнення процедур та зростання адміністративного навантаження. Це дослідження демонструє, що оцінка впливу дозволяє

прогнозувати конкретні наслідки правового регулювання та може слугувати ефективним інструментом вдосконалення правотворчої діяльності, підвищення ефективності позитивного права [260, с. 59–64].

Правовий моніторинг та оцінка впливу не є новими інструментами для правотворчої діяльності. Так, 13 квітня 2016 року було укладено Міжінституційну угоду між Європейським Парламентом, Радою Європейського Союзу та Європейською комісією «Про кращу законотворчість». Розділ 3 цього документа присвячений інструментам покращення законотворчості, серед яких виділяються: оцінка впливу [261, п. 12–18], консультації та зворотний зв'язок із громадськістю та зацікавленими сторонами [261, п. 19], а також Ex-post оцінка чинного законодавства [261, п. 20–24].

На офіційній тематичній сторінці Європейської комісії, присвяченій оцінці впливу, зазначається, що цей інструмент використовується для з'ясування доцільності втручання з боку ЄС та для аналізу потенційних наслідків запропонованих рішень. Оцінки впливу здійснюються на етапі підготовки, до остаточного формулювання законодавчої ініціативи, і охоплюють три напрями: економічний, соціальний та екологічний. Кожен звіт перевіряється незалежним органом (Рада регулярного контролю), який готує відповідні висновки [262].

На рівні ЄС ці інструменти інтегровані в програму «Краще регулювання», у межах якої приймаються відповідні документи органами ЄС. Європейська комісія в рамках цієї програми розробила «Кращі правила для регулювання» [263] та «Кращий набір інструментів для регулювання» [264], у яких правовому моніторингу та оцінці впливу приділена значна увага [263, розд. 4, п. 4; розд. 5, п. 5; 264, розд. 2, 3, 5, 6, 8].

Таким чином, правовий моніторинг та оцінка впливу слугують важливими механізмами, які дозволяють законодавцю отримати об'єктивну інформацію про реальні наслідки правового регулювання та підвищити ефективність формалізації норм права, враховуючи як потреби практики, так і наукові рекомендації.

Отже, чинне законодавство України, зокрема Закони «Про правотворчу діяльність» та «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», уже передбачає механізми забезпечення зворотного зв'язку між законодавцем і практикою через використання оцінки впливу та правового моніторингу. У науковій літературі підкреслюється важливість застосування цих інструментів для підвищення ефективності позитивного права.

Водночас дослідники відзначають, що суб'єкти правотворчої діяльності не завжди належним чином дотримуються встановлених законодавством вимог, що підтверджує Н. І. Атаманчук [259, с. 12–13]. Окремі автори, зокрема А. М. Колодій, А. Г. Лапко та А. І. Хальота вважають доцільним ухвалення спеціального закону, який би регулював правовий моніторинг та передбачав відповідальність за ухилення від його здійснення [257, с. 32–33].

У межах дослідження юридичної техніки формалізації норм права виділено правила, що забезпечують наділення норм властивостями ефективності. Дотримання таких правил потребує від суб'єкта правотворчої діяльності глибокого знання змісту та специфіки суспільних відносин, щодо яких формалізується норма.

Закріплення інструментів правового моніторингу та оцінки впливу в законодавстві є необхідною, але недостатньою умовою для їх ефективного застосування. Реалізація цих інструментів значною мірою залежить від фахової підготовки осіб, залучених до правотворчої діяльності, а також від організації системи обліку практичних результатів реалізації норм права. Тому підвищення кваліфікації та спеціалізована підготовка законодавців і експертів є ключовим засобом подолання цього недоліку та забезпечення ефективної формалізації норм цивільного процесуального права.

Таким чином, як засоби подолання розглянутого недоліку доцільно розглядати часткове застосування підходів, аналогічних тим, що були запропоновані при аналізі попереднього недоліку, а саме – забезпечення правотворчої діяльності фахово підготовленими спеціалістами. Йдеться, зокрема, про запровадження спеціалізованих освітніх програм у закладах вищої

освіти та організацію системи підвищення кваліфікації. Додатковою складовою є поглиблення наукових досліджень, присвячених відповідним інструментам – оцінці впливу, правовому моніторингу тощо – а також механізмам контролю за їх належним і ефективним застосуванням.

Особливу увагу слід приділити вивченню досвіду Європейського Союзу, де відповідні інструменти вже запроваджені та функціонують. Спільними зусиллями вітчизняних науковців і практиків можливо адаптувати успішний досвід ЄС до українського правотворчого контексту з урахуванням його особливостей. Зокрема, варто дослідити роль Наглядової ради з питань регулятивних органів Європейської комісії (Regulatory Scrutiny Board), яка є незалежним органом і перевіряє якість кожного звіту з оцінки впливу, надаючи офіційні висновки [265].

Дослідження функціонування цього органу, порівняння його з вітчизняними аналогами та виявлення переваг і недоліків дозволить сформулювати конкретні пропозиції щодо вдосконалення правотворчої діяльності в Україні.

Процедурні недоліки формалізації цивільних процесуальних норм права також справляють істотний вплив на стан їх формальної визначеності. Навіть за наявності розробленої методології та належної фахової підготовки суб'єктів правотворчої діяльності застосування правил формалізації характеризується певними процедурними особливостями, які можуть впливати на кінцевий результат.

Серед загальної сукупності таких недоліків доцільно виокремити ті, що є найбільш релевантними з огляду на тематику даного дослідження, тобто безпосередньо полягають у недотриманні правил формалізації цивільних процесуальних норм права, а отже, зменшують рівень системності та дієвості процесуальних норм права.

Першим серед таких недоліків слід виділити низький рівень дотримання правил формалізації норм права, які забезпечують системність правових норм. Системність у цьому контексті передбачає, що норма права повинна гармонійно

інтегруватися до загальної системи нормативно-правових актів, забезпечувати відповідність та узгодженість із іншими нормами, уникати суперечностей і дублювання. Недотримання правил формалізації, які забезпечують властивості системності, призводить до фрагментарності та розрізненості правового регулювання, ускладнює орієнтацію суб'єктів у правовому полі та підвищує ризик некоректного застосування норм.

На практиці дотримання правил формалізації, що забезпечують системність цивільних процесуальних норм, ускладнюється двома ключовими чинниками. Перший – величезний обсяг нормативного матеріалу, який необхідно опрацювати для виявлення всіх аспектів регулювання, що впливають на застосування правил формалізації. Це включає аналіз Конституції, чинних міжнародних договорів, законів, підзаконних актів, постанов, роз'яснень та судової практики, які прямо або опосередковано регулюють відповідні відносини. Великий обсяг документів ускладнює процес узгодження нових норм із наявними, збільшує ймовірність помилок, пропусків або недооцінки важливих деталей регулювання, що, у свою чергу, може знизити якість формалізації.

Другий ключовий чинник – це відмінності у регулюванні суспільних відносин та вживаній термінології в уже існуючих нормативно-правових актах, як вищої, так і рівної юридичної сили. Ці відмінності створюють потребу у визначенні пріоритетності при застосуванні правил формалізації, оскільки нові або змінювані норми повинні враховувати наявне регулювання, не суперечити йому і не створювати правову плутанину. Наприклад, при формалізації цивільних процесуальних норм, необхідно враховувати різницю в термінології між Цивільним процесуальним кодексом та іншими нормативно-правовими актами, що регулюють суміжні правовідносини, зокрема адміністративні чи господарські. Неврахування таких відмінностей може призвести до помилкового застосування правил формалізації, що негативно вплине на системність та узгодженість норм.

Стосовно першої складової зазначимо наступне. Станом на 22 січня 2026 року база «Законодавство України» включає загалом 289682 документи. Чинних

серед них – 118972 [266]. Перевірка такого обсягу нормативного матеріалу для потреб застосування правил формалізації в правотворчій практиці може характеризуватись високим рівнем складності. Однак, в контексті формалізації цивільних процесуальних норм права, воно може бути спрощеним за врахування наступних обставин.

По-перше, ЦПК є спеціальним НПА, що регулює суспільні відносини довкола здійснення цивільного судочинства, тому в питаннях регулювання таких відносин його узгодженість з НПА рівної юридичної сили не характеризується високим рівнем методологічної необхідності;

По-друге, кількість НПА вищої юридичної сили порівняно з ЦПК є значно меншою від загального обсягу чинних документів включених до бази «Законодавство України». До них відноситься Конституція України та міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою. Станом на 22 січня 2026 року база «Законодавство України» містить 10715 міжнародних документів, серед них лише частка таких, що регулюють сферу цивільного судочинства [267]. До них відносяться міжнародні договори, перелік яких було наведено в підрозділі 1.3, та рішення ЄСПЛ, які в силу Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» також потребують врахування при формалізації цивільних процесуальних норм права [268];

По-третє, правило термінологічної єдності є градуальним, оптимальна міра дотримання якого обмежується послідовним використанням термінології в межах одного НПА.

Стосовно другої складової, а саме відмінності у регулюванні суспільних відносин та вживаній термінології у чинних нормативно-правових актах (НПА) вищої та рівної юридичної сили, необхідно зазначити наступне.

По-перше, в частині НПА рівної юридичної сили доречно застосовувати колізійне правило *lex specialis derogat legi generali* (спеціальний закон скасовує дію загального) [74, с. 400–406].

По-друге, в частині ж конкуренції НПА різної юридичної сили доречно застосовувати запропонований вище поділ правил формалізації за критерієм їх пріоритетності. В контексті пропонованого поділу правило відповідності обґрунтовано розглядати як критичне, а правило узгодженості – як факультативне пріоритетне. Отже, у випадку конкуренції цих правил переважному застосуванню підлягатиме правило відповідності.

Незважаючи на звуження обсягу нормативного матеріалу, який потребує врахування, він залишається масивним, і його опрацювання залишається складним та трудомістким завданням. Для подолання цих труднощів застосовуються організаційні та методологічні засоби, серед яких: використання електронних баз даних, тематичне сортування НПА, визначення пріоритетності документів та урахування міжнародних актів і практики ЄСПЛ.

Щодо правила термінологічної єдності, у цій частині вже здійснено суттєві заходи на законодавчому рівні. Зокрема, запровадження Єдиного глосарія правових термінів та наповнення розділу «Термінологія законодавства» бази даних «Законодавство України» дозволяє забезпечити уніфікацію термінології та її послідовне використання. Станом на 22 січня 2026 року до цього глосарія включено 104 407 термінів [146; 110, ч. 5 ст. 35; 269], що суттєво полегшує процес формалізації норм права та підвищує якість правотворчої діяльності.

Таким чином, поєднання колізійних правил, поділу правил формалізації за пріоритетністю та впровадження Єдиного глосарія термінів дозволяє зменшити негативний вплив відмінностей у регулюванні та термінології та підвищити рівень системності та узгодженості цивільних процесуальних норм права, що є необхідним фактором їхньої ефективності та передбачуваності для учасників судового процесу.

Розділ «Термінологія законодавства» бази даних «Законодавство України» функціонує як пошуковий сервіс, створений відповідно до технологічної схеми інформаційного наповнення вебресурсу. Він не містить уніфікованих термінів, а лише об'єднує вже вживані у законодавстві терміни з посиланнями на відповідні нормативно-правові акти. Відтак цей розділ носить довідковий характер і не має

офіційного статусу, незважаючи на його розміщення на офіційному вебсайті Верховної Ради України [270, п.п. 95, розд. 3, дод. 3].

Натомість Єдиний глосарій правових термінів є офіційним самостійним документом, затвердженим на рівні закону. Його створення передбачене ч. 5 ст. 35 Закону України «Про правотворчу діяльність», відповідно до якої: «З метою забезпечення єдності термінології, що вживається у нормативно-правових актах України, створюється Єдиний глосарій правових термінів» [110, абз. 1 ч. 5 ст. 35]. Таким чином, він є безпосереднім інструментом забезпечення уніфікації термінології, що надзвичайно важливо для формалізації норм права та підвищення їх системності.

З урахуванням викладеного вище, специфіки досліджуваного процедурного недоліку та стану вирішення пов'язаних із ним проблем, як засоби його подолання доцільно пропонувати активне використання сучасних інформаційних технологій і штучного інтелекту. Зокрема, йдеться про розробку та впровадження спеціалізованого програмного забезпечення для потреб правотворчої діяльності, що забезпечує ефективну формалізацію норм права.

Актуальність такого підходу підтверджується, зокрема, результатами дослідження Болонського університету «Правопроектування в епоху штучного інтелекту та оцифрування» [271, с. 1–96], де зазначається, що штучний інтелект може бути ефективно використаний для перевірки узгодженості нових правових норм із існуючим набором нормативних приписів, а також для виявлення потенційних колізій і недоліків у формулюваннях [271, п.п. 2 п. 6].

Подібний підхід підтверджується і правотворчою практикою Європейського Союзу, де вже застосовується програмне забезпечення AT4AM та LEOS [272; 273]. Ці системи дозволяють автоматизувати процес складання законопроектів, перевірку узгодженості норм, забезпечення єдності термінології та оперативне формування аналітичних звітів щодо потенційних проблем у правових актах.

На практиці впровадження спеціального програмного забезпечення для дотримання правил формалізації, що наділяють норми права властивостями

системності, дозволяє значно спростити процес пошуку чинних норм у системі законодавства України. Це особливо актуально для формалізації цивільних процесуальних норм права, які повинні відповідати або узгоджуватися з великою кількістю актів вищої та рівної юридичної сили. Програмні продукти з інтегрованими функціями штучного інтелекту можуть автоматизовано формувати перелік відповідних нормативних актів, виділяти ключові аспекти, що потребують підвищеної уваги, та сигналізувати про потенційні конфлікти або розбіжності у термінології.

Впровадження таких технологічних рішень забезпечує кілька практичних ефектів, зокрема: спрощення процедурної частини формалізації норм права, зменшення трудомісткості та навантаження на правотворців; підвищення системності та узгодженості норм, оскільки програмне забезпечення забезпечує автоматичну перевірку відповідності нових норм існуючому законодавству; економію часу та ресурсів правотворчої діяльності, що дозволяє концентруватися на аналітичних та методологічних аспектах та спростити рутину складову; можливість інтегрованого аналізу термінології, що сприяє більш точному дотриманню правила термінологічної єдності та запобігає плутанині у формулюваннях норм; формування підстав для подальшого вдосконалення методології правотворчої діяльності, зокрема шляхом інтеграції аналітичних даних про ефективність норм у правозастосуванні.

Таким чином, поєднання використання Єдиного глосарія правових термінів з автоматизованими технологічними інструментами і штучним інтелектом дозволяє ефективно вирішувати розглянутий процедурний недолік формалізації цивільних процесуальних норм права, забезпечуючи їх системність.

Утиснуті часові рамки як процедурний недолік правотворчої діяльності зумовлюються динамічним розвитком суспільних відносин, різноманітними кризовими явищами та іншими обставинами, що вимагають оперативного реагування у вигляді внесення змін до чинних норм права або прийняття нових.

Часові обмеження правотворчої діяльності можуть унеможливлювати повне дотримання всіх правил юридичної техніки формалізації норм права.

Водночас зволікання з прийняттям необхідних змін може призводити до настання істотної шкоди регульованим суспільним відносинам. Наприклад, у випадках, коли зміни у законодавстві обумовлені потребою протидіяти поширенню інфекційних хвороб або пов'язані з ліквідацією стихійного лиха.

Існуючі правотворчі процедури переважно розраховані на плановість і виважений перебіг подій у суспільному житті. Проте з перших років незалежності України гармонійні та передбачувані умови для здійснення правотворчої діяльності є радше винятком, ніж правилом. Політичні, економічні, епідеміологічні, військові та інші кризи змінювали одна одну, а стрімкий технічний прогрес і зростання ролі інформаційних технологій лише посилили потребу в швидкому правотворчому реагуванні.

Отже, правотворча діяльність має бути здатною до швидкої адаптації законодавства до стрімких змін у суспільному житті та одночасно забезпечувати дотримання правил юридичної техніки формалізації.

Водночас правотворчість є складним процесом, що вимагає тривалої підготовчої роботи. У ситуації, коли дотримання всіх правил формалізації потребує значного ресурсу часу, впродовж якого суспільні відносини зазнають шкоди внаслідок відсутності належного регулювання, право втрачає свою ефективність як регулятор суспільних відносин.

З огляду на викладене, доцільним видається методологічно обґрунтувати впровадження режимів правотворчої діяльності із визначенням відповідного переліку правил, які підлягають обов'язковому дотриманню в межах кожного з них, зокрема планового, оперативного та невідкладного режимів правотворчості. Такий підхід дозволяє систематизувати правотворчу діяльність залежно від рівня екстреності, а також визначити допустимий обсяг процедурних дій і вимог юридичної техніки формалізації, які можуть бути реалізовані в конкретних умовах.

Запровадження диференційованих режимів правотворчості створює передумови для забезпечення розумного балансу між необхідністю оперативного реагування на зміни суспільних відносин і дотриманням правил юридичної

техніки формалізації норм права, що забезпечують їх правову визначеність, системність та ефективність. У цьому контексті плановий режим правотворчості має передбачати повний і всебічний цикл підготовки нормативно-правових актів із дотриманням усіх вимог юридичної техніки, включаючи проведення наукової експертизи, громадського обговорення та міжвідомчого погодження. Оперативний режим, своєю чергою, повинен передбачати скорочені строки виконання окремих процедур при збереженні ключових вимог до змістовної узгодженості та формальної визначеності правових норм. Невідкладний режим правотворчості, який застосовується в умовах кризових або надзвичайних ситуацій, має забезпечувати мінімально необхідний рівень формалізації норм права з метою їх негайного впровадження, з подальшим приведенням у відповідність до повного обсягу вимог юридичної техніки після стабілізації відповідних суспільних відносин.

З метою характеристики порушеного питання в контексті даного дослідження доцільно звернути увагу на судову реформу 2016 року, в межах якої Цивільний процесуальний кодекс України отримав нову редакцію. Зазначена реформа була обумовлена рядом взаємопов'язаних політичних та економічних чинників, серед яких важливе місце посідали вимоги Європейського Союзу, Міжнародного валютного фонду та інших міжнародних партнерів і донорів України, які пов'язували надання фінансової, економічної та інституційної підтримки з необхідністю реформування судової системи України відповідно до європейських стандартів верховенства права, незалежності судової влади та ефективності правосуддя [274, с. 41].

Г. Михайлюк зазначає, що відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» судова реформа передбачала два основних етапи, першим із яких було «негайне оновлення законодавства, спрямоване на відновлення довіри до судової влади», що мало на меті швидке усунення найбільш критичних недоліків функціонування судової системи та забезпечення її легітимності в очах суспільства. Другий етап передбачав здійснення системних законодавчих змін, включаючи «прийняття нової Конституції та, після неї, нових законів щодо

судової влади та інших пов'язаних з нею правових інститутів», що мало створити комплексну нормативну основу для функціонування оновленої судової системи [274, с. 42].

При цьому автор звертає увагу на те, що в контексті зазначеної реформи «новий Закон про судоустрій був підготовлений швидко, без будь-яких консультацій з Венеціанською комісією». Крім того, зазначається, що цей закон «був поспішно прийнятий Верховною Радою у процедурно сумнівний спосіб», що може свідчити про наявність ознак порушення встановлених процедур правотворчої діяльності, а також недотримання окремих вимог юридичної техніки формалізації правових норм [274, с. 42].

Нова редакція Цивільного процесуального кодексу України також зазнала суттєвої наукової критики з боку представників юридичної науки, які звертали увагу на наявність окремих змістовних, системних та формально-юридичних недоліків. Зокрема, деякі її положення згодом були визнані неконституційними рішеннями Конституційного Суду України, що підтверджує наявність недоліків, пов'язаних із недотриманням правила відповідності актам вищої юридичної сили [275, с. 329–331; 276, п. 2, 3 резолютивної частини рішення; 277, п. 1, 2 резолютивної частини рішення; 169, п. 2, 3 резолютивної частини рішення; 278, с. 14]. Водночас, незважаючи на наявність зазначених недоліків і критичних зауважень, судова реформа загалом відбулась та стала важливим етапом розвитку процесуального законодавства України, хоча, як зазначають дослідники, вона не повною мірою виправдала всі покладені на неї очікування щодо підвищення ефективності судочинства та забезпечення належного рівня доступу до правосуддя [279, с. 94; 280, с. 363; 281, с. 64].

Зазначена реформа передбачала здійснення значних обсягів правотворчої діяльності, пов'язаних із розробленням, узгодженням та прийняттям великої кількості нормативно-правових актів, що регулюють організацію та функціонування судової системи, а також процедурні аспекти здійснення правосуддя. За таких умов правила юридичної техніки формалізації норм права могли бути недотримані як з причин обмеженості часу та необхідності швидкого

прийняття відповідних нормативно-правових актів, так і з причин недостатнього рівня наукової розробленості відповідної методології правотворчої діяльності, яка б забезпечувала ефективне поєднання оперативності правотворчого реагування з належним рівнем формалізації правових норм.

Крім того, значний обсяг правотворчої діяльності, що здійснювався у відносно стислі строки, об'єктивно ускладнював належне проведення всіх необхідних етапів, включаючи комплексний аналіз відповідності нових норм існуючій системі законодавства, забезпечення термінологічної єдності, а також усунення потенційних внутрішніх суперечностей і прогалин правового регулювання. Це, своєю чергою, створювало передумови для виникнення окремих недоліків формалізації норм цивільного процесуального права, що підтверджує необхідність подальшого вдосконалення як правотворчих процедур, так і методологічного забезпечення правотворчої діяльності загалом.

Таким чином, досвід судової реформи 2016 року наочно демонструє, що утиснуті часові рамки правотворчої діяльності можуть виступати самостійним процедурним чинником виникнення недоліків формалізації норм права. Водночас це підтверджує доцільність впровадження диференційованих режимів правотворчості та розроблення відповідного методологічного інструментарію, який дозволить забезпечити належний баланс між оперативністю правотворчої діяльності та дотриманням вимог юридичної техніки формалізації норм права.

Підтвердження таких суджень можна знайти у поглядах науковців щодо правотворчих помилок. Так, В. І. Риднюк розглядає однією з причин появи правотворчих помилок «поспішність у розгляді та прийнятті нормативно-правових актів та недотримання встановлених процедур їх прийняття» [282, с. 22]. А. А. Мельник розглядає як причини зниження якості закону: «плюралізм наукових підходів до розуміння техніко-юридичних вимог формування законів» та «відсутність чіткої нормативної регламентації нормотворчої техніки» [283, с. 12].

Тому вважаємо, що правотворчість може відбуватися в утиснутих часових рамках, що має об'єктивні причини. Дотримання всіх правил формалізації норм

права може бути пов'язане з досить тривалою роботою. Своєю чергою, неврегульованість тих чи інших питань у правовідносинах може бути пов'язана із завданням їм істотної шкоди, такої як поширення інфекційних хвороб або зменшення міжнародної підтримки країни. У цьому випадку, в межах даного дослідження, як засіб подолання зазначеного недоліку може бути розглянуто розвиток методології у такий спосіб.

Пропонується комплекс засобів подолання розглянутого недоліку, що складається з таких елементів: 1) виокремлення режимів правотворчої діяльності за критерієм екстреності на невідкладний, оперативний та плановий; 2) посилення використання інформаційних технологій та штучного інтелекту у правотворчій діяльності; 3) постекстрене доопрацювання норм права, що були розроблені та запроваджені в екстреному або оперативному режимах.

Щодо виокремлення режимів правотворчої діяльності вважаємо за необхідне зазначити таке.

Поділ режимів правотворчої діяльності за критерієм екстреності на невідкладний, оперативний та плановий режими дозволяє визначити обсяг правил формалізації, які підлягають обов'язковому застосуванню в кожному з режимів, а також ті правила, якими можна знехтувати.

В основі запропонованого підходу лежить принцип пропорційності [284, с. 294–310], згідно з яким допускається, що шкода регульованим суспільним відносинам, відвернена завдяки екстреному запровадженню або зміні правових норм, є меншою за потенційну шкоду, що могла б виникнути внаслідок недотримання певних правил формалізації.

Із таких позицій у межах невідкладного режиму обґрунтованим є застосування лише критичних правил формалізації та ігнорування інших. Такий режим доцільний у випадках, коли зволікання із запровадженням нових норм може спричинити більшу шкоду для суспільних відносин, ніж нехтування факультативними правилами формалізації.

В оперативному режимі доречним є застосування критичних та факультативних пріоритетних правил формалізації та ігнорування

факультативних допоміжних. Такий режим доцільний у випадках, коли зміни існуючих норм або запровадження нових пов'язані з досягненням значного позитивного ефекту, але зволікання не призведе до істотної шкоди для суспільних відносин.

У плановому режимі застосовуються всі правила формалізації (критичні, факультативні пріоритетні і факультативні допоміжні). Такий режим доцільний у випадках, коли зміни існуючих норм або запровадження нових не пов'язуються з обставинами, які б обумовлювали потребу в невідкладному або оперативному режимі. Цей режим дозволяє забезпечити найвищий рівень формальної визначеності норм права.

Особливо актуальним плановий режим є для формалізації норм, що мають важливе, резонансне або принципове значення для правової системи. Наприклад, у межах цивільного процесуального права такий режим доцільно застосовувати під час формалізації загальних положень (розділ I Цивільного процесуального кодексу України), які закладають фундаментальні засади функціонування цивільного судочинства. Від якості формалізації таких норм залежить правова визначеність, системність та ефективність усього цивільного процесуального права.

Щодо посилення використання інформаційних технологій та штучного інтелекту доцільно зазначити, що відповідна тенденція, яка простежується у багатьох сферах функціонування суспільства, обумовлює необхідність їх використання і в цивільному судочинстві [285, с. 194]. Основними перевагами їх застосування, на думку науковців, є зручність, доступність, а також економія часу та зусиль [271, с. 1–96; 286, с. 1298–1306; 287, с. 92–105]. Для подолання окресленого недоліку такі технології також можуть бути використані. Підтвердження обґрунтованості такого підходу простежується як у згаданому раніше ґрунтовному дослідженні Болонського університету на тему «Правопроекткування в епоху штучного інтелекту та оцифрування», так і у практиці ЄС [271, с. 1–96].

Так, Європейською комісією 9 березня 2021 року було схвалено документ «Цифровий компас 2030: Європейський шлях у цифрове десятиліття». У ньому наголошується на важливості цифровізації для підвищення стійкості та конкурентоспроможності Європи [288].

В абз. 1 п. 1 цього документа зазначено: «Цифрові технології зараз є обов'язковими для роботи, навчання, розваг, спілкування, покупок і доступу до всього – від медичних послуг до культури» [288, абз. 1 п. 1]. Із зазначеного можна зробити висновок, що цей підхід охоплює й сферу правотворчості, оскільки в реаліях сьогодення ефективна законодавча діяльність потребує відповідної цифрової інфраструктури та розвитку компетенцій у цій галузі.

У продовження цієї думки звернемося до документа «Краще регулювання: об'єднання зусиль для створення кращих законів» [289], схваленого Європейською комісією 29 квітня 2021 року, в якому зазначається, що «краще регулювання сприятиме застосуванню принципу «цифрового за замовчуванням» у майбутньому законодавстві ЄС як важливого інструменту для підтримки цифрової трансформації» [289, абз. 6 п. 1].

Як видно, цифровізація всіх сфер суспільних відносин є офіційною політикою Європейського Союзу. Такий підхід поширюється і на правотворчу діяльність, що підтверджується впровадженням цифрових інструментів для її оптимізації.

Зокрема, Європейська комісія запровадила програмне забезпечення LEOS (Legislation Editing Open Software – відкрите програмне забезпечення для редагування законодавства), яке дозволяє створювати та редагувати проекти законів з урахуванням їхньої сумісності між європейськими інституціями [273].

Крім того, Генеральний директорат з інноваційної та технологічної підтримки Європейського парламенту розробив вебінструмент Automatic Tool for Amendments (AT4AM) для автоматизації підготовки, редагування та управління поправками до законодавчих актів, який використовується у роботі Європейського парламенту [272].

За результатами дослідження питань розробки законодавства в епоху штучного інтелекту та цифровізації М. Пальмірані, Ф. Віталі, В. Ван Пюймбрук та Ф. Дуранго відзначають, що цифровізація та штучний інтелект мають потенціал значно підвищити ефективність, якість і прозорість розробки законодавчих актів. Автори пропонують концепцію цифрової екосистеми, яка включає автоматизовані інструменти для аналізу юридичних текстів, підтримки процесу ухвалення рішень та підвищення юридичної узгодженості нормативних актів [271, с. 1–96].

На думку авторів дослідження, однією з головних переваг застосування інструментів інформаційних технологій у законотворчій діяльності є можливість автоматизованого аналізу великих обсягів правових даних, виявлення невідповідностей у законодавстві та пришвидшення процесу правотворчості. Автори зазначають, що «добре інтегрована ІТ-екосистема з «доповненням LEOS» має потенціал для цифрової трансформації законодавчих процесів із значним впливом на якість, ефективність і прозорість» [271, с. 5].

Таким чином, досвід Європейського Союзу наочно свідчить про те, що цифровізація виступає ефективним засобом подолання процедурного недоліку формалізації права, зумовленого обмеженими часовими рамками правотворчої діяльності. Відповідний підхід є доцільним для імплементації у правотворчій діяльності України. Впровадження принципу «цифрового за замовчуванням», використання цифрових інструментів, аналогічних LEOS та AT4AM, а також застосування штучного інтелекту для автоматизованого аналізу даних та виявлення колізій дозволяють значно прискорити процедури формалізації норм права.

Щодо постекстреного доопрацювання норм права, формалізованих у межах екстреного чи оперативного режимів, необхідно зауважити таке.

Запровадження невідкладного, оперативного та планового режимів правотворчої діяльності у поєднанні з посиленням використання інформаційних технологій і штучного інтелекту у правотворчому процесі здатне суттєво знизити виробничу напруженість, пов'язану з обмеженими часовими рамками

правотворчої діяльності. Водночас невідкладний та оперативний режими характеризуються зниженим рівнем формальної визначеності формалізованих норм, що зумовлюється нехтуванням окремими правилами формалізації та загальною квапливістю правотворчого процесу. Таким чином, запропонований комплексний підхід потребує доповнення механізмами постекстреного доопрацювання норм права, що забезпечує його збалансованість, а також надає йому завершеного системного характеру.

У разі здійснення правотворчої діяльності у невідкладному або оперативному режимі постекстрене доопрацювання, що відбувається в менш інтенсивному темпі, забезпечує можливість урахування повного обсягу правил формалізації, зокрема й тих, дотримання яких було свідомо обмежене з метою відвернення шкоди або досягнення істотного позитивного ефекту для суспільних відносин. У подальшому норми, формалізовані з дотриманням усіх необхідних правил, можуть замінювати ті, що були формалізовані в прискорених режимах.

3.2. Напрямки вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права

На підставі здійсненого аналізу наукових підходів, положень чинного законодавства і судової практики щодо предмета дослідження, а також загальних і особливих правил формалізації цивільних процесуальних норм права та виявлених прикладів їх неналежного дотримання в редакції чинного ЦПК України обґрунтовується доцільність узагальнення напрямів удосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права в межах комплексного концептуального підходу.

Складовими даного підходу розглядається вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права у напрямках посилення наукового, правового та прикладного забезпечення формалізації процесуальних норм права.

Доцільно зауважити, що за своїм змістом узагальнення напрямів удосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права відрізняється

більш широким та системним їх окресленням, без прив'язки до конкретних засобів подолання окремих недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права України, як це мало місце в попередньому підрозділі. Водночас запропоновані раніше засоби подолання окремих недоліків формалізації розглядаються як складові елементи комплексного концептуального підходу, що обґрунтовується далі.

У частині посилення правового забезпечення формалізації процесуальних норм права за результатами попереднього дослідження слід визначити такі напрямки вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права.

У процесі дослідження здійснено аналіз 26 правил формалізації. Серед них 11 загальних правил, тобто таких, що є актуальними для всіх норм права незалежно від їхньої галузевої належності, а також 15 особливих правил. Із числа особливих: 12 – таких, що відображають процесуальні аспекти формалізації цивільних процесуальних норм права, та 3 – матеріально-правових.

При розгляді кожного з правил формалізації наведено приклади їх вдалого та невдалого дотримання в чинній редакції ЦПК України. Зазначені приклади вказують на необхідність удосконалення редакції відповідних положень чинного ЦПК України. Це вбачається цілком реальним і перспективним. Розглянемо кілька прикладів удосконалення формальної визначеності положень, у яких правила формалізації було дотримано невдало.

Розглядаючи загальні правила формалізації логічності та змістовності, зазначалося як приклад їх невдалого дотримання ст. 109 ЦПК України. Обґрунтовано, що зазначена норма слугує прикладом невдалого дотримання обох зазначених правил формалізації, оскільки з її змісту неможливо шляхом логічного слідування пов'язати конкретні прояви процесуальної поведінки з наслідками, які вони повинні породжувати [59, ст. 109].

Чинна редакція ст. 109 ЦПК України станом на 22.09.2025 року має такий вигляд:

«У разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести

експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні» [59, ст. 109].

З огляду на те, що негативні наслідки недобросовісної процесуальної поведінки, яка проявляється, зокрема, в ухиленні від надання експертам необхідних матеріалів, логічно мають покладатися на особу, яка вчиняє таку поведінку, що відповідає принципам пропорційності та неприпустимості зловживання процесуальними правами [59, п. 6, 11 ч. 3 ст. 2], формалізацію зазначеної норми з урахуванням правил логічності та змістовності доцільно вдосконалити шляхом викладення її в такій редакції:

«У разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд може визнати встановленою обставину, на яку посиляється процесуальний опонент такого учасника, як на підставу своїх вимог або заперечень – у межах, для з'ясування яких було призначено експертизу».

Зазначене доцільно доповнити поясненнями щодо запропонованої редакції ст. 109 ЦПК України. Запропонована редакція відповідає правилам логічності та змістовності, оскільки створює передумови для формування чіткого логічного зв'язку між процесуальною поведінкою учасників справи та можливими правовими наслідками, а також забезпечує виявлення необхідного регулятивного змісту відповідної процесуальної норми.

У редакції вилучена згадка про «відмову у визнанні факту», оскільки така дія була б доречною лише для тих фактів, на які посиляється учасник справи, що ухиляється від участі в експертизі, проте це вже прямо впливає зі змісту ч. 3 ст. 12 ЦПК, яка закріплює правила розподілу тягаря доказування. Відповідно, якщо сторона не довела факту, на який вона посиляється як на підставу своїх вимог або заперечень, суд не визнає такий факт встановленим. Отже, додаткова згадка про це у тексті формалізованої норми є зайвою та суперечить правилу змістовності, яке вимагає уникнення повторення регулятивного змісту в процесі формалізації права [59, ч. 3 ст. 12].

Водночас у випадках, коли експертиза призначалася за ініціативою процесуального опонента, недобросовісна поведінка у вигляді перешкоджання її проведенню може бути вчинена з метою унеможливлення доведення обставин, на які посилається цей опонент. Саме в такій ситуації надання суду повноваження визнати відповідну обставину встановленою є логічним і функціонально виправданим для виконання завдань цивільного судочинства.

Варто також зазначити, що автори коментарів до цієї статті загалом схожим чином розуміють її регулятивний зміст. Так, А. І. Ріпенко вважає, що наслідки у вигляді «визнання відповідного факту» або «відмови у його визнанні» мають бути несприятливими саме для того учасника справи, який ухиляється від участі в експертизі [55, с. 229]. Водночас М. О. Гетманцев зазначає, що «зміст застосованої до несумлінного учасника процесу санкції судом виражається у настанні найбільш несприятливого у процесуальному сенсі наслідку, що гіпотетично міг би настати у випадку проведення експертизи» [189, с. 241]. Тобто, науковці також вважають, що негативні наслідки мають застосовуватися саме до учасника справи, який проявляє недобросовісну процесуальну поведінку, що відповідає висновкам, зробленим вище.

В продовження розглянемо приклад невдалого дотримання особливого правила формалізації цивільних процесуальних норм права, що відображає процесуальний аспект їх формалізації, – правила відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалено судове рішення.

При розгляді зазначеного правила у підрозділі 2.2 було звернено увагу на ч. 4–5 ст. 141 ЦПК як приклад невдалого його дотримання. Зокрема, чинна редакція дозволяє суду відмовити стороні, на користь якої ухвалене судове рішення, у відшкодуванні судових витрат на підставі того, що вона не змогла заздалегідь точно спрогнозувати їхній розмір [59, ч. 4, 5 ст. 141].

Аналіз змістовних вимог принципу відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалено судове рішення, як правила формалізації цивільних процесуальних норм права, вказує на його взаємозв'язок із принципом пропорційності. Обґрунтовано, що він охоплює дві вимоги до формалізації

норми права: відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалене судове рішення; пропорційність такого відшкодування з урахуванням ціни позову та значення результатів розгляду справи для сторін [204, с. 66; 209, с. 96].

Також зазначено недоцільність пов'язувати прогнозування судових витрат із можливістю їх відшкодування, оскільки таке прогнозування є досить складним завданням у межах змагального процесу. Це обумовлено як неможливістю передбачити повний обсяг майбутніх процесуальних дій, так і коливаннями цін на відповідні послуги та витрат, пов'язаних із розглядом справи.

Варто зазначити, що ч. 4 згаданої статті також містить положення про можливість відшкодування більшого за прогнозований розмір судових витрат, якщо сторона доведе, що не могла передбачити такі витрати на час подання попереднього розрахунку [59, ч. 4 ст. 141].

Доповнимо аналіз позицією, вираженою у прецедентній практиці ЄСПЛ. Суд вважає основним критерієм для відшкодування судових витрат «не тільки те, чи дійсно ці витрати були понесені, але і те, чи були вони обґрунтовано понесені» [290, § 55]. Отже, відмінність позиції ЄСПЛ та чинної редакції ЦПК полягає в тому, що ЄСПЛ пов'язує можливість відшкодування таких витрат із їх обґрунтованістю, тоді як ЦПК – із їх прогнозуванням та значенням результатів розгляду справи для сторін.

Для більш наочної ілюстрації розглянемо приклад із справи «Ятрідіс проти Греції». У цьому випадку сторона, яка виграла справу, одночасно користувалася послугами трьох адвокатів, що, на думку ЄСПЛ, не було об'єктивно необхідним у контексті конкретної ситуації [290, § 56].

З іншого боку, прогнозування судових витрат може відігравати роль орієнтира для сторін щодо можливих негативних наслідків програшу справи, що, своєю чергою, спонукає їх до виваженої процесуальної поведінки. Зокрема, це може стимулювати сторони до використання процедури врегулювання спору за участю судді, до визнання позову або до відмови від нього.

Водночас зазначено, що таке прогнозування має доволі умовний характер, а сума відшкодування може переглядатися з різних міркувань. Наприклад,

відповідно до чинної редакції ЦПК, вона може бути змінена у разі обґрунтування неможливості попереднього розрахунку фактичних витрат, а відповідно до практики ЄСПЛ – у разі обґрунтування самих витрат.

З огляду на викладене, до прогнозування судових витрат слід ставитися не більше ніж як до формальної вимоги і не пов'язувати його з можливістю їх відшкодування. Достатньо передбачити обов'язок зазначення орієнтовної суми таких витрат у відповідних процесуальних документах. Випадки відверто недобросовісного виконання такого обов'язку можуть розцінюватися як прояв неповаги до суду та тягнути застосування наслідків у вигляді штрафу як заходу процесуального примусу [59, ч. 4 ст. 216; 291, ст. 185³].

Розглянемо також приклад невдалого дотримання особливого правила формалізації цивільних процесуальних норм, що відображає матеріально-правові аспекти їх формалізації, – правила вільного волевиявлення.

У підрозділі 2.3 здійснено аналіз статей 438 і 147 ЦПК України як прикладів невдалого дотримання цього правила. У зазначених положеннях передбачено можливість застосування примусу у формі приводу боржника або свідка. Такий підхід суперечить правилу вільного волевиявлення – одній із ознак цивільних правовідносин, із яких походять спори, що розглядаються у порядку цивільного судочинства [59, ст. 438, 147; 58, ст. 1].

З урахуванням також вимог особливого правила формалізації цивільних процесуальних норм права, що відображає матеріально-правовий аспект їх формалізації, – правила майнової самостійності, більш доцільним було б застосування до таких осіб не приводу, а іншого заходу процесуального примусу – штрафу.

Такий підхід є виправданим як із точки зору відповідності зазначеному правилу формалізації, так і з міркувань практичності. При примусовому доставленні свідка до суду існує висока ймовірність того, що його показання будуть упередженими, матимуть низьку доказову цінність і не сприятимуть ефективному розгляду справи. Оскільки примусова явка свідка до суду не гарантує надання ним пояснень щодо предмета спору або обставин, що

обґрунтовують вимоги та заперечення сторін, а також не забезпечує того, що такі пояснення будуть щирими та матимуть доказову цінність, передбачення відповідних процедур у формалізованій нормі не забезпечує досягнення мети доказування в цивільному судочинстві. Аналогічна логіка застосовна і щодо приводу боржника: його процесуальна участь після примусового приводу, найімовірніше, не відповідатиме очікуванням суду або сторін у справі.

Натомість застосування штрафу як заходу процесуального примусу створює прийнятний для цивільних правовідносин стимул добровільно брати участь у цивільному процесі та дотримуватися встановлених обов'язків під загрозою зазнати несприятливих наслідків у майновому вимірі.

Л. А. Островська, коментуючи положення ст. 147 ЦПК, зазначає, що «привід застосовується лише до особи, яка має процесуальний статус свідка. До інших учасників судового процесу (зокрема, експерта) або учасників справи (позивача, відповідача) за неявку в судове засідання може бути застосоване лише штраф» [55, с. 298]. Зазначене також вказує на прояв непослідовності у визначенні судових процедур у межах цієї норми та доречність вдосконалення її формалізації.

У частині посилення прикладного забезпечення формалізації процесуальних норм права за результатами попереднього дослідження обґрунтовуються такі напрями вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права.

На підставі аналізу основних недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права запропоновано конкретні засоби їх подолання, що включають компоненти покращення правотворчої практики. До таких, зокрема, можна віднести: підвищення рівня якості кадрового забезпечення вузькоспеціалізованими фахівцями за напрямом юридичної техніки, визначення реальних потреб практики у таких фахівцях, розвиток спеціалізованих магістерських програм у закладах вищої освіти, періодичне підвищення кваліфікації, посилення використання інформаційних технологій та штучного

інтелекту у правотворчій діяльності; впровадження невідкладного, оперативного та планового режимів організації правотворчої діяльності.

Щодо посилення використання інформаційних технологій у правотворчій практиці необхідно зазначити таке. Аналіз процедурного недоліку формалізації цивільних процесуальних норм права, зумовленого складністю дотримання правил формалізації, що забезпечують такі норми властивостями системності, а також недоліку, пов'язаного зі утиснутими часовими рамками правотворчої діяльності, дозволив обґрунтувати доцільність посилення використання інформаційних технологій, штучного інтелекту та спеціалізованого програмного забезпечення. Зокрема, на прикладі програм «Automatic Tool for Amendments. European Parliament» та «Open Source software for editing legislation», які вже використовуються для правотворчої діяльності ЄС, було продемонстровано, що така практика може мати реальні переваги для потреб формалізації норм права, у тому числі цивільних процесуальних [272; 273].

Стосовно розвитку професійної спеціалізації та посилення професійної компетентності у сфері юридичної техніки на підставі попереднього аналізу доцільно узагальнити, що проблема кадрового забезпечення у цій сфері залишається актуальною. Як зазначалося вище, на сьогодні спеціалізовані магістерські освітні програми пропонуються лише у двох закладах вищої освіти – Навчально-науковому інституті права Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Навчально-науковому інституті права Державного податкового університету. Водночас аналіз показників набору свідчить про порівняно низький рівень зацікавленості абітурієнтів у таких програмах, що може не відповідати реальній потребі ринку праці у вузькопрофільних фахівцях з юридичної техніки. Так, у період з 2021 по 2024 роки на зазначені освітні програми було подано 431 заяву, тоді як фактично зараховано лише 59 осіб, що вказує на дисбаланс між кадровими потребами правотворчої практики та наявними механізмами професійної підготовки відповідних спеціалістів [250; 251].

Складовими вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права в частині розвитку професійної спеціалізації та посилення професійної компетентності у сфері юридичної техніки також є: необхідність популяризації відповідної професійної спеціалізації серед абітурієнтів і студентів; запровадження мотиваційних механізмів стимулювання вступу, зокрема шляхом надання гарантій подальшого працевлаштування у державних і комунальних органах влади; розширення обсягів державного замовлення (збільшення кількості бюджетних місць) на відповідних освітніх програмах.

Ще одним напрямом удосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права в частині посилення прикладного забезпечення формалізації процесуальних норм права є впровадження у правотворчу практику режимів правотворчої діяльності залежно від ступеня її екстреності.

У попередньому підрозділі стиснуті часові рамки правотворчої діяльності було розглянуто як процедурний недолік формалізації цивільних процесуальних норм права, у зв'язку з чим як засіб його подолання запропоновано запровадження невідкладного, оперативного та планового режимів правотворчої діяльності.

Слід зауважити, що в сучасних механізмах правотворчої діяльності вже простежується певна наближеність до такого поділу. Зокрема, чергові та позачергові сесії Верховної Ради України можуть розглядатися як функціональний аналог запропонованої моделі. Так, відповідно до ст. 11 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» передбачено більш стиснуті часові рамки для скликання позачергової сесії, а також для надання народним депутатам документів, що пропонуються для розгляду [50, ст. 11].

Подібне також має місце і в Законі України «Про комітети Верховної Ради України». Зокрема, ст. 43 зазначеного Закону регламентує питання екстреного скликання засідань комітету [51, ст. 43].

Проте зазначене суттєво відрізняється від запропонованої моделі, оскільки в її центрі перебувають саме правила юридичної техніки формалізації норм

права, а також їх диференціація на критичні, факультативні пріоритетні та факультативні допоміжні.

Водночас запропонована модель стосується передусім формалізації норм цивільного процесуального права. Без додаткових досліджень правил юридичної техніки формалізації норм права на прикладі норм інших галузей права її застосування до норм таких галузей, у тому числі в частині загальних правил формалізації, видається недоцільним. Як зазначалося раніше, окремі правила формалізації характеризуються варіативністю міри їх дотримання (градуальні правила), при цьому необхідний діапазон інтенсивності такого дотримання може істотно відрізнятись залежно від відповідної галузі права [52, с. 16, 17].

У частині посилення наукового забезпечення формалізації цивільних процесуальних норм права за результатами попереднього дослідження обґрунтовуються такі напрями вдосконалення.

Проведене дослідження засвідчило актуальність і наукову необхідність подальшого поглиблення знань у сфері юридичної техніки загалом, а також юридичної техніки формалізації норм права зокрема. У ході аналізу встановлено, що значна частина проблемних питань у цій галузі або залишається недостатньо опрацьованою, або перебуває поза межами наукової уваги.

Структурну модель юридичної техніки формалізації норм права було детально обґрунтовано та розкрито в межах цього дослідження, апробовано у наукових публікаціях і в межах міжнародних наукових конференцій, що сприяло уточненню та розвитку її основних положень.

Зазначена модель може розглядатися як концептуальна основа для подальшого розвитку наукових напрацювань у цій сфері, що є перспективним і актуальним для юридичної науки та правотворчої практики.

У продовження дослідження пропонуються напрями наукових розвідок, спрямованих на поглиблення теоретичних і прикладних засад юридичної техніки, актуальність яких була виявлена за результатами проведеного дослідження.

Виокремлені в цьому дослідженні правила формалізації норм цивільного процесуального права відкривають можливість для проведення подальшого дослідження, пов'язаного з правовим моніторингом норм цивільного процесуального права в частині дотримання правил юридичної техніки формалізації норм права.

Таке дослідження відрізнятиметься від цього тим, що воно не обмежуватиметься поданням одного прикладу невдалого дотримання кожного з правил, як це було зроблено з метою ілюстрації самого правила формалізації. Натомість воно матиме на меті оцінити рівень дотримання кожного з визначених правил у формалізації всіх норм цивільного процесуального права України, що дозволить виявити раніше невиявлені властивості досліджуваного явища, зокрема встановити системні закономірності вдалого або невдалого дотримання правил формалізації.

Теоретичною основою такого дослідження можуть слугувати науково-практичні коментарі до ЦПК України, оскільки вони містять постатейний аналіз, що полегшує здійснення відповідного дослідження.

Результати такого дослідження сприятимуть здобуттю нових знань щодо досліджуваних правових явищ і наочно проілюструють масштаби та структуру недоліків формалізації у чинній редакції ЦПК, що становить значний практичний та науковий інтерес.

Перспективним напрямом подальших наукових досліджень також вбачається поглиблений аналіз окремих правил формалізації, особливостей їх прояву та взаємодії з іншими правилами формалізації.

Здійснений у межах цього дослідження аналіз правил формалізації цивільних процесуальних норм права та визначення їх функціональних характеристик як елементів юридичної техніки формалізації можуть слугувати базою для більш ґрунтовного і поглибленого вивчення окремих правил формалізації, що, своєю чергою, здатне розширити інструментальні можливості юридичної техніки як методологічної основи правотворчої діяльності.

Окремі приклади взаємодії правил, наведені у дослідженні, зокрема правил чіткості та зрозумілості, логічності та змістовності, а також інших, показали, що жодне з правил формалізації не функціонує повністю автономно. Наділення права властивостями правової визначеності, системності та ефективності на рівні формалізації норм права пов'язується з поєднанням різних наборів правил формалізації, кожне з яких характеризується особливостями взаємодії з іншими. Наприклад, поєднання правил логічності та змістовності посилює властивості правової визначеності права, у зв'язку з чим ці правила можуть розглядатися як такі, що мають взаємодоповнювальну дію. Натомість правила чіткості та зрозумілості мають різноспрямований характер. Отже, поєднання різних наборів правил може зумовлювати різний вплив на рівень формальної визначеності відповідних норм та на забезпечення їх відповідними властивостями.

Отже, поглиблене дослідження окремих правил юридичної техніки формалізації норм права, особливостей їх прояву та взаємодії має істотну наукову цінність для подальшого розширення знань про юридичну техніку.

Дослідження особливостей формалізації норм права на прикладі норм інших процесуальних і матеріальних галузей права, а також їх порівняльний аналіз зі встановленням спільних і відмінних рис становлять перспективний напрям подальших наукових розвідок. Проведене дослідження було зосереджене на вивченні юридичної техніки формалізації норм права на прикладі норм цивільного процесуального права, однак аналогічні дослідження, здійснені щодо норм інших процесуальних або матеріальних галузей права, можуть мати не лише самостійну наукову і практичну цінність, а й слугувати важливим джерелом вихідних даних для порівняльного аналізу особливостей формалізації норм права у різних галузях.

Зазначене дозволить виявити спільні та відмінні риси формалізації норм цивільного процесуального права у зіставленні з нормами інших галузей – як процесуальних, так і матеріальних, а також сприятиме поглибленню розуміння юридичної техніки формалізації та окремих правил, які вона включає. При цьому склад і зміст особливих правил формалізації норм права матимуть галузеву

зумовленість і відрізнятимуться залежно від специфіки відповідної галузі права, що також становить самостійний науковий інтерес.

Водночас визначені у цьому дослідженні загальні правила формалізації, які мають універсальний характер і застосовуються у всіх галузях права, можуть виявляти відмінності у допустимому діапазоні інтенсивності їх дотримання. Так, у межах аналізу правил чіткості та зрозумілості встановлено, що відповідно до практики Європейського суду з прав людини оптимальний рівень дотримання цих правил може варіюватися залежно від галузі права [52, с. 16, 17].

Окремим перспективним напрямом вдосконалення формалізації права в частині наукового забезпечення слід вважати дослідження правил формалізації нормативно-правових актів та їх порівняння з правилами формалізації норм права. У межах цієї роботи формалізацію права було розкрито через три підходи до її розуміння: юридичний, технологічний та квалітологічний. При цьому формалізацію як складову юридичної техніки віднесено саме до юридичного підходу. Відповідно до цього підходу формалізація розглядається як сукупність правил надання формального вираження нормам права і нормативно-правовим актам.

З огляду на зазначене юридична техніка формалізації за рівнем організації функціонує на двох взаємопов'язаних рівнях: рівні норм права та рівні нормативно-правових актів. Проведене дослідження було зосереджене на аналізі юридичної техніки формалізації норм права (на прикладі норм цивільного процесуального права), тоді як додаткове вивчення правил формалізації нормативно-правових актів дозволить посилити комплексний характер досліджень юридичної техніки формалізації та її прикладну ефективність.

Системне визначення правил формалізації нормативно-правових актів, їх порівняльний аналіз із правилами формалізації норм права, своєю чергою, дозволить виявити діалектичну взаємозалежність зазначених категорій, особливості їх функціональної взаємодії та поглибити розуміння юридичної техніки формалізації як багаторівневої, цілісної системи правил.

Самостійний і перспективний напрям подальших наукових розвідок становить також дослідження правил інтерпретації норм права та їх порівняльний аналіз із правилами формалізації норм права. Сформульована у межах цього дослідження системна модель розуміння юридичної техніки як сукупності правил (методів, прийомів, способів та засобів), що використовуються для формалізації (правотворча техніка) та інтерпретації (техніка правозастосування) права, відкриває перспективи для комплексного аналізу узгодженості, взаємовпливу та функціональної взаємозалежності правил формалізації й інтерпретації норм права.

Додаткове поглиблення розробок у цьому напрямі дозволить виявити закономірності реалізації регулятивного змісту норми права на взаємопов'язаних етапах формалізації та інтерпретації. Таке дослідження відкриє можливості для оцінювання ефективності донесення правової інформації до її адресата залежно від застосованого набору правил формалізації та інтерпретації, інтенсивності їх дотримання та послідовності реалізації. Крім того, відповідні дослідження сприятимуть поглибленню розуміння юридичної техніки як комплексної наукової категорії, що охоплює як техніку формалізації, так і техніку інтерпретації, а також дозволять системно осмислити взаємозв'язок між створенням і тлумаченням права та оцінити вплив взаємодії відповідних правил юридичної техніки на забезпечення формальної визначеності, передбачуваності, системності та ефективності права.

Висновки до розділу 3

Виявлено основні недоліки формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні, до яких віднесено: 1) нечіткість законодавчого закріплення правил формалізації, що призводить до неоднозначності їх тлумачення та застосування; 2) недоліки кадрового забезпечення правотворчої діяльності фахово підготовленими спеціалістами, зокрема недостатній рівень професійної підготовки; 3) процедурні недоліки, що полягають у недотриманні правил

формалізації цивільних процесуальних норм права, а отже, зменшують рівень системності та дієвості процесуальних норм права.

Запропоновано засоби подолання недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні та узагальнено їх у межах таких блоків:

- 1) посилення наукової обґрунтованості змісту та методики застосування правил юридичної техніки формалізації процесуальних норм права, а також класифікації правил за критеріями пріоритетності (на критичні, факультативні пріоритетні та факультативні допоміжні) та варіативності (на градуальні та дихотомічні);
- 2) підвищення рівня якості кадрового забезпечення вузькоспеціалізованими фахівцями за напрямом юридичної техніки, що включає виявлення реальних потреб практики, розвиток спеціалізованих магістерських програм у закладах вищої освіти та періодичне підвищення кваліфікації таких фахівців;
- 3) удосконалення правотворчої практики, що включає посилення використання інформаційних технологій та штучного інтелекту, впровадження невідкладного, оперативного та планового режимів організації правотворчої діяльності, постекстрене доопрацювання норм права, розроблених у невідкладному чи оперативному режимі.

Узагальнено напрями вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права у межах комплексного концептуального підходу, складовими якого є: 1) наукове забезпечення, яке включає моніторинг чинних положень ЦПК України на предмет дотримання правил юридичної техніки формалізації, поглиблений аналіз окремих правил формалізації та їх взаємодії між собою, дослідження формалізації норм в інших процесуальних і матеріальних галузях права та їх порівняльний аналіз, дослідження правил формалізації нормативно-правових актів та їх співвідношення з правилами формалізації норм права, дослідження правил інтерпретації норм права та їх порівняння з правилами формалізації; 2) правове забезпечення, яке передбачає вдосконалення редакції норм ЦПК, розглянутих як приклади невдалого дотримання правил формалізації; 3) прикладне забезпечення, яке включає розроблення та впровадження у правотворчу діяльність спеціалізованого

програмного забезпечення за зразком «Automatic Tool for Amendments. European Parliament» та «Open Source software for editing legislation», що використовуються Європейським парламентом, розвиток професійної спеціалізації та посилення професійної компетентності у сфері юридичної техніки.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження на підставі аналізу поглядів вітчизняних та зарубіжних науковців та чинного законодавства України встановлено на прикладі норм цивільного процесуального права України правила юридичної техніки формалізації процесуальних норм права, характеристика їх правового забезпечення, виокремлено недоліки та обґрунтовано шляхи підвищення рівня формалізованості процесуальних норм права в Україні. На підставі отриманих результатів дослідження сформульовано наступні висновки теоретичного та прикладного характеру.

Визначено стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права у юридичній науці, який заснований переважно на теоретико-правових уявленнях про право як: 1) формально визначений феномен; 2) формалізований феномен; 3) оформлений відповідно до правил юридичної техніки. Узагальнення відповідного стану наукових досліджень дало змогу систематизувати їх у межах трьох основних напрямів: 1) наукові дослідження формальної визначеності права, у яких вона розглядається як властивість права, як результат діяльності уповноважених суб'єктів, а також як сукупність вимог до правотворчої діяльності; 2) дослідження, присвячені формалізації права, яка в юридичній доктрині здебільшого трактується аналогічно формальній визначеності, що дає підстави розглядати ці категорії як взаємопов'язані та близькі за змістом. Принциповою відмінністю між зазначеними категоріями є значення яке вважається для них основним: для формальної визначеності права основним значенням є властивість права, тоді як для формалізації права – процедури та правила їх здійснення; 3) наукові розробки з теорії та практики юридичної техніки, яка у правовій науці розглядається як самостійна правова категорія у вузькому (як сукупність правил, методів, прийомів і засобів правотворчої діяльності) та у широкому значеннях (додатково включає правила, методи, прийоми і засоби правозастосовної діяльності).

Розкрито зміст переваг і функціональних недостатностей сучасних шкіл праворозуміння та методів наукового дослідження як методологічної основи дослідження юридичної техніки формалізації процесуальних норм права (на прикладі норм цивільного процесуального права). Обґрунтовано доцільність застосування інтегративного методологічного підходу як такого, що синтезує сильні сторони кожної з сучасних шкіл праворозуміння та дозволяє уникнути їх функціональних недостатностей як методологічної основи. Методологічними перевагами позитивізму визначено орієнтацію на формальну визначеність і внутрішню логічність права, функціональними недостатностями – надмірний акцент на формалізмі та звуження ролі права до «нормативної волі влади». Перевагами юснатуралізму визначено акцент на справедливості, неупередженості та гуманності, функціональними недостатностями – нечіткість категоріального апарату, суб'єктивізм оцінок і потенційна недоступність у практичному застосуванні. Перевагами соціологічного підходу визначено його реалістичність, ефективність та гнучкість, функціональними недостатностями – схильність до надмірного акценту на функціональності, переоцінювання ролі судової практики та суб'єктивізм у визначенні правових явищ. Обґрунтовано вибір загальнонаукових (аналіз і синтез, індукція і дедукція, конкретизація та узагальнення, аналогія, ідеалізація, формалізація та інтерпретація) і спеціально-наукових (формально-юридичний, порівняльно-правовий та логіко-юридичний) методів дослідження, поєднання яких дозволило повно та всебічно дослідити юридичну техніку формалізації процесуальних норм права, а також отримати обґрунтовані й достовірні результати, що мають теоретичне та практичне значення.

Визначено стан правового забезпечення формалізації цивільних процесуальних норм права в положеннях чинного законодавства України, шляхом узагальнення положень чинного законодавства України, що забезпечують формалізацію цивільних процесуальних норм права за чотирма критеріями: 1) за рівнем нормативного закріплення (міжнародний та національний рівні); 2) за ступенем спеціалізації (загальні (універсальні) та

особливі (галузеві) положення); 3) за функціональним призначенням (методичні (які впливають на визначення правил формалізації) та організаційні (які регламентують формалізацію як процедуру)); 4) за юридичною силою (ієрархічні, тобто ті, що здійснюють субординаційний вплив, та колізійні, ті, що здійснюють координаційний вплив).

Сформульовано на прикладі норм цивільного процесуального права України загальні правила формалізації норм права, а саме: чіткості, зрозумілості, логічності, змістовності, відповідності (нормативно-правовим актам вищої юридичної сили), узгодженості (з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили), термінологічної єдності, реальності, економічності, ергономічності, гнучкості. Обґрунтовано, що зазначенні правила формалізації цивільних процесуальних норм права можуть бути узагальненні залежно від того, яку властивість формальної визначеності вони переважно забезпечують: правову визначеність (правила чіткості, зрозумілості, логічності, змістовності), системність (правила: відповідності, узгодженості, термінологічної єдності) або ефективність (правила: реальності, економічності, ергономічності, гнучкості).

Уточнено процесуальні аспекти формалізації норм цивільного процесуального права України, які полягають у необхідності дотримання принципів цивільного судочинства як особливих правил формалізації. Обґрунтовано, що принципи цивільного судочинства мають імперативний характер і підлягають обов'язковому врахуванню під час формалізації цивільних процесуальних норм. Їх універсальність та обов'язковість зумовлюють прояв процесуального аспекту формалізації: визначають загальні засади цивільного судочинства, встановлюючи межі, у яких повинні формалізуватись відповідні процесуальні норми. Класифіковано принципи цивільного судочинства як особливі правила формалізації залежно від властивості формальної визначеності, яку вони забезпечують у найбільшій мірі: правової визначеності (верховенство права; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, установлених законом; розумність строків розгляду справи судом),

системності (повага до честі й гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; гласність і відкритість судового процесу; повне фіксування судового процесу технічними засобами), ефективності (змагальність сторін; диспозитивність; неприпустимість зловживання процесуальними правами; пропорційність; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судові рішення). Виявлено та проілюстровано випадки недотримання зазначених правил у чинному Цивільному процесуальному кодексі України, що свідчить про недоліки у формалізації окремих процесуальних норм та підтверджує потребу подальшого вдосконалення методологічної основи формалізації цивільного процесуального законодавства.

Уточнено на прикладі норм цивільного процесуального права України, матеріально-правові аспекти їх формалізації, які полягають у необхідності врахування ознак цивільних правовідносин, визначених у статті 1 Цивільного кодексу України, як особливих правил формалізації. До таких правил віднесено: правило юридичної рівності, правило майнової самостійності, правило вільного волевиявлення. Обґрунтовано, що цивільні правовідносини у процесі судового розгляду не повинні втрачати свою приватно-правову природу, а отже, формалізація процесуальних норм має забезпечувати збереження відповідних матеріально-правових ознак. Зокрема, відсутність примусу у цивільних правовідносинах (правило вільного волевиявлення) має відображатись і у формалізації цивільних процесуальних норм права: у них не можуть передбачатися судові процедури, пов'язані з примусовою участю учасників цивільного судочинства. Визначено поділ зазначених особливих правил залежно від властивості формальної визначеності, яку вони забезпечують у більшій мірі: правило юридичної рівності забезпечує правову визначеність; правило майнової самостійності забезпечує системність; правило вільного волевиявлення забезпечує ефективність.

Виявлено основні недоліки формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні, до яких віднесено: 1) нечіткість законодавчого закріплення правил формалізації, що призводить до неоднозначності їх тлумачення та

застосування; 2) недоліки кадрового забезпечення правотворчої діяльності фахово підготовленими спеціалістами, недостатній рівень професійної підготовки; 3) процедурні недоліки, що полягають у недотриманні правил формалізації цивільних процесуальних норм права, а отже, зменшують рівень системності та дієвості процесуальних норм права.

Запропоновано засоби подолання недоліків формалізації цивільних процесуальних норм права в Україні та узагальнено в межах наступних блоків: 1) посилення наукової обґрунтованості змісту та методики застосування правил юридичної техніки формалізації процесуальних норм права, а також класифікації правил за критеріями пріоритетності (на критичні, факультативні пріоритетні та факультативні допоміжні) та варіативності (на градуальні та дихотомічні); 2) підвищення рівня якості кадрового забезпечення вузькоспеціалізованими фахівцями з напрямку юридичної техніки, що включає виявлення реальних потреб практики, розвиток спеціалізованих магістерських програм у закладах вищої освіти та періодичне підвищення кваліфікації таких фахівців; 3) удосконалення правотворчої практики, що включає посилення використання інформаційних технологій та штучного інтелекту, впровадження невідкладного, оперативного та планового режимів організації правотворчої діяльності, постекстрене доопрацювання норм права, розроблених у невідкладному чи оперативному режимі.

Узагальнено напрями вдосконалення формалізації цивільних процесуальних норм права в межах комплексного концептуального підходу, складовими якого є: 1) наукове забезпечення, яке включає моніторинг чинних положень ЦПК України на предмет дотримання правил юридичної техніки формалізації, поглиблений аналіз окремих правил формалізації та їх взаємодії між собою, дослідження формалізації норм в інших процесуальних і матеріальних галузях права та їх порівняльний аналіз, дослідження правил формалізації нормативно-правових актів та їх співвідношення з правилами формалізації норм права, дослідження правил інтерпретації норм права та їх порівняння з правилами формалізації; 2) правове забезпечення, яке передбачає

вдосконалення редакції норм ЦПК, розглянутих як приклади невдалого дотримання правил формалізації; 3) прикладне забезпечення, яке включає розробку та впровадження в правотворчу діяльність спеціалізованого програмного забезпечення за зразком «Automatic Tool for Amendments. European Parliament» та «Open Source software for editing legislation», що використовує Європейський парламент, розвиток професійної спеціалізації та посилення професійної компетентності у сфері юридичної техніки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР.
База «Законодавство України». URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 07.07.2025).
2. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри; Передмова: Головатий С. ; упорядники та автори коментарів: В. Венгер, С. Головатий, А. Заєць, Є. Зверев, М. Козюбра, Ю. Матвєєва, О. Цельєв; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ. 2021. 152 с. URL:
https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/mirylo_verhovenstva_prava_pravovladdy_a_nacionalnogo_rivnya_praktyka_ukrayiny_2021.pdf
3. Гончар Ю. В. Вимоги формальної визначеності права у сфері публічних відносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2025. № 77. С. 94–97. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc77/21.pdf>
4. Дмитрієва М. М. Проблеми правової визначеності в правотворчості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2021. № 51. С. 13–18. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc51/5.pdf>
5. Манько Д. Г. Юридичні технології та алгоритми формалізації права у вимірі юридичної діяльності : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 320 с.
6. Макаренко Л. О. Теоретичні закономірності дії правових приписів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ. 2004. 171 с.
7. Романюк Є. О. Формальна визначеність права як підстава визначення меж людської свободи. *Молодий вчений*. 2014. № 5 (8). С. 95–98.

8. Сілантьєва Е. Є. Співвідношення формальної визначеності та верховенства права. *Право і безпека*. 2021. № 1 (80). С. 28–34. URL: <https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/443/333>.

9. Байбак А. Г. Правова (формальна) визначеність в системі властивостей і характеристик позитивного права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2 (23), т. 5, ч. 2. С. 3–8.

10. Панкратова В. Історичні витoki принципу правової визначеності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 187–192. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/36.pdf>.

11. Шутак І. Г. Перенавантаження тексту нормативно-правового акта надмірним використанням дефініцій. *Юридична техніка у правотворчості та правозастосуванні : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Івано-Франківськ, 10 грудня 2021 р.)*. Івано-Франківськ : Університет короля Данила, 2021. С. 162–168.

12. Квалітологія. Електронна бібліотека Інституту журналістики. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2383> (дата звернення: 09.03.2025).

13. Qualitative. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/qualitative> (дата звернення: 09.03.2025).

14. Формалізація. Словник української мови : у 20 т. URL: <https://slovnyk.me/dict/newsum/формалізація>

15. Формалізація. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/формалізація>

16. Формалізація. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. URL: https://slovnyk.me/dict/foreign_melnychuk/формалізація

17. Формалізація. Словник української мови : в 11 т. URL: <https://slovnyk.me/dict/sum/формалізація>

18. Формалізація. Економічна енциклопедія : у 3 т. URL: https://slovnyk.me/dict/economics_encyclopedia/формалізація

19. Формалізація. Філософський енциклопедичний словник.
URL: <https://slovnyk.me/dict/fes/формалізація>
20. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
21. Formalization. Oxford Learner's Dictionaries.
URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/formalization>
22. Formalize. Cambridge Dictionary.
URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/formalize>
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
24. Йолон П. Ф. Формалізація. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії ім. Григорія Сковороди НАН України ; Абрис, 2002. С. 686.
25. Форма права. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 6 : Т–Я. 768 с.
26. Джерело права. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 2 : Д–Й. 744 с.
27. Джерела фінансового права. Словник фінансово-правових термінів / за заг. ред. Л. К. Воронової. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Алерта, 2011. 558 с.
28. Джерело права. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право, 2017. 952 с.
29. Пивоваров В. М., Єрахторіна О. М., Лисенко О. А. та ін. Мова української юриспруденції : навч. посіб. Харків : Право, 2020. 330 с.
30. Любченко М. Мова і право: питання співвідношення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2 (81). С. 36–44.
URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-36-44.pdf.

31. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09 липня 2003 р. № 1058-IV. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text> (дата звернення: 09.03.2025).

32. Конверський А. Є. Логіка : підручник для студентів юридичних факультетів. 7-ме вид., перероб. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 352 с.

33. Балалаєва О. Ю., Галичина Н. В. Латинсько-український і українсько-латинський словник ветеринарно-медичних термінів. Київ : Видавничий центр Національного аграрного університету. 2004. 161 с.

34. Скорина Л. П., Скорина О. А. Латинсько-український і українсько-латинський словник. Київ : Обереги. 2004. 704 с.

35. Комова М. Творення термінів соціальної комунікації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 675. С. 115–120.

36. Радейко Р. І. Теоретико-правові засади формалізації права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів. 2014. 239 с.

37. Адаскалиця К.К., Дідич Т.О. Стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права у вітчизняній юридичній науці. *«Legal Bulletin»*. 2023. №3 (9). С. 40–49. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/398>.

38. Манько Д. Г. Технології формалізації права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2013. № 5. С. 18–21.

39. Юридична техніка. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 6 : Т–Я. 768 с.

40. Легка О. В. Юридична техніка законодавчих та правозастосовних актів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 101–107.

41. Шутак І. Юридична техніка як сфера наукових знань і навчальна дисципліна. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 81–86.

42. Лебеденко В. І. Юридична техніка: поняття, призначення, методологічні засади застосування. *Інформація і право*. 2014. № 2 (11). С. 52–56.

43. Адаסקалиця К. К. Співвідношення системності та формальної визначеності як властивостей права в контексті формалізації норм права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2025. Вип. 87, т. 1. С. 15–22. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/87-part-1.pdf#page=15>.

44. Косович В. М. Загальнотеоретичні аспекти удосконалення нормативно-правових актів України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 488 с.

45. Справа «Корецький та інші проти України» : Рішення Європейського суду з прав людини від 03 квітня 2008 р. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_446#Text (дата звернення: 11.03.2025).

46. Шутак І. Д. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки ; Дрогобич : Коло. 2015. 228 с.

47. Оніщенко Н. М. До питання про доктринальні юридичні помилки: природа та шляхи подолання. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 2 (29). С. 5–20.

48. Гунько Н. Проблеми коригуючої законотворчої діяльності в Україні та способи їх розв'язання. *Підприємництво, господарство, право*. 2020. № 1. С. 154–159. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/1/29.pdf>.

49. Гунько Н. Техніка внесення змін та доповнень до законів України. *Підприємництво, господарство, право*. 2019. № 8. С. 138–143. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/8/27.pdf>.

50. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI. База «Законодавство України».

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (дата звернення: 12.02.2025).

51. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04 квітня 1995 р. № 116/95-ВР. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-вр#Text> (дата звернення: 12.03.2025).

52. Адаסקалиця К. К. Правова визначеність як вимога до формалізації норми права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія : Право. 2024. Вип. 17 (29). С. 10–18. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2024/06/Адаסקалиця.pdf>.

53. Мінченко Р. Юридична техніка внесення змін до цивільного процесуального законодавства України. *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 134–138. URL: https://web.archive.org/web/20210103040338id_/https://www.publichne-pravo.com.ua/files/39/pdf/22.pdf.

54. Васильєв С. В. Цивільне судочинство крізь призму судової практики. Київ : Алерта. 2022. 304 с.

55. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Київ : Юрінком Інтер. 2021. 840 с.

56. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Чи доцільно нині удосконалювати чинний Цивільний процесуальний кодекс України та які його положення істотно впливають на можливість реалізації особою права на звернення до суду за захистом? Цивільний процес. Теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство : колективна монографія. Київ : Правова єдність. 2023. С. 18–25.

57. Доляновська І. М. Матеріальне право як детермінанта формалізації цивільних процесуальних норм права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Вип. 5. Т. 1. 2025. С. 186–191. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/34.pdf>.

58. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 27.03.2025).

59. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 07.07.2025).

60. Джавадов Х. А. Теоретичні проблеми ефективності цивільного судочинства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. 2018. 20 с.

61. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень : підручник. Харків : Право. 2019. 368 с.

62. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19> (дата звернення: 16.03.2025).

63. Наукова діяльність. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 4 : Н–П / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 2002. 720 с.

64. Етичний кодекс ученого України: затверджено Загальними зборами Національної академії наук України 15 квітня 2009 р. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09#Text> (дата звернення: 16.03.2025).

65. Пампура М. В. Сучасні трансформаційні процеси та еволюція праворозуміння в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право. 2017. Вип. 23. С. 173–177. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2017_23_49

66. Максимов С. І. Праворозуміння. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків : Право. 2017. 952 с.

67. Рабінович П. Праворозуміння як фундамент юридичної науки і практики. *Юридичний вісник України*. 2006. № 44 (592). С. 16–21.

68. Рабінович С. П. Природно-правові засади юридичного регулювання суспільних відносин в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів. 2009. 440 с.

69. Заморська Л. Становлення юридичного позитивізму. *Юридичний вісник*. 2011. № 2. С. 104–109.

70. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Зв'язок влади і права у концепціях юридичного позитивізму. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 64. С. 21–47. URL: <https://doi.org/10.32837/app.v0i64.186> (дата звернення: 16.03.2025).

71. Формалізм. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 6 : Т–Я / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл. 2004. 768 с.

72. Legal Positivism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/legal-positivism/> (дата звернення: 16.03.2025).

73. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте. 2015. 392 с.

74. Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право. 2021. 568 с.

75. Natural Law. Free Online Legal Dictionary. URL: <https://thelawdictionary.org/natural-law/> (дата звернення: 20.03.2025).

76. Natural Law. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/natural-law> (дата звернення: 20.03.2025).

77. Natural Law. Oxford Advanced American Dictionary. URL: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/natural-law (дата звернення: 20.03.2025).

78. Мораль. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 3 : К–М / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл. 2001. 792 с.

79. Шапошнікова І. Як стати адвокатом в Англії? Центр правничої лінгвістики Вищої школи адвокатури України. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/iak-stati-advokatom-v-angliyi> (дата звернення: 20.03.2025).

80. Берназюк Я. Незалежність судової гілки влади та історичні атрибути судочинства: між консервативністю та інноваційністю. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/3_presentation_bernaziuk_independent_tribunal.pdf (дата звернення: 20.03.2025).

81. Доляновська І. М. Гнучкість та адаптивність норм права в контексті юридичної техніки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. Вип. 90. Т. 1. 2025. С. 53–59. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/09/10.pdf>

82. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 08 липня 2020 р. у справі № 522/3541/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90537032> (дата звернення: 20.03.2025).

83. Шелестов К. О. Праворозуміння та герменевтика. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 108–114.

84. Петришин О. Праворозуміння у вітчизняній юриспруденції: на шляху до інтегративного підходу. *Публічне право*. 2017. № 3 (27). С. 9–17.

85. Методологія наукових досліджень у галузі : практикум : навч. посіб. для студ. спец. 151 «Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології» / уклад.: Н. І. Бурау, В. С. Антонюк, Д. О. Півторак. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського. 2021. 58 с. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/45871> (дата звернення: 19.06.2025).

86. Йолон П. Методологія науки. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис. 2002. 744 с.

87. Метод. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/метод> (дата звернення: 21.03.2025).

88. Метод. Словник української мови : у 20 т.
URL: <https://slovnyk.me/dict/newsum/метод>
89. Метод. Економічна енциклопедія : у 3 т.
URL: https://slovnyk.me/dict/economics_encyclopedia/метод
90. Аналіз і синтез. Філософський енциклопедичний словник.
URL: https://slovnyk.me/dict/fes/аналіз_і_синтез
91. Аналіз. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука.
URL: https://slovnyk.me/dict/foreign_melnychuk/аналіз
92. Аналіз. Універсальний словник-енциклопедія.
URL: <https://slovnyk.me/dict/use/аналіз>
93. Синтез. Великий тлумачний словник сучасної української мови.
URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/синтез>
94. Синтез. Словник української мови : у 20 т.
URL: <https://slovnyk.me/dict/newsum/синтез>
95. Найчук А. Аналіз і синтез як методи пізнання сутності держави.
Проблеми дидактики історії : зб. наук. праць. 2015. Вип. 6. С. 21–28.
96. Грабченко А. І., Федорович В. О., Гаращенко Я. М. Методи наукових досліджень : навч. посіб. Харків : НТУ «ХПІ». 2009. 142 с.
97. Важинський С. Є., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень : навч. посіб. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка. 2016. 260 с.
98. Староста В. І. Методологія наукових досліджень : навчально-метод. посіб. для самост. роботи здобувачів освіти. 2-ге вид., випр. і доп. Ужгород : ДВНЗ «УжНУ». 2023. 72 с.
99. Дедуктивний метод. Філософський енциклопедичний словник / за заг. ред. В. І. Шинкарука. Київ : Абрис. 2002. 744 с.
100. Індукція. Філософський енциклопедичний словник / за заг. ред. В. І. Шинкарука. Київ : Абрис. 2002. 744 с.
101. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбової літератури. 2010. 352 с.

102. Інтерпретація. Філософський енциклопедичний словник / за заг. ред. В. І. Шинкарука. Київ : Абрис. 2002. 744 с.
103. Лук'янов Д. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. Теорія держави і права : посіб. для підгот. до іспитів / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право. 2018. 196 с.
104. Сибірна Р. І. Сучасні підходи до проведення наукових досліджень у юриспруденції. *Право.ua*. 2021. № 3. С. 28–34. URL: <https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/10/28-Sybirna.pdf>.
105. Артикуца Н. В. Роль мови у законотворчості. Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи : тези доп. IV Міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 7 листоп. 2008 р.). Київ : Київський національний університет внутрішніх справ. 2008. С. 19–20.
106. Сьох К. Я. Роль правничої термінології у законотворчому процесі. *Юридична техніка у правотворчості та правозастосуванні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Івано-Франківськ, 10 грудня 2021 р.). 2021. С. 136–140.
107. Скоморовський В. Б. Правове регулювання формалізації цивільних процесуальних норм в умовах розбудови сучасної демократичної держави. *Legal Bulletin*. 2025. № 4 (18). С. 81–88. URL: <https://dspace.krok.edu.ua/entities/publication/357bd6db-bc12-4a5e-8688-2a1ea84df0ab>.
108. Котенко М. В. Методологічні основи системної інтерпретації норм права. *Соціологія права*. 2015. № 3–4 (14–15). С. 152–157.
109. Адаскалиця К. К. Системна узгодженість цивільних процесуальних норм в Україні як умова виконання завдань цивільного судочинства. *Науково-правові читання, присвячені пам'яті А. П. Ткача* (до 100-річчя від дня народження) : тези доповідей міжнар. наук. конф. (Київ, 6 грудня 2023 р.). КНУ ім. Т. Шевченка. 2023. Т. 2. С. 14–17.
110. Про правотворчу діяльність : Закон України від 01 червня 2024 р. № 3354-IX. База «Законодавство України».

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 07.07.2025).

111. Правила оформлення проєктів законів та основні вимоги законодавчої техніки (Методичні рекомендації). Апарат Верховної Ради України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0002451-06> (дата звернення: 07.07.2025).

112. Онищенко Н. М. Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток. *Віче*. 2007. № 12. С. 3–6.

113. Мішук І. В. Якість законодавства крізь призму дотримання Правил та засобів законодавчої техніки. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 92–97.

114. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 04 листопада 1950 р. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.03.2025).

115. База даних HUDOC. European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення: 25.03.2025).

116. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : міжнародний документ від 27 червня 2014 р. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 25.03.2025).

117. Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах : міжнародний документ від 18 березня 1970 р. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_922#Text (дата звернення: 25.03.2025).

118. Конвенція про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах : міжнародний документ від 02 липня 2019

р. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_001-19#Text (дата звернення: 25.03.2025).

119. Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах : міжнародний документ від 18 березня 1970 р. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_922#Text (дата звернення: 25.03.2025).

120. Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів : міжнародний документ від 05 жовтня 1961 р. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_082#Text (дата звернення: 25.03.2025).

121. Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах : міжнародний документ від 15 листопада 1965 р. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_890#Text (дата звернення: 25.03.2025).

122. Конвенція про право, що застосовується до дорожньо-транспортних пригод : міжнародний документ від 04 травня 1971 р. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_003#Text (дата звернення: 25.03.2025).

123. Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання : міжнародний документ від 02 жовтня 1973 р. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_001#Text (дата звернення: 25.03.2025).

124. Конвенція про право, що застосовується до режимів власності подружжя : міжнародний документ від 14 березня 1978 р. База «LIGA 360». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU78014> (дата звернення: 25.03.2025).

125. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей : міжнародний документ від 25 жовтня 1980 р. База «Законодавство

України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text (дата звернення: 25.03.2025).

126. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей : міжнародний документ від 19 жовтня 1996 р. База «Законодавство України».

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text (дата звернення: 25.03.2025).

127. Конвенція про угоди про вибір суду : міжнародний документ від 30 червня 2005 р. База «Законодавство України».

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_004#Text (дата звернення: 25.03.2025).

128. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. База «Законодавство України».

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр> (дата звернення: 25.03.2025).

129. Steel and Others v. the United Kingdom : Judgment of the European Court of Human Rights of 23 September 1998. HUDOC.

URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58240> (дата звернення: 07.04.2025).

130. The Sunday Times v. the United Kingdom : Judgment of the European Court of Human Rights of 26 April 1979. HUDOC.

URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584> (дата звернення: 07.04.2025).

131. Hashman and Harrup v. the United Kingdom : Judgment of the European Court of Human Rights of 25 November 1999. HUDOC.

URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58365> (дата звернення: 07.04.2025).

132. Biserica Adevărat Ortodoxă Din Moldova and Others v. Moldova : Judgment of the European Court of Human Rights of 27 February 2001. HUDOC.

URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-112786> (дата звернення: 07.04.2025).

133. Рішення Конституційного Суду України у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 02 листопада 2004 р. № 15-рп/2004. База

«Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 25.03.2025).

134. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 25.03.2025).

135. Адаскалиця К. К. Цивільна процесуальна норма як об'єкт формалізації. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку – 2023* : матеріали конф. Київ : Ун-т «КРОК». 2023. URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2023/paper/view/1702>

136. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підруч. / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондрат'єва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. 2022. 412 с.

137. Кельман М. С., Стратонов В. М. Загальна теорія права : підручник. 6-те вид., доп. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС. 2020. 742 с.

138. Крижановський А. Ф., Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г., Скуріхін С. М., Іванчук В. Є. Загальна теорія права та держави : навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти. Одеса : Фенікс. 2022. 257 с. (Серія «Навчально-методичні посібники»). URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/16058>

139. Дашковська Т. М. Норми матеріального та процесуального права: до питання співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 90–96.

140. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар. Т. 1 : Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС. 2020. 928 с. (Серія «Коментарі та аналітика»).

141. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII. База «Законодавство України».

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 26.03.2025).

142. Про обов'язковий примірник документів : Закон України від 09 квітня 1999 р. № 595-XIV. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-14#Text> (дата звернення: 26.03.2025).

143. Про заходи з реалізації рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України : Постанова Верховної Ради України від 17 березня 2016 р. № 1035-VIII. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-19#Text> (дата звернення: 26.03.2025).

144. Про деякі питання забезпечення документообігу у Верховній Раді України в електронній та паперовій формах : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 08 лютого 2021 р. № 19. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19/21-pr> (дата звернення: 26.03.2025).

145. Про затвердження Порядку здійснення правового моніторингу нормативно-правових актів, включених до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2024 р. № 976. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2024-п#Text> (дата звернення: 26.03.2025).

146. Про функціонування Єдиного глосарія правових термінів : Постанова Кабінету Міністрів України від 04 червня 2024 р. № 577. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-2024-п#Text> (дата звернення: 26.03.2025).

147. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, доступу до нього та користування ним : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2001 р. № 376. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2001-п#Text> (дата звернення: 26.03.2025).

148. Про затвердження Порядку моніторингу наукових результатів у захищених дисертаціях на здобуття ступеня або наукового ступеня у сфері права : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2024 р. № 152. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/152-2024-п#Text> (дата звернення: 26.03.2025).

149. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 27.03.2025).

150. Адаскалиця К. К. Юридична техніка та формалізація – системний підхід до визначення понять. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку – 2024* : матеріали конф. Київ : Ун-т «КРОК», 2024. URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2245>

151. Marciano A., Melcarne A., Ramello G. B. The economic importance of judicial institutions, their performance and the proper way to measure them. *Journal of Institutional Economics*. 2019. Vol. 15. № 1. P. 81–98. URL: https://drive.google.com/file/d/1VF8hO7lPH-t3HxNCSR-U_zoNp46cmZjJ/view

152. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки : Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення: 30.03.2025).

153. Офіс Президента готує проєкт Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ofis-prezidenta-gotuye-proyekt-strategiyi-rozvitku-sistemi-p-94161> (дата звернення: 30.03.2025).

154. Демчик Н. П. Судова реформа в умовах євроінтеграційних процесів. *Нове українське право*. 2023. Вип. 5. С. 73–78.

URL: https://www.researchgate.net/publication/376573838_SUDOVA_REFORMA_V_UMOVAN_EVROINTEGRACIJNIH_PROCESIV

155. Музичук К. С., Чупринський Б. О. Трансформація судової системи в умовах євроінтеграції. *Історико-правовий часопис*. 2023. Т. 21. № 2. С. 37–42.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2023-2/5>

156. Степаненко Н. В. Вживання спеціальної термінології, деталізація та системність викладу нормативного матеріалу як засоби забезпечення чіткості змісту норм права в юридичній техніці. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «ПРАВО»*. 2025. Вип. 90. Ч. 1. С. 149–154.

URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/339836>

157. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис. 2002. 742 с.

158. Система. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 / уклад., голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун. 2005. 1728 с.

159. Система. Словник української мови : у 20 т. URL: <https://slovnyk.me/dict/newsum/система> (дата звернення: 01.04.2025).

160. Законодавство. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 2 : Д–Й / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. 744 с.

161. Риндюк В. І. Системність як властивість змісту законодавства. *Київський часопис права*. 2022. № 1. С. 45–51.

URL: https://www.researchgate.net/publication/360530268_SISTEMNIST_AK_VLASTIVIST_ZMISTU_ZAKONODAVSTVA

162. Заморська Л. І. Системність та нормативність у праві: діалектика взаємодії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 31–33.

163. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. /О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. Т. 3: Загальна теорія права. 2017. 952 с.

164. Колізія. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. URL: https://slovnyk.me/dict/foreign_melnychuk/колізія

165. Колізія. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 / уклад., голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун. 2005. 1728 с.

166. Погребняк С. П., Прийма С. В. Колізії у законодавстві. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право. 2021. 568 с.

167. Прийма С. В., Єрофєєва М. М. Поняття юридичних колізій. *Теорія і практика правознавства*. 2023. Вип. 2 (22). С. 5–21. DOI: <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2022.2.269676>

168. Сіроха Д. І. Проблеми усунення недоліків правового регулювання нормотворчості суб'єктів трудового права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2019. Вип. 42. т. 1. С. 96–99.

169. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах від 10 жовтня 2023 р. № 10-р(П)/2023. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#Text> (дата звернення: 02.04.2025).

170. Seryavin and Others v. Ukraine : Judgment of the European Court of Human Rights of 10 February 2010. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-103279> (дата звернення: 02.04.2025).

171. Демків Р. Я. Особливості надання повної цивільної дієздатності (емансипація) неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 161–164.

172. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05 липня 2012 р. № 5076-VI. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 02.04.2025).

173. Байбак А. Г. Значення правової (формальної) визначеності для розвитку мови права: лінгво-юридичні аспекти. *Юридична наука*. 2020. № 1 (103). С. 384–396.

174. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень : Закон України від 18 грудня 2024 р. № 4173-IX. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4173-20/ed20250208#n93> (дата звернення: 11.05.2025).

175. Ефективність права. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 2 : Д–Й / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл. 1998. 744 с.

176. Ефективність права. Економічна енциклопедія : у 3 т. URL: https://slovnyk.me/dict/economics_encyclopedia/ефективність_права

177. Ефективність. Економічна енциклопедія : у 3 т. URL: https://slovnyk.me/dict/economics_encyclopedia/ефективність

178. Ефективність. Гірничий енциклопедичний словник : у 3 т. URL: https://slovnyk.me/dict/mining_dict/ефективність

179. Європейські судові системи: ефективність та якість правосуддя. Комісія з ефективності правосуддя Ради Європи. 2018. 341 с. URL: <https://rm.coe.int/rapport-avec-couv-18-09-2018-en/16808def9c> (дата звернення 05.04.2025).

180. Рішення Конституційного Суду України у справі про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» від 10 грудня 2004 р. № 22-рп/2004. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-04#Text> (дата звернення: 06.04.2025).

181. Про звернення громадян : Закон України від 02 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text> (дата звернення: 06.04.2025).

182. Про схвалення рекомендацій щодо викладення інформації суб'єктами владних повноважень у форматах, що забезпечують доступність її сприйняття : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2023 р. № 1046-р.

База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1046-2023-p#Text> (дата звернення: 09.01.2025).

183. Доповідь Венеціанської комісії «Про правовладдя». *База даних Венеціанської комісії Ради Європи*. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev2-ukr) (дата звернення: 10.04.2025).

184. Правило. Словник української мови : в 11 т. URL: <https://slovnyk.me/dict/sum/правило>

185. Правило. Словник синонімів / за заг. ред. Л. М. Полюги. URL: https://slovnyk.me/dict/synonyms_poluga/правило

186. Правило. Словник синонімів української мови. URL: <https://slovnyk.me/dict/synonyms/правило>

187. Правило. Словник синонімів / за заг. ред. С. Караванського. URL: https://slovnyk.me/dict/synonyms_karavansky/правило

188. Скоморовський В. Б., Сендецький В. Р. Відображення норм цивільного процесуального права у судових статутах 1864 р. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2025. № 3. С. 134–139. URL: <https://dspace.krok.edu.ua/entities/publication/b9999d7e-c1dc-4520-8519-8672a01db740>

189. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. М. М. Ясинка. 3-тє вид., перероб. та доп. Київ : Алерта. 2023. 860 с.

190. Ясинок М. М., Бойко В. Б. Характеристика завдань підготовчого провадження через призму завдання цивільного судочинства. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 74–82.

191. Ахмач Г. М. Правозастосування принципу *res judicata* при перегляді судових рішень за нововиявленими обставинами. *Стан та перспективи наукових досліджень у галузі юридичних наук* : матеріали міжнар. наук. конф. (Ченстохова, Польща, 23–24 квітня 2021 р.). Ченстохова. 2021. С. 75–78. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-074-2-14>.

192. Кройтор В. А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 175–178. URL: http://lsej.org.ua/3_2023/39.pdf

193. Заяць О. С. Забезпечення права на апеляційний та касаційний перегляд судових рішень у цивільних справах у контексті права на справедливий суд. *Приватне та публічне право*. 2019. № 2. С. 41–44.

194. Дяченко С. В., Зборовська Н. О. Принцип розумних строків у цивільному судочинстві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 110–113.

195. Куценко В. І., Леоненко Т. Є., Шиян О. Ю. Проблемні аспекти принципу розумності строків розгляду справи судом у цивільному судочинстві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Юридичні науки. 2023. Вип. 4. С. 15–19. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/387>

196. Ярош Я. С. Практичні аспекти застосування інституту врегулювання спору за участю судді як самостійного виду примирювальної процедури у господарському судочинстві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. Вип. 94. С. 148–162. URL: <http://www.apdp.in.ua/v94/18.pdf>

197. Бачинська Н., Шумський С. Відвід судді у цивільному процесі: проблемні аспекти. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. Вип. 2 (34). С. 87–91. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1637>

198. Тімонов А. І. Принцип гласності та відкритості в цивільному судочинстві України (нормативне закріплення та проблема визначення його змісту). *Право і суспільство*. 2024. № 1. ч. 2. С. 66–75. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/1_2024/part_2/13.pdf

199. Яцина В. Принципи судового керівництва та змагальності сторін у цивільному судочинстві: проблеми їх співвідношення та взаємозв'язок. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 48–55.

200. Диспозитивність. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 2 : Д–Й / ред.кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 1998. 744 с.

201. Чабаненко М. М. До питання зловживання процесуальними правами у вітчизняному цивілістичному процесі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 76–78.

202. Голубєва Н. Ю. Зловживання цивільними процесуальними правами: новели ЦПК. *Новели цивільного процесуального кодексу України : матеріали круглого столу* (Одеса, 26 березня 2018 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс. 2018. С. 3–9.

203. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : РІК-У. 2018. 440 с.

204. Боровська І. А. Принцип пропорційності в цивільному судочинстві. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (Харків, 16 грудня 2020 р.). 2020. С. 64–67.

205. Кройтор В. А. Особливості прояву змісту принципу пропорційності в цивільному судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 96–99.

206. Цувіна Т. Принцип пропорційності у цивільному судочинстві. *Право України*. 2018. № 10. С. 50–63.

207. Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine : Judgment of the European Court of Human Rights of 30 May 2013. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-119975>

208. Боровська І. А. Відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, в системі принципів цивільного судочинства. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 2. С. 44–49. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.2.8> .

209. Свірін О. Ф. Застосування у господарському та цивільному судочинстві принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої

ухвалене судове рішення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 93–97.

210. Енциклопедія цивільного права України / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : Ін Юре, 2009. 952 с.

211. Main T. O. The Procedural Foundation of Substantive Law. *Scholarly Works*. 2010. Vol. 87. P. 801–841. URL: <https://scholars.law.unlv.edu/facpub/741>

212. Boella G., van der Torre L. Substantive and Procedural Norms in Normative Multiagent Systems. *Journal of Applied Logic*. 2008. Vol. 6. № 2. P. 152–171.

213. Братель О. Процесовзаємодіючі норми матеріального права в контексті реалізації процесуальних юридичних фактів при здійсненні цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 10–17.

214. Дашковська Т. М. Процесуальне право у системі права та правовій системі. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 16. С. 68–71.

215. Rubenstein W. B. The Concept of Equality in Civil Procedure. *Stanford/Yale Junior Faculty Forum Research Paper*. 2001. № 01-15. P. 1–67. URL: http://papers.ssrn.com/paper.taf?abstract_id=281271 (дата звернення: 16.04.2025).

216. Виприцький А. О. Змагальний цивільний процес як недоліки судочинства України. *Правова система України в умовах євроінтеграції* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (09 квітня 2020 р.). Київ. 2020. С. 21–26.

217. Спасибо-Фатєєва І. В. Коментар до ст. 1 ЦК. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1 : Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС. 2020. 928 с. (Серія «Коментарі та аналітика»).

218. Гусарова К. В., Митчик Д. Р., Кайданович І. М. Проблеми застосування принципів рівності та рівноправності сторін у цивільному процесуальному законодавстві України. *Наукові перспективи*. 2024. № 5 (47). С. 1124–1138. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/11961>

219. Шишка О. Р. Критерії визначення цивільних відносин у предметі цивільно-правового регулювання. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті О. А. Пушкіна (Харків, 27 трав. 2016 р.). Харків : ХНУВС. 2016. С. 82–87.

220. Шишка О. Р. Класифікація юридичних фактів за вольовим критерієм: проблема визначення предмета цивільного права. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті О. А. Пушкіна (Харків, 19–20 трав. 2017 р.). Харків : ХНУВС. 2017. С. 230–233.

221. Гентош Р. Є. Співвідношення диспозитивного методу правового регулювання та принципу диспозитивності. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2016. Вип. 3. С. 26–33.

222. Кот О. О. Коментар до ст. 12 ЦК. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар. Т. 1 : Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. 928 с. (Серія «Коментарі та аналітика»).

223. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV (втратив чинність 28.08.2025). База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 18.09.2025).

224. Бельо Л. Ю. Майнова самостійність суб'єктів цивільних (приватних) відносин як одна із засад цивільного права. *Правова позиція*. 2019. № 2 (23). С. 90–95.

225. Ісаков М. Г. Поняття та ознаки підприємництва як об'єкта державного контролю. *Форум права*. 2011. № 4. С. 332–339.

226. Акіменко Ю. Ю. Майнова відокремленість юридичної особи приватного права у контексті сучасності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2013. № 5. С. 104–106.

227. Маркевич І. Майнова відокремленість (самостійність) як ознака комунальних юридичних осіб публічного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 32–36.

228. Кампі О. Ю. Поняття господарської діяльності із спільного інвестування та її ознаки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2011. Вип. 15. С. 14–18.

229. Артеменко Р. М. Майнова відокремленість як конститутивна ознака підприємницьких товариств. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 211–216.

230. Недолік. Словник синонімів / за заг. ред. С. Караванського. URL: https://slovnyk.me/dict/synonyms_karavansky/недолік

231. Недолік. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/недолік>

232. Словник з основ наукових досліджень : навч.-метод. вид. / укл. Н. Ю. Мацай, С. В. Маслійов, Є. В. Попов, О. О. Беседа, О. П. Губська. Старобільськ : Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка. 2021. 80 с.

233. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. для підготовки докторів філософії / уклад.: І. М. Астрелін, І. В. Косогіна, С. О. Кирій. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського. 2021. 121 с.

234. Петришин О. Проблеми соціалізації права та соціологізації юриспруденції. *Право України*. 2013. Вип. 9. С. 86–102.

235. Доляновська І. М., Степаненко Н. В. Співвідношення вимог відповідності та узгодженості при формалізації норм права: юридико-технічний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 6. Ч. 1. С. 59–64. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/12/10.pdf>.

236. Радейко Р. І. Особливості формалізації права як стадії правотворчого процесу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. № 801. С. 81–85. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2145/vnulpurn201480117.pdf>

237. Антошкіна В. К. Проблеми реалізації вимог юридичної техніки та їх вплив на процес тлумачення. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 22–28.

238. Неклеса Ю. В. Еволюція принципів змагальності та диспозитивності у цивільному процесі України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 382–387.

239. Степаненко Н. В. Особливості використання спеціалізованої термінології під час формалізації норм права в контексті юридичної техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 4. Ч. 1. С. 141–146. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/24.pdf>

240. Ткачук А. Законодавча техніка : навч. посіб. Київ : ІКЦ «Легальний статус». 2011. 268 с.

241. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 17 квітня 1991 р. № 962-ХІІ. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (дата звернення: 02.02.2025).

242. Двійка. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 2 : Д–Й / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл. 1998. 744 с.

243. Трійка. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 5 : П–С / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл. 2003. 736 с.

244. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 08.06.2025).

245. Биля-Сабадаш І. О. Принципи нормотворчості. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2021. 568 с.

246. Яценко Р. Ю. Система принципів правотворчої діяльності та їх законодавче забезпечення. *Держава і право* : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. 2009. Вип. 44. С. 249–258.

247. Дашковська О. Р. Принципи нормотворчої діяльності: загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2015. Вип. 35. ч. II. т. 1. С. 34–36.

248. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах: монографія. 2-ге вид., стер. Харків : Право. 2019. 226 с.

249. Онищук І. І. Методичні вказівки для підготовки до семінарських занять здобувачів вищої освіти денної форми навчання спеціальності 081 з дисципліни «Законотворчість і нормотворчий процес в Україні». Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. 2023. 47 с.

250. Освітня програма: Законодавча діяльність та нормопроєктування в Україні. Спеціальність: 081. Право. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Портал «Вступ. ОСВІТА.UA». URL: <https://vstup.osvita.ua/y2024/r27/41/1317709/> (дата звернення: 28.02.2025).

251. Освітня програма: Правотворчість та нормопроєктування в Україні. Спеціальність: 081. Право. Державний податковий університет. Портал «Вступ. ОСВІТА.UA». URL: <https://vstup.osvita.ua/y2024/r11/6540/1384324/> (дата звернення: 28.02.2025).

252. Про нотаріат : Закон України від 02 вересня 1993 р. № 3425-ХІІ. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 09.06.2025).

253. Колодій А. М., Тернавська В. М. Правовий моніторинг – засіб забезпечення конституційно-правової політики в Україні. *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 95–104. URL: https://www.researchgate.net/publication/369598103_PRAVOVIJ_MONITORING_-_ZASIB_ZABEZPECENNA_KONSTITUCIJO-PRAVOVOI_POLITIKI_V_UKRAINI.

254. Онищук І. І. Теоретичні та прикладні засади моніторингу правозастосування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2016. № 837. С. 161–167.

255. Онищук І. І. Вдосконалення нормативно-правового регулювання моніторингу якості та ефективності нормативно-правових актів в Україні. *The Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2017. № 1. С. 7–12.

256. Тарахонич Т. І. Правовий моніторинг як складова правотворчої діяльності. *Альманах права*. 2024. № 15. С. 425–429. URL: <https://almanahprava.org/assets/images/issues/15/almanac-15-ua.pdf>.

257. Колодій А. М., Лапко А. Г., Хальота А. І. Закон України «Про правовий моніторинг нормативно-правових актів»: необхідність, структура та закономірності набрання чинності. *Нове українське право*. 2025. № 2. С. 27–36. URL: https://www.researchgate.net/publication/392756013_ZAKON_UKRAINI_PRO_PR_AVOVIJ_MONITORING_NORMATIVNO-PRAVOVIH_AKTIV_NEOBHIDNIST_STRUKTURA_TA_ZAKONOMIRNOSTI_NABRANNA_CINNOSTI.

258. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV. *База «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text> (дата звернення: 16.06.2025).

259. Атаманчук Н. І. Оцінка впливу проєкту нормативно-правового акта на суспільні відносини: досвід країн ЄС та можливості для України. *Нове українське право*. 2025. № 1. С. 8–14. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/issue/view/26>.

260. Тонкошкур М. В., Кравцова С. В. Оцінка впливу окремих норм законодавства на практичну діяльність у сфері туризму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2021. Вип. 35. С. 59–64.

261. Interinstitutional Agreement between the European Parliament, the Council of the European Union and the European Commission on Better Law-Making. EUR-Lex. URL: http://data.europa.eu/eli/agree_interinstit/2016/512/oj (дата звернення: 14.06.2025).

262. Impact assessments. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/planning-and-proposing-law/impact-assessments_en (дата звернення: 14.06.2025).

263. Better regulation guidelines. European Commission.
URL: https://commission.europa.eu/document/download/d0bbd77f-bee5-4ee5-b5c4-6110c7605476_en?filename=swd2021_305_en.pdf (дата звернення: 14.06.2025).

264. «Better regulation» toolbox. European Commission.
URL: https://commission.europa.eu/document/download/9c8d2189-8abd-4f29-84e9-abc843cc68e0_en?filename=BR%20toolbox%20-%20Jul%202023%20-%20FINAL.pdf (дата звернення: 14.06.2025).

265. Regulatory Scrutiny Board. European Commission.
URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/regulatory-scrutiny-board_en (дата звернення: 16.06.2025).

266. Всі документи. База «Законодавство України».
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/stru/a/page#Stru> (дата звернення: 22.01.2026).

267. Міжнародні документи. База «Законодавство України».
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/find/c?typ=16> (дата звернення: 22.01.2026).

268. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 09.06.2025).

269. Термінологія законодавства. База «Законодавство України».
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/termin> (дата звернення: 22.01.2026).

270. Про деякі питання функціонування офіційного веб-сайту та інших веб-ресурсів Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 22 березня 2022 р. № 21. База «Законодавство України».
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/21/22-pr#Text> (дата звернення: 09.06.2025).

271. Palmirani M., Vitali F., Van Puymbroeck W., Durango F. Legal Drafting in the Era of Artificial Intelligence and Digitisation / Directorate-General for Informatics, European Commission. Brussels, Belgium, 2021. URL: <https://interoperable-europe.ec.europa.eu/sites/default/files/document/2022->

[06/Drafting%20legislation%20in%20the%20era%20of%20AI%20and%20digitisation%20%E2%80%93%20study.pdf](#) (дата звернення: 09.02.2025).

272. AT4AM. Automatic Tool for Amendments. European Parliament. URL: <https://at4am.org> (дата звернення: 09.02.2025).

273. LEOS – Open Source software for editing legislation. Interoperable Europe. URL: <https://interoperable-europe.ec.europa.eu/collection/justice-law-and-security/solution/leos-open-source-software-editing-legislation> (дата звернення: 09.02.2025).

274. Mykhailiuk G. Current Challenges for the Implementation of Constitutional Reform on Judiciary in Ukraine on its Way towards European Integration. *Journal of Contemporary European Research*. 2018. Vol. 14. № 1. P. 40–46.

275. Бондар О. С. Недоліки цивільного процесуального кодексу України щодо судового захисту трудових прав. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 15 берез. 2019 р.). Дніпро : ДДУВС. 2019. С. 329–331.

276. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Дорошко О., Євстіфєєва М., Кушаби І., Якіменка В. щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Цивільного процесуального кодексу України (гарантування права на судовий захисту справах щодо малих позовів) № 10-р(II)/2023 від 22 листопада 2023 року. База даних «Нормативні акти Конституційного Суду України». URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_r_2_2023_0.pdf (дата звернення: 07.02.2025).

277. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Марго П. О. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини шостої статті 27 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 02 листопада 2022 р. № 2-р(II). База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-22#n2> (дата звернення: 18.06.2025).

278. Луспеник Д. Проблемні питання застосування норм ЦПК України в апеляційному провадженні : презентац. матеріали онлайн-лекції. Національна школа суддів України (Київ, 25 жовт. 2021 р.). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezentatsiia_NSHSU_Luspenyk_2021_10_25.pdf (дата звернення: 18.06.2025).

279. Кривицький Ю. В. Теоретичні та практичні аспекти впливу судової правотворчості на судову реформу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2024. Вип. 82. ч. 1. С. 89–97. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/05/14.pdf>.

280. Толкачова І. А., Гедзун М. А. Проблеми реалізації судової реформи в Україні під час війни. *Актуальні проблеми приватного та публічного права : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф.* (Харків, 31 берез. 2023 р.). 2023. С. 363–365.

281. Обрусна С. Ю. Перспективи впровадження електронного суду в місцевих судах в умовах судової реформи. *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення юридичної науки : зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф.* (Черкаси, 21 трав. 2021 р.). 2021. С. 62–70.

282. Риндюк В. І. Правотворчі помилки: поняття, види, способи їх попередження, виявлення та виправлення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 8. С. 21–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2012_8_5

283. Мельник А. А. Якість закону: теоретико-методологічні та техніко-юридичні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2018. 21 с.

284. Погребняк С. П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф.* (Одеса, 15 вересня 2012 р.). 2012. С. 294–310.

285. Адаскалиця К. К., Михальчук І. І. Поєднання діджиталізації цивільного процесу та формалізації цивільних процесуальних норм в Україні в контексті сучасних тенденцій розвитку правосуддя. *Аналітично-порівняльне*

правознавство. 2024. Вип. 6. С. 194–199.
URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/316955> .

286. Saritomo U., Redi A. The Role of Artificial Intelligence in Improving Efficiency of the Legal System. *Indonesian Journal of Social Technology*. 2025. Vol. 6. № 6. Р. 1298–1306.
URL: <https://jist.publikasiindonesia.id/index.php/jist/article/view/9070> (дата звернення: 26.06.2025).

287. Dolidze T. The Evolving Role of Artificial Intelligence in Legal Education and Research. *Law and World*. 2025. Vol. 11. № 1. Р. 92–105. DOI: <https://doi.org/10.36475/11.1.7>

288. 2030 Digital Compass: the European Way for the Digital Decade. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:52021DC0118#document2> (дата звернення: 09.02.2025).

289. Better Regulation: Joining Forces to Make Better Laws. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2021:219:FIN> (дата звернення: 09.02.2025).

290. Рішення ЄСПЛ у справі «Ятрідіс проти Греції». База даних «HUDOC». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-59087> (дата звернення: 25.05.2025).

291. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07 грудня 1984 р. № 8073¹-X. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 26.01.2025)

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Адаскалиця К.К., Дідич Т.О. Стан наукового дослідження теоретико-правових аспектів формалізації цивільних процесуальних норм права у вітчизняній юридичній науці. *Збірник наукових праць «Legal Bulletin»*. 2023. № 3 (9). С. 40–49. DOI: <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-09-40-49>

2. Адаскалиця К.К. Правова визначеність як вимога до формалізації норми права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2024. №17 (29). С. 10–18. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.10-18>

3. Адаскалиця К.К., Михальчук І.І. Поєднання діджиталізації цивільного процесу та формалізації цивільних процесуальних норм в Україні в контексті сучасних тенденцій розвитку правосуддя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. №6 (2024). С. 194–199. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.29>

4. Адаскалиця К.К. Співвідношення системності та формальної визначеності як властивостей права в контексті формалізації норм права. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2025. № 87. Том 1. С. 15–22. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.2>

5. Адаскалиця К.К., Дідич Т.О. Правило реальності в юридичній техніці формалізації норм права як складова сучасної правотворчої політики. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №4 (2025). С. 11–16. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.1>

які засвідчують апробацію результатів дисертації:

1. Адаскалиця К.К. Формалізація цивільних процесуальних норм як необхідна умова покращення правового клімату в умовах воєнного стану та

мирної розбудови. *Актуальні питання розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та мирної розбудови: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (05 травня 2023 р.)*. Київ. КНУ ім. Т.Г. Шевченка. 2023. С. 281–283.

2. Адаскалиця К.К. Системна узгодженість цивільних процесуальних норм в Україні як умова виконання завдань цивільного судочинства. *Науково-правові читання, присвячені пам'яті професора А.П. Ткача (до 100-річчя від дня народження): тези доповідей міжнародної наукової конференції (6 грудня 2023 р.)*. Київ. КНУ ім. Т.Г. Шевченка. Т. 2. С. 14–17.

3. Адаскалиця К.К. Цивільна процесуальна норма як об'єкт формалізації. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей V Міжнародної конференції (07 грудня 2023 р.)*. Київ. «Університет економіки та права «КРОК». URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2023/paper/view/1702>

4. Адаскалиця К.К. Формалізація норм цивільного процесуального права в механізмі запобігання корупційним ризикам в цивільному судочинстві. *Виклики для правової системи України в період військового стану: матеріали круглого столу (8 жовтня 2024 р.)*. Київ. «Університет економіки та права «КРОК». 2024. С. 8–11.

5. Адаскалиця К.К. Юридична техніка та формалізація – системний підхід до визначення понять. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей VI Міжнародної конференції (05-06 грудня 2024 р.)*. Київ. «Університет економіки та права «КРОК». URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2245>

6. Адаскалиця К.К. Правила юридичної техніки як необхідна умова прозорості та передбачуваності права. *Права людини та права дитини в умовах воєнного стану: матеріали круглого столу (8 жовтня 2025 р.)*. Київ. «Університет економіки та права «КРОК». 2025. С. 5–7.

КОМІТЕТ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ з питань правової політики

вул. М. Грушевського, 5, м. Київ, 01008, www.rada.gov.ua

Аспіранту юридичного
факультету ВНЗ університет
економіки та права «КРОК»
АДАСКАЛИЦІ К.К.
вул. Закревського Миколи,
буд. 101, кв. 293,
м. Київ, 02064

Шановний Костянтин Костянтиновичу!

У Комітеті Верховної Ради України з питань правової політики в межах предметів відання розглянуто Ваш лист щодо можливості впровадження результатів дисертаційного дослідження на тему «Юридична техніка формалізації процесуальних норм права (на прикладі норм цивільного процесуального права України)» у законотворчу діяльність.

Висловлюємо вдячність за роботу, яка проведена Вами в напрямку дослідження порушеного питання, а також напрацювання відповідних законодавчих ініціатив щодо вдосконалення процесуального законодавства України.

Повідомляємо, що надіслані Вами результати дисертаційного дослідження надано членам Комітету для ознайомлення та можливого використання у законотворчій роботі.

З повагою

Голова Комітету

Д.В. МАСЛОВ

САС ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
Підписувач: Маслов Денис Вячеславович
Сертифікат: 3FAA9288358EC003040000005D15310089A9E000
Дійсний до: 17.02.2027 0:00:00

Апарат Верховної Ради України
04-26/18-2025/5992 від 12.01.2026

2091916